

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

**SEYAHATNAMELERE GÖRE XVII. YÜZYILDA KARADENİZ
ÇEVRESİNDE GÜNLÜK HAYAT**

Elif Evrim ŞENCAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2010

SEYAHATNAMELERE GÖRE XVII. YÜZYILDA KARADENİZ ÇEVRESİNDE
GÜNLÜK HAYAT

Elif Evrim ŞENCAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2010

KABUL VE ONAY

Elif Evrim ŞENCAN tarafından hazırlanan "Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat" başlıklı bu çalışma, 04.06.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Fatma Acun (Başkan)

Prof. Dr. Bahaeddin Yediöldiz (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet Öz

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

04.06.2010

Elif Evrim ŞENCAN

Hayatımdaki En Değerli Varlığım,
Sevgili Annem *Tülay Kavadarlı*'ya

TEŞEKKÜR

Tarih Anabilim Dalına gelişimle beraber bu alanda gelişmemi sağlayarak önüme ışık tutan, yüksek lisans eğitimim süresince desteğini benden esirgemeyen, akademik alanda kendimi geliştirmem için çabalayan, çok yoğun çalışma saatlerine rağmen büyük bir sabırla bana vaktini ayırıp kendi yolumu çizmem için doğru yolu göstermeye çalışan, tez danışmanım Sayın *Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a*;

Lisans öğrenimimden bu yana her türlü bilgisini benimle paylaşan, kendisine her danıştığım da bana vakit ayıran Sayın *Prof. Dr. Zeynel Kiran'a*;

Bütün hayatım boyunca benden desteğini esirgemeyen, attığım her adımda bana güven duyan, geniş dünya görüşleriyle beni aydınlatan, şu anda hayatta var olup bu tezi yazmama sebep olan, bugüne kendi ayaklarım üstünde gelmemi sağlayan, eğitimimi en iyi şekilde tamamlamam için hiçbir zorluktan kaçınmayan canım ailem *Tülay ve Nevzat Kavadarlı'ya*;

Sahip olduğu engin tarih bilgisini bana aktarmaya çalışan, elinde bulunan ve yıllarca biriktirmiş olduğu çok değerli tarih kaynaklarını benimle paylaşan ve en önemlisi, çalışmamın ana kaynağı olan *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ni* hiç düşünmeden bana hediye eden *Ömer Berki'ye*;

Yaklaşık 20 yıldır her durumda yanımda olan, tezimi bitirme aşamamda son düzeltmeleri yaparken engin bilgisiyle beni yalnız bırakmayan, özel ve biricik arkadaşım *İlkay Aydoğdu'ya*;

Hayatımda çok önemli bir yere sahip olan, çalışmalarım da ve okumalarım da destek olup yol gösteren değerli arkadaşım, özel insan *Özlem Önder'e*;

Kaynaklarımı bilgisayar ortamına aktarmamda bana yardımcı olan *Alp Oğuz'a* teşekkürü borç bilirim.

ÖZET

ŞENCAN, Elif Evrim. *Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Bu çalışma, seyahatnameler ışığında, XVII. yüzyılda Karadeniz çevresinde günlük hayatı belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaca ulaşmak için, bir Osmanlı seyyahı olan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesiyle çağdaşı yabancı seyyahları karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Avrupalı seyyahları belirlemeden önce tüm XVII. yüzyıl seyyahları taranmış, ardından Karadeniz çevresini gezenler belirlenerek Evliya Çelebi ile ortak kentlerde bulunanlar tespit edilmiştir.

Muhteva Analizi yöntemi kullanılarak yapılan bu çalışmada, ana problem olan “günlük hayat”ı oluşturan veriler belirlenmiş ve bu veriler bir bütünü oluşturacak şekilde kategorilere ayrılmıştır. Her bir kategori yöntemimize göre analize tabi tutulmuş ve şehirler bazında incelenerek karşılaştırma yöntemiyle, bir konuya içten bakış ve dıştan bakışın farklılığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tezimizin giriş bölümünde, bu çalışma konusunu neden seçtiğimiz açıklanmış, ardından, seçilen konunun öneminin altı çizilmiştir. Kullanılan yöntem ve seçilen seyahatnameler yine ayrıntılarıyla aktarılmıştır.

Birinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Karadeniz çevresinin dönem içindeki durumunun anlatılmasının ardından gerekçeleriyle birlikte çalışma konusu olan beş şehirden söz edilmiştir.

İkinci bölümden Altıncı bölümün sonuna kadar her bölüm, günlük hayatın ana başlıklarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, altı bölümün her biri (alt başlıklarıyla birlikte) günlük hayatı oluşturan ana öğeler olmakla beraber, muhteva analizi kapsamında birer kategoridirler. Bu kategorilerin her biri hem bağımsız birer konu hem de bir bütünü oluşturan parçalardır.

Bu çalışma sonucunda, bir şehirde günlük hayatı belirleyen kavramların ortak olduğu, günlük hayatın, ev içinde ve dışında farklılık gösterdiği ve mahalle çevresinde oluşan bu hayatın “imaret (hayrat) sisteminde” yer aldığı tespit edilmiştir.

Yedinci ve Sonuç bölümlerinde ise olaya içten bakış ile dıştan bakışın farklılığı verilerek tezimiz sonuca bağlanmıştır. Bu iki bölümün sonunda seyahatnamelerin kaleme alınmasında işin içine öznelliğin girdiği ve her seyyahın gördüklerini kendi bakış açıları, meslekleri hatta dinlerine göre yorumladıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Muhteva Analizi, Seyahatnameler, Günlük Hayat, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Trabzon.

ABSTRACT

ŞENCAN, Elif Evrim, *Daily Life Around the Black Sea Region in the XVIIth Century According to Seyahatnames*, Master's Thesis, Ankara, 2010.

The aim of this study is to define the daily life around the Black Sea region in the XVIIth century, in the light of Seyahatnames. In order to achieve this, we followed the method of comparison by choosing Evliya Çelebi, an Ottoman traveller and his contemporary foreign travellers as the main travellers to compare. Before pointing out European travellers, the literature belonging to all travellers, who have visited the same cities as Evliya Çelebi, have been reviewed.

In this study, by using the method of Content Analysis, data which compose our main problematic "daily life" have been determined and categorised to construct whole population. Each category has been analysed according to our method and examined on the city basis with comparison method, and at the end, we tried to articulate the differences between inside and outside views.

In the preface of our thesis, we have demystified the reasons of choosing this study, and underlined the importance of the subject. Our method and Seyahatnames which we chose and used, have been discussed in detail.

In the first chapter, after explaining the situation of Ottoman Empire and Black Sea region in that time, we have discussed 5 main cities of our study by defining the reasons of choosing them.

Starting with the second chapter till the end of the sixth one, each chapter composes main titles of daily life. Hence, each of the six chapters is a main element of the daily life as well as being a category in our Content Analysis. Each of these categories are both independent subjects and pieces of a whole.

As a result of this study, we confirmed that, concepts which determine daily life are common; daily life in the house and outside of it is different; and daily life which is formed around neighbourhood holds a place in the system of “imaret (hayrat)”.

In the seventh chapter and in the conclusion, by giving the differences between inside and outside views, we arrived to a conclusion of our thesis. At the end of this two parts, we concluded that subjectivity has incurred while writing up Seyahatnames. More over, it has been noted that the travellers have commented their annotations according to their own point of views, jobs and mostly religion.

Key Words: Content Analysis, Seyahatnames, Daily Life, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Trabzon.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ADAMA.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu, Amacı Ve Kapsamı.....	1
Araştırmanın Önemi.....	1
Araştırmanın Yöntemi.....	2
Araştırmanın Kaynakları	7
I. BÖLÜM	13
BİR İMPARATORLUK, BİR BÖLGE, BEŞ ŞEHİR.....	13
1.1 Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz Çevresi Ve Bir Yüzyıl.....	13
1.2 Beş Şehir – Sinop’tan Trabzon’a	16
II. BÖLÜM.....	29
GÜN DOĞUMUNDAN GÜN BATIMINA	29
2.1 “DÖRT DUVAR” İÇİ.....	30
2.1.1 Aile Hayatı	31
2.1.1.1 Kadının Ev Hayatı.....	32
2.1.1.2 Erkeğin Ev Hayatı.....	34
2.2. “DÖRT DUVAR” DIŞI.....	34
2.2.1 Osmanlı Şehrinin Ve Günlük Hayatın Kurucu Ögesi - Mahalle	35
III. BÖLÜM	45
DİNÎ HAYAT.....	45

3.1 Dini Hayatın Kilit Noktası - Cami Ve Mescit.....	45
3.2 Gayrimüslimlerin Sığınağı - Kilise	53
3.3 Bölgede Az Bulunan Mabedhane - Sinagog	56
IV. BÖLÜM	61
İŞ HAYATI	61
4.1 İktisadi Hayatın Başladığı Nokta - Çarşılar, Bedestenler, Dükkanlar	61
4.2 Osmanlı Esnafının Vazgeçilmezleri - Hanlar	66
4.3 Ticaret Yollarının Olmazsa Olmazı - Kervansaraylar	69
V. BÖLÜM	75
SOSYAL HAYAT.....	75
5.1 Osmanlı Kadınının Dışa Açılan Kapısı - Hamamlar.....	75
5.2 Osmanlı Erkeğinin Sosyalleşme Mekanı - Kahvehaneler.....	79
5.3 Kadın Ve Erkeğin Nadir Beraber Oldukları Mekan - Mesireler, Bahçeler, Meyvelikler	82
VI. BÖLÜM	88
DİNÎ HAYAT, İŞ HAYATI VE SOSYAL HAYATIN DOĞAL SONUCU: İMARET (HAYRAT) SİSTEMİ YA DA KÜLLİYELER	88
VII. BÖLÜM.....	100
İÇTEN BAKIŞ – DIŞTAN BAKIŞ	100
SONUÇ	106
BİBLİYOGRAFYA	113
1- KAYNAKLAR	113
1.1 Seyahatnameler	113
1.2 Diğer Kaynaklar	114
2 - ARAŞTIRMALAR	115
EKLER	123
EK 1: XVII. Yüzyıl Seyyahları ve Seyahatnameleri	124
ÖZGEÇMİŞ	126

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Muhteva Analizi Yönteminde Çalışma Aşamaları	6
Tablo 2. Evliya Çelebi ve Çağdaşı Seyyahların Yakın Dönemlerde Buldukları Ortak Kentler.....	19
Tablo 3. Kelime Kullanım Sıklığı Tablosu.....	98

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1 . Osmanlı Şehirlerinin ve Günlük Hayatın Oluşum Şeması
Şekil 2. Dinî Hayata Dair Mekanların Metinlerde Kullanım Oranları
Şekil 3. İş Hayatına Dair Mekanların Metinlerde Kullanım Oranları
Şekil 4. Sosyal Hayata Dair Mekanların Metinlerde Kullanım Oranları
Şekil 5. İmaret, Hayrat ve Külliyelerin Metinlerde Kullanım Oranları
Şekil 6. Osmanlı Mahallesi ve İçerdikleri

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE KAPSAMI

Seyahatnamelere Göre XVII. Yüzyılda Karadeniz Çevresinde Günlük Hayat başlıklı tezimizin içeriğini, Osmanlı tarihi araştırmalarının en önemli kaynaklarından sayılan seyahatnameler ışığında, günlük hayatı belirlemek oluşturmaktadır. Kısa bir zaman dilimine sahip olduğumuz bu yüksek lisans çalışmamızda, sınırlamalara gidilmiş ve zaman olarak Osmanlı İmparatorluğu için oldukça kritik bir dönem olan XVII. yüzyıl; yer olarak konumuz kapsamında henüz çalışılmamış olan Karadeniz Bölgesi belirlenmiştir. Bir Osmanlı seyyahı olan Evliya Çelebi ve çağdaşı yabancı seyyahların Karadeniz çevresinde gezdikleri ortak şehirler belirlendikten sonra başlanılan çalışmamızdaki ana hedefimiz ise, bu dönemde bahsi geçen bölgedeki günlük hayatı incelemek olmuştur.

XVII. yüzyıl seyahatnameleri içerisinden çalışmanın ana çıkış noktasını, Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi ve bir Türkoloji, Türk Dili, coğrafya ve kültür kaynağı olan (Ortaylı, *Osmanlı'yı* 88-89) *Seyahatname*'si oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ana hedefe ulaşmak için Evliya Çelebi'nin bu bölgedeki günlük hayatı ne şekilde algıladığından yola çıkarak çağdaşı yabancı seyyahlarla karşılaştırma yoluna gidilecektir. Amacımız ise, incelediğimiz konuya bir Osmanlı'nın nasıl baktığını gördükten sonra, aynı olay ve aynı bölgeye bir yabancı'nın nasıl baktığını görmektir. Bu bağlamda bir olaya, içten ve dıştan bakış farklılığı ortaya konacaktır.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Son dönemlerde hem tarih hem edebiyat araştırmalarında oldukça fazla yer tutan ve yazıldıkları döneme ait “ana kaynak” olan seyahatnameleri amacımıza ulaşmanın çıkış noktası olarak belirlemek, araştırmamızın en önemli yönünü oluşturmaktadır.

Gülgün Aybet “16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da yayımlanmış olan seyahatnameler, Osmanlı toplumu, Osmanlı şehirleri, Ortadoğu ve Doğu Avrupa'da Osmanlı yönetiminde sosyal ve ekonomik yapı için önemli kaynaklardır. Avrupalı seyyahlar Osmanlı şehirlerinde sosyal ve kültürel yaşam üzerine gözlemlerini yazdılar” (Aybet,

Avrupalı 15) diyerek gözleme dayanarak yazılan seyahatnamelerin günlük yaşamı belirlemesindeki öneminin altını çizmiştir. Bizim de, bu bakış açısıyla, araştırmanın coğrafi alanı olarak seçtiğimiz bölgenin günlük hayatını belirlemek için *başkalarının değerlendirmesine de muhtaç* (Ortaylı, *Osmanlı'yı* 89) olduğumuz bilinciyle tercih ettiğimiz *karşılaştırma yöntemi*, araştırmamızın bir başka önemini ortaya koymaktadır. Seyahatnameler, araştırmalarda bugüne kadar oldukça fazla kullanılmış ancak Karadeniz çevresinin günlük hayatı bu kaynaklar ışığında karşılaştırma yoluyla henüz çalışılmamıştır. Daha önce incelenmemiş bir konuyu, farklı bir metotla ortaya koymaya çalışarak araştırmamızın bir başka önemini öne çıkarmak ve tarih araştırmalarına katkıda bulunmak istedik.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Herhangi bir araştırmanın yöntemini belirlemede yol gösterici olan ve *niçin* ve *nasıl* sorularının cevaplarıyla (Gökçe, *İçerik Analizi* 4) elde edilen bir ön analiz yapmak gerekir. Bu ön analizde bulunması gereken ilk sonuç, *niçin*'in cevabıdır ve bu cevabın getirdikleriyle konunun bilinçli seçilip seçilmediğinin sağlanması yapılır. Bu sorunun cevabı, yani araştırma için seçilen konunun niçin seçildiğinin belirlenmesi bir anlamda aynı araştırmanın amacının da belirlenmesidir. *Niçin* sorusuna verilen net cevaptan sonra *nasıl* sorusuna cevap aranırken, amaca ulaşmada hangi yöntemlerin izleneceğine karar verilmelidir.

Bu iki ana sorunun cevabının bulunmasının ardından, ortaya çıkarılan verilerin değerlendirilmesi gerekir. Bu değerlendirmenin ardından, uzun zamandır denenmiş, 1940'lardan sonra gelişen (Gökçe, "İçerik Çözümlemesinin" 88), bilgisayarın hayatımıza girmesiyle daha da yaygınlaşan ve daha çok sayıca fazla olan metin veya belgelerin ortak yönlerini tespit etmek için yararlanılan (Acun, "Muhteva Analizi" 92) *Muhteva Analizi* [*İçerik Çözümlemesi*, *İçerik Analizi*] yönteminin, bizim araştırmamızda da *araştırma sorusu açısından önem arz eden ortak bilgilerin tespiti* (Gökçe, *İçerik Analizi* 21) için uygun bir metod olacağı kanaatine vardık.

Muhteva Analizi bir veya bir dizi metin içerisinde belli kelimelerin/kavramların varlığını belirlemeye ve bunların bağlam ilişkilerini incelemeye yarayan bir araştırma metodudur (Acun, "Muhteva Analizi" 27). Aynı zamanda, *tümdengelim dayalı bir*

okuma aracıdır ve söz konusu okuma, sınırları belirlenmiş söylem örneklerinin çözümlenmesi esasına dayanmaktadır (N. Bilgin, *Sosyal Bilimlerde 1*). İşte biz de bu metod ile Karadeniz çevresinin günlük hayatını Seyahatnamelerden okumaya, çözümlmeye ve anlamaya çalışacağız.

Muhteva Analizi yöntemiyle bir araştırma yapmanın altı adımı vardır (Gökçe, *İçerik Analizi* 86-111). Bu altı adımın ilki olan *Amacı Belirleme* yukarıda bahsedilen *niçin ve nasıl* sorularının cevaplarıyla ortaya çıkar; bir anlamda araştırmanın hedefini belirler. İşte bu iki sorunun cevabı yukarıda *Araştırmanın Kapsamı ve Araştırmanın Önemi* kısmında verilmiş; böylece metodun ilk adımı belirlenmiştir.

İkinci adım *Varsayım Oluşturma*, neyin araştırılacağını belirleme aşamasıdır. Araştırmamızın başlığından yola çıkarak yapılacak tespit, “günlük hayat”ı belirlemek olmalıdır. Yani problemimiz *günlük hayattır*. Günlük Hayat başlığı altına nelerin, hangi kavram ve varsayımların girdiğini belirlemek tezimizin planının ana başlıklarını oluşturacaktır.

Üçüncü adım *Analiz Tekniğini Bulma*’dır. Bunun için iki teknik vardır (Acun, “Muhteva Analizi” 27-50). *Kavram Analizi* ve *İlişkili Analiz* adı verilen bu iki ana teknik, dilenirse tek başlarına, dilenirse de beraber kullanılabilir. Az sonra açıklayacağımız gibi biz her iki tekniği bir arada kullanacağız. İster Kavram Analizini ister İlişkili Analizi kullanalım, mutlak aşılması gereken üç adım vardır. Bu adımların ilki *problemi belirlemektir*; ikincisi *metinleri seçmektir* ki metinleri seçtikten sonra metnin tamamının mı analize dahil edileceği yoksa seçime mi tabi tutulacağına araştırmacı kendi karar verecektir (Acun, “Muhteva Analizi” 30). Biz seçime tabi tutmaya karar verdik, zira coğrafi bölge sınırlamasına gittiğimiz için bir seyahatnamenin tamamını incelemek bizi konu dışına çıkarmakta ve işlediğimiz bölge harici yerleri de analize tabi tutturmaktadır. Bu seçimi yaparken seyahatnamelerin tamamını okuduğumuzu belirtmeden geçmeyelim. Çünkü tamamını okumasaydık gözden kaçırabileceğimiz yerler olacaktı. Bu, muhteva analizi için gerekli olan “Kaynak Analizi” aşamasını da tamamladığımızı göstermektedir.¹ Üçüncü adım ise verileri *kategorilere ayırmaktır*, yani ana başlığa ulaşmak için alt başlıkları oluşturmaktır.

Kavram Analizi tekniği, kavramları belirledikten sonra o kavramların metnin içerisinde aranıp bulunmasını amaçlar. Bunu yaparken de kendi içinde üç tekniğe bölünür:

¹ Kaynak Analizi, çalışmayla ilgili tüm organların okunmasının ardından seçim yapılması tekniğidir. Gökçe, *İçerik Analizi* 91.

Anahtar Kelime Bağlamı (AKB), *Kelime Kullanım Sıklığı (KKS)* ve *Varlık-Yokluk Belirlemesi (VYB)* adı altında toplanan bu teknikler, Kavram Analizine ulaşmak için yardımcı adımlardır. *Anahtar Kelime Bağlamı*'ni hangi kelimelerin hangi bağlamlarda kullanıldığını bulmak için kullanırken, *Kelime Kullanım Sıklığı*'ni çalışılan metinlerde en çok kullanılan kelimeleri veya bir kelimenin ne sıklıkla kullanıldığını bulmak için kullanırız. Bunun yanında *Varlık-Yokluk Belirlemesi* bize tespit edilen kavramların o metinde geçip geçmediğini gösterir.

İlişkili Analiz tekniği bize tespit edilen kavramlar arasındaki ilişkiyi bulmamıza yardımcı olurken üç tekniğe bölünür: *Hissiyatın Belirlenmesi* bize yazarın psikolojik durumundan yola çıkarak inceleme yapılması gerektiğini öğretir. Bu teknik özellikle bizim başlığımız altında oldukça önemli bir tekniktir. Zira, seyyahların, seyahatlerini kaleme alırken içinde buldukları psikolojik durumu görmezden gelmek mümkün değildir. İşte tam da burada, seyyahların öznellik ve nesnelliklerini de incelemek gerekecektir. *Yakınlık Analizi* bir kelimeler kümesi oluşturmaktır ve kelimelerin birbirleriyle olan anlam yakınlıklarını bulmak için kullanılır. *Bilişsel Gösterim* ise metnin genel anlamını karşılaştırma yoluyla bize verir. Bu adım bizim tezimizin sonucu için çok yararlı olacaktır; zira *Bilişsel Gösterim*, anlamlar ve tanımlamaların zamandan zamana ve insandan insana değiştiğini incelemeye yarar (Acun, "Muhteva Analizi" 37). Dördüncü adım Muhteva Analizi yönteminin bel kemiği olan *Kategorilere Ayırma* adımdır. Muhteva Analizi'nin hedefi metinlerin ortak özelliklerini bulmaktır. Bu adımda, belirlenen kavramları kategorilere ayırarak gruplandırıp ortak noktaları bulmak amaçlanmaktadır (N. Bilgin, *Sosyal Bilimlerde* 14). Yani yapılması gereken, bir bütünü oluşturan öğeleri kriterlere göre birbirinden farklılaştırmaktır. Bu kategoriler ayırt edici, bütünsel ve objektif olmalıdır (N. Bilgin, *Sosyal Bilimlerde* 13). Bizim yapmamız gereken şey, günlük hayatı oluşturan kavramları belirlemek [tezin ana başlıkları bu kavramlar belirlendikten sonra ortaya çıkmıştır], ardından bunları gruplayarak tezi tamamlamaktır. Kategorilere Ayırma aslında bir dördüncü adım değil, hem Kavram Analizi hem de İlişkili Analiz için mutlak yapılması gereken adımdır. Zira araştırma sorusuna uygun kategoriler yani ana kavramlar olmadan bu tekniği uygulamak mümkün değildir.

Beşinci adım, *Kodlama* yani klasik yöntemlerde yapılan *fişleme* sistemidir. İşte bu adımda yeni bilgi teknolojilerini kullanmak işin içine girer. *Concordance* adlı bilgisayar

programı,² bazı eksiklikleri olmakla birlikte, kodlamaları yani fişleme kısmını yapmak için çalışma boyunca bize yardımcı olmuştur.

Altıncı ve en son adım *Rapor* adımı yani yazım aşaması şu anda bizim oluşturmakta olduğumuz adımdır.

Muhteva Analizi ile çalışma aşamaları özet olarak Tablo 1’de gösterilmiştir.

---

² Programın en temel şekilde kullanımı için bkz. Acun, “Muhteva Analizi” 46-49.

Tablo 1. Muhteva Analizi Yönteminde Çalışma Aşamaları

AMACIN BELİRLENMESİ   • Araştırılacak konunun amacı, kapsamı ve öneminin belirlenmesi   • Muhteva Analizi birden fazla metinle çalışılan bir tekniktir. Bu anlamda, amaç belirlenirken hangi kaynaklar üzerinden çalışılacağına da karar verilmesi gerekmektedir. Bu da bir nevi “Kaynak Analizi” adımını oluşturmaktadır.
VARSAYIM OLUŞTURMA   • Problemin Belirlenmesi (Günlük Hayat)
ANALİZ TEKNİĞİNİ BULMA   • Kavram Analizi (Anahtar Kelime Bağlamı, Kelime Kullanım Sıklığı, Varlık Yokluk Belirlemesi)   • İlişkili Analiz (Hissiyatın Belirlenmesi, Yakınlık Analizi, Bilişsel Gösterim)
KATEGORİLERE AYIRMA   • Her bir kategori amaca yönelik, ayırt edici ancak bütünsel, net, açık, araştırma sorusuna uygun ve en önemlisi metinlerdeki ortak noktalardan oluşmalıdır. Muhteva Analizinin hedefi olan ortak özellikleri bulmaya yönelik olmalı ve her biri ayrı bir konu olarak ele alınmalı ve irdelenmelidir.   • Kategoriler, bir bütünü oluşturan öğeler olmalıdır ancak belli kriterlere göre gruplandırılmalıdır.   • Tez boyunca, Dinî Hayat, İş Hayatı ve Sosyal Hayat ana başlıkları altında incelenen her bir kategori kendi içinde tutarlıdır. Bunların haricinde incelenen kategoriler tek başlarına bir konu oluşturmakla beraber, hepsi bir bütünün parçalarıdır. (Mahalle ve Hayrat gibi)
BELİRLENEN KATEGORİLERİ TESPİT EDİLEN ANALİZ TEKNİKLERİNE GÖRE KODLAMA
RAPOR / TEZ AŞAMASI   • Yapılan analizler sonucu seçilen metinlerden ikinci bir okuma çıkmalıdır.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Ekli bibliyografyanın “Kaynaklar” bölümünde alfabetik sırayla verilmiş olan *Seyahatnameler* bizim çalışmamızın ana kaynaklarıdır. Kaynakların tespiti bir anlamda *günlük hayat* olan problemimizi belirledikten sonra analize geçmeden önce yaptığımız *metin seçme* işlemini oluşturmaktadır.

Seyahatname, yazarların gezip gördükleri yerlerden edindikleri izlenim ve bilgileri belli bir üslupta yazdıkları yapıtların genel adı olarak tanımlanan gezi kitaplarıdır. Temel amaç ise görülen yerlerin doğal güzelliklerini, toplumsal yaşamlarını, gelenek ve göreneklerini tanıtmaktır. Bu anlamda seyahatnameler, yolculuğun yapıldığı ülkeye ait gözlemler içermesi bakımından bir tarih belgesi niteliği taşır.

Çalışma alanımıza giren dönem her ne kadar XVII. yüzyıl olsa da, gezginlerimizi incelerken XVI. yüzyıl sonu ve XVIII. yüzyıl başına da değinmek durumunda kaldık. İşte bu, muhteva analizi yönteminde karşılaştırmalar yapmaya imkan veren bir nevi *temsili örneklendirme* işlemidir.³ Ancak, her şeyden önce XVII. yüzyıl seyyahlarının hepsini tespit edip, içlerinden tezimizin mekanını teşkil eden coğrafi alanı gezenleri seçtik. Bu bağlamda çalışma alanımıza giren ve Osmanlı gezginimiz Evliya Çelebi'nin çağdaşı olan ve aşağıda tanıtılan seyyah ve seyahatnameler üzerinde çalıştık.

Tercüman Yayınları tarafından Türkçe'ye kazandırılan ve bir Avusturya Sefiri olan Ogier Ghiselin de Busbecq'in *Türkiye'yi Böyle Gördüm* adlı seyahatnamesi, bize XVI. yüzyılda Türklerin sosyal yaşamıyla ilgili önemli bir örnek olmuş ve günlük hayatla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Kendisinin bu yolculuğu yapmakta özel bir amacı olmayıp, seyahatinin sebebi sadece Avusturya sefiri olarak Türkiye'ye gelmiş olmasıdır. Burada şunu da belirtmeden geçmemek gerekir. Tezimizin ilerleyen bölümlerinde günlük hayatla ilgili verileri karşılaştırma yoluna giderken seyyahların gezme amaçları bizim için çok önemli olacaktır. İşte bu sebeple kronolojik sıralamada birinci olan Busbecq'den başlayarak tüm seyyahların Türkiye'de bulunma sebeplerini tahlil

³ XVI. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başı, XVII. yüzyıla ait izler taşımaktadır. Busbecq ve Tournefort'dan örnekler vermemizin sebebi budur. Temsili örneklendirme başta olmak üzere tüm örneklendirme çeşitleri için bkz. Gökçe, *İçerik Analizi* 76, 92.

edeceğiz. Seyyahların gezme amaçları çok önemlidir çünkü, buldukları yerlerde yapmış oldukları gözlemler tamamıyla “gezme amaçlarıyla” ilgilidir; bu anlamda karşılaştırma yaparken farklılıkların veya benzerliklerin bulunması muhteva analizinde *İlişkili Analiz* esnasında hem *Hissiyatın Belirlenmesi* hem de *Bilişsel Gösterim* aşaması olacaktır. Yani yazarın psikolojik durumu, hangi bakış açısı ve hangi hisler doğrultusunda yazdığı ve bunun sonucunda yazılanların zamana ve insanlara göre ne şekilde değiştiği bulunacaktır. Örneğin Busbecq bir sefir olarak gezdiği yerlerin sosyal yaşamını incelemekle yetinmiştir. Çünkü, içinde bulunduğu durum bunu gerektirmektedir. Kendisi ne bir tüccar ne de bir misyonerdir. Eğer bu mesleklerden birine sahip olsaydı hissiyatı o yönde olacak ve gördüklerini bu çerçevede değerlendirecekti.

Busbecq’in seyahatnamesinin özellikle 1555 yılında gerçekleştirdiği İstanbul-Amasya yolculuğu kısmı bizi ilgilendiren bölümdür. Kendisi Karadeniz’de yalnızca Amasya’ya uğramış, Sinop dağlarını uzaktan görmekle yetinmiştir (Busbecq 61-78).

Yine XVI. yüzyıla ait görünen ancak seyahatlerinin Karadeniz bölümünü XVII. yüzyılda gerçekleştiren, seyahat amacı Kudüs’e hacca gitmek olan ve Ermeni bir aileden gelen Polonyalı Simeon’un⁴ *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye’si* adlı seyahatname, Kesit Yayınları tarafından Türkçe’ye kazandırılmıştır. Simeon, geçtiği yollarda Osmanlı ülkelerinin XVII. yüzyıl başlarındaki durumunu aydınlatmaya çalışmıştır. Seyahat amacı dinî ağırlıklıdır. Bu sebeple daha çok azınlıklar dikkatini çekmektedir. Ailesinin kökeni sebebiyle, Ermenilere özel bir ilgisi vardır. Simeon, 1613 yılındaki Karadeniz yolculuğunda Amasya ve Tokat’a uğramıştır.⁵

XVII. yüzyıla geldiğimizde, yüzyılın en büyük seyyahlarından olan tüccar Jean Baptiste Tavernier karşımıza çıkar. *Tavernier Seyahatnamesi*’nde, döneme ait Karadeniz halkının günlük hayatıyla ilgili önemli tespitler vardır. Kendisi bir tüccar olduğu için kervan yollarında dolaşmıştır. Dolayısıyla bu yol boylarını ve çevrelerini gözlemleyebilmiş ve değerlendirmiştir. Tüm seyahatnamesi göz önüne alındığında Karadeniz’e az yer ayıran Tavernier’nin özellikle 1632 yılında eski bir kervan yolunu

⁴ Simeon hakkında ayrıntı için bkz. Aybet, *Avrupalı* 64.

⁵ Amasya ve Tokat yolculukları için bkz. Simeon 107-108.

kullanarak gerçekleştirdiği Amasya, Trabzon, Sinop ve Tokat seyahatleri konumuz açısından son derece önemlidir.⁶

Seyahatlerine XVII. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyılda devam eden bir diğer seyyahımız da Aubry de La Motraye'dir. Seyahatleri, *La Motraye Seyahatnamesi* adıyla dilimize kazandırılmıştır. O, gezdiği yerlerin dinî inançlarını, ibadet şekillerini, insanların alışkanlıklarını ve giyimlerini incelemeyi amaçlar (La Motraye 12); ancak ilerde vereceğimiz örneklerde de görüleceği üzere, mekanları, kendinden önceki seyyahların üzerinde durmadığı yönlerle anlatır (12). Bu anlamda diğerleriyle ortak noktaları pek yoktur. Zaten Karadeniz'e oldukça az yer veren La Motraye'nin 1698'de gezisine başladığı ve yaklaşık olarak XVII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirdiği Sinop gezisi⁷ bizim için önemlidir.

Yine XVII. yüzyılın sonlarına doğru gezilerine başlayan, XVIII. yüzyılda devam eden ve Ereğli-Bartın-Amasra-Abana-Sinop-Gebze-Samsun-Fatsa-Giresun-Trabzon-Tokat-Turhal güzergahını kapsayan Karadeniz gezisini tam bu sırada yani 1701'de gerçekleştiren bir başka seyyah da bitki toplamak üzere doğuya gönderilen Fransız bilim adamı Joseph de Tournefort'dur. Yüzyılın sonuna denk geldiği için kendisine, bu yüzyılın son seyyahı da denilebilir. Kendisi bilim adamıdır, amacı bitkileri gözlemlemektir. Seyahatnamesinde günlük hayatla ilgili fazla veri yoktur. Bununla birlikte, Tournefort'un özellikle Trabzon, Samsun, Giresun, Sinop ve Tokat gezileri önemlidir.⁸

Ana kaynak denilebilecek bu seyahatnameleri belirlemeden önce bir çok seyahatnameyi – özellikle XVII. yüzyıla ait tüm seyahatnameleri – okuduğumuzu ve Karadeniz'i gezen seyyahları özellikle seçtiğimizi vurgulamamız gerekir. İncelediğimiz seyyahlardan birini burada özellikle anmadan geçemeyeceğiz: Jean Thévenot XVII. yüzyılın en büyük seyyahlarından biridir. Seyahatinin özel bir sebebi yoktur. İşsizdir ve son derece meraklı bir insandır. Bu sebeple seyahate çıkmıştır. İlk seyahati boyunca hep Osmanlı topraklarında dolaşmış, Türk örf ve adetlerini anlatmış, azınlıklar hakkında

⁶ Seyyahın gezi notları için bkz. Tavernier 51-63.

⁷ Sinop gezisi için bkz. La Motraye 288.

⁸ Seyyahın Karadeniz gezisi için bkz. Tournefort 221-225.

Busbecq' den oldukça fazla faydalanmıştır (Aybet, *Avrupalı* 79). Tavernier ile birlikte yüzyılın en büyük seyyahlarından biri olmasına karşın Karadeniz çevresinde hiç bulunmadığından seyahatnamesini tezimiz kapsamına alamadık.⁹ Aynı şekilde Chevalier de Chardin de yüzyılın çok önemli seyyahlarından biri ise de, kendisinin Karadeniz gezisi Gürcistan'la sınırlı kaldığından tezimizde yer alamamıştır.¹⁰

Yine ekli bibliyografyada görüldüğü gibi, o dönemde Osmanlı topraklarından geçen bir çok misyoner bulunmaktadır. Bu misyonerlerden bazıları Karadeniz'e de uğramıştır. Ancak çok kısa dönemler burada bulunmuşlar ve günlük hayata dair çok az belirlemeler yapmışlardır. Her biri kendi yaymak istedikleri dinlere ait gözlemlerde bulunmuşlar, genel inceleme yapmamışlardır. Yine de yeri geldiğinde bunlardan da örnekler vereceğimizi belirtmeden geçmeyelim.

Yukarıda bahsi geçen seyyahlar, bilindiği gibi, Evliya Çelebi'nin çağdaşı Avrupalı seyyahlardır. Bizim ana kaynağımız ise Evliya Çelebi'nin on cilt halinde, XVII. yüzyıl Osmanlı içtimaî ve siyasî hayatının tasvirini yapmış olduğu (*Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel* 3) ve Yapı Kredi Yayınları arasında tam metin olarak neşredilen *Evliya Çelebi Seyahatnamesidir*. Bir Osmanlı'nın bakış açısıyla bir yabancı'nın bakış açısının nasıl olduğunu belirlemek üzere yola çıktığımız çalışmamızda, bu seyahatnameyi ana kaynak olarak seçmemizin sebebi ise, Evliya'nın 1630 yılında gördüğü bir rüya üzerine yazmaya başladığı *Defter-i Havadis*'inin (*Evliya Çelebi, Hayatı, Sanatı* 26) XVII. yüzyıl Osmanlı insanının dini, felsefesi, yaşayış tarzı, gelenekleri, adetleri, cemiyet halinde ve fert olarak hayatlarının her yönü hakkında yazılan bir hazine olmasıdır (*Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel* 7). Eser, günlük hayata dair verilerle doludur.

Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın en büyük Osmanlı seyyahı olarak adını duyurmuş olan uluslar arası bir gezgindir. Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlara sahip olduğu zamanda gezmiş¹¹ ve hayatını her şeyi görmeye ve her şeyi bilmeye adanmıştır. Gezisi boyunca padişah tarafından verilen küçük görevleri kabul etmiş ve bu küçük görevler onun bir yerden bir yere gitmesi için vesile olmuştur. Yani, gezilerin çoğunu yüksek makam

⁹ Seyahatname için bkz. Thévenot.

¹⁰ Chardin.

¹¹ Sultan IV. Murat, İbrahim, II. Süleyman ve IV. Mehmet dönemleri, bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel* 3.

sahibi bir kişinin yanında yer alarak yapmıştır (*Evliya Çelebi Diyarbekir'de* 26). Örneğin, bizi ilgilendiren Karadeniz gezisi bölümünü, Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon valiliğine tayin edilmesi üzerine gerçekleştirmiştir (İkiz 4).

Evliya, gezdiği her ülkenin kendisine has tüm özelliklerini, karşılaştığı insanları en ince detayına kadar inceler ve not alır. Bu anlamda seyahatnamesi, XVII. yüzyılın içtimaî ve siyasi hayatının tasviridir; bu yüzyıldaki din, felsefe, edebiyat, görgü, gelenek gibi günlük hayatın oluşumu için gerekli her türlü bilgiyi içerir. Seyahat amacı yalnızca gezme üstüne kurulduğundan yani herhangi bir meslek sahibi olmadığından gezdiği yerleri tek bir bakış açısıyla değil her şeyiyle görerek kaleme almıştır. Kendisi bir Osmanlı olduğundan gördüğü yerlerde kendi kültürüne ait özellikleri daha ayrıntılı anlatıyor olması yine *hissiyatın belirlenmesi* yani yazarın psikolojik durumuyla doğru orantılıdır.

1639-1640 yıllarında Trabzon'a uğrayarak Karadeniz gezisine başlamıştır. Bu gezi, uzak memlekete ilk gezisidir ve Trabzon ile ilgili önemli saptamalarda bulunur ki bunları ayrıntılarıyla göreceğiz. Sadece Trabzon'u değil, Sinop, Samsun, Amasya ve Tokat gibi diğer şehirleri de gezmiştir.

Evliya Çelebi gezi intibalarını kaleme alırken özellikle şehirler üzerinde durmaktadır. Seyahatnamesinin en önemli özelliği *şehir betimlemelerinden* oluşmuş olması ve şehrin fotoğrafını çeker gibi sosyal ve iktisadî hayatını bütünüyle eserine yansıtmasıdır (Ak 115). Bu sayede ele aldığı şehrin panoraması ortaya çıkmaktadır (*Çağının Sıra dışı* 15). İşte, Evliya'nın hem seyahatnamesini yazarken hem de dünyayı anlamaya çalışırken "şehir"lerden yola çıkışı bizim için çok önemlidir. Şehir betimlemeleri ve şehir tasvirleri yalnızca topografyadan oluşmayıp, aynı zamanda o şehrin tüm sosyal olaylarını içermektedir (Dankoff, *An Ottoman* 48). Evliya, bu şehirleri belli bir yöntemle tasvir eder ve bu anlatım bir gezi esnasında sorulabilecek tüm sorulara cevap verir (*Çağının Sıra dışı* 209). Dili abartılı ve düşük cümleler ihriva etsede hep şu yöntemi izler:

Kendisi ilk önce anlatacağı şehri belirler, o şehrin tarihi üzerine bilgi verir. Ardından şehrin dinî ve idarî otoritesini anlatır, ondan sonra mimarî eserlere geçer [ki bunlar, kaleleri, camileri, medreseleri, han ve hamamları kapsar], daha sonra o şehrin insanı

hakkında bilgi verir ve en sonunda şehrin ziyaret edilecek yerlerini tanıtır.¹² İşin bu kısmı bizim için ileriki bölümlerde çok faydalı olacaktır. Özellikle günlük hayat verilerini belirlerken tematik tasnif [yani yöntemimize dönersek, metin seçiminden sonra yapmamız gereken *kategorilere ayırma*] ile beraber coğrafi tasnife de neden girdiğimizi açıklamamıza bu sebepten dolayı gerek bile kalmayacaktır.

1611 doğumlu olan, musikiye, biniciliğe, güreşe ve yüzücülüğe oldukça meraklı olan (*Evliya Çelebi, Hayatı, Sanatı* 1-19) Evliya Çelebi'nin, karşılaştırma yapılacak diğer seyyahlardan en önemli farkı, bir mesleki sorumlulukla değil hayatını gezmeye, her şeyi görmeye ve tanımaya adanarak (İkiz 4) seyahatlerine başlaması; yani amacının gezmekten öteye gitmemesidir. Mahmut Ak bunu, "Evliya Çelebi'yi seyahata sevk eden en önemli unsur, hiç şüphesiz vicdanındaki gezip görme ve öğrenme duygusudur" (114) diyerek netleştirmiştir.

Eserinin, bizi coğrafi sınırlama açısından ilgilendiren bölümü II. ve V. ciltlerdir. 1639 - 40 yıllarında başlayan Karadeniz gezisinin Sinop, Samsun, Trabzon ve Amasya ile ilgili notları eserinin II. cildinde; 1656'da Tokat ve tekrar Amasya seyahati ile alakalı tasvirleri ise eserinin V. cildinde yer almaktadır.

---

¹² Evliya'nın yöntemi ve şablonu için bkz. *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* 33; Dankoff, *An Ottoman; Çağının Sıra dışı* 32.

I. BÖLÜM

BİR İMPARATORLUK, BİR BÖLGE, BEŞ ŞEHİR

Bir devlet ve onun belirli bir bölgesi hakkında dönem araştırması yapmadan önce ilk bilinmesi gereken, bahsi geçen devletin o dönemde içinde bulunduğu durumdur. Çalışma dönemimiz olan XVII. yüzyıl Osmanlılar için oldukça önemli ve kritik bir yüzyıldır. Bu bakımdan, dar bir bölgede günlük hayatın nasıl devam ettiğini anlamak için genelden özele giderek; önce devletin, sonra Karadeniz çevresinin, en son ise bu bölgede bulunan beş önemli şehrin dönem içi değerlendirilmesi yapılacaktır. Özetle bu bölümde, kısaca devletin içinde bulunduğu durum ve bu durumun Karadeniz ve çevresini ne şekilde etkilediğinden söz edilecek; ardından da neden bu beş şehrin seçildiği ve bu şehirlerin durumdan nasıl etkilendikleri anlatılacaktır.

1.1 OSMANLI İMPARATORLUĞU, KARADENİZ ÇEVRESİ VE BİR YÜZYIL

Ali Açık, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılını “genel olarak siyasi gerileme, demografik kriz ve ekonomik güçlükler dönemi olarak” (348) tanımlamıştır. Devletin bu durumunun tespiti için, *Koçi Bey Risalesi*¹³, *Naima Tarihi*¹⁴, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ehakk*¹⁵ ve XVII. yüzyıl Osmanlı düzeninin eleştirisinin yapıldığı *Hayriyye*¹⁶ gibi ilk el kaynakları incelemek¹⁷ şimdilik yeterli olacaktır. Bu kaynakların seçilmesinin sebebi o dönemdeki eserlerin en önemli özelliğinin yüzyılın meselelerini sosyolojik yönden ele almaları (Bilkan 7) olmasıdır.

Zeki Arslantürk, *Naima Tarihi*'ni esas alarak yazdığı eserinde Kanuni'den sonra ortaya çıkan iç isyanları (Celali İsyanları) sebep göstererek “XVII. yüzyıl, Osmanlı Devleti için bir bakıma sonun başlangıcı olmuştur” (19) diyerek özetlediği devletin durumunu;

---

¹³ Koçi Bey.

¹⁴ Naima.

¹⁵ Katip Çelebi.

¹⁶ Nabi.

¹⁷ Bu dönem hakkında araştırmalar yaparken Mehmet Öz de bu tip ilk el kaynaklara başvurmuştur. Öz, *Osmanlı'da* 19-29.

Koçi Bey, dönem içi değişim, dönüşüm ve bozulmaları tahlil ettiği ünlü *Risalesinde* Osmanlı Devleti'nin çürümeye başlamasını Kanuni devrine kadar götürmektedir (11).

XVI. yüzyılın sonu, XVII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve yönetim değişimleri, askeri düzen değişimleri, ve malî değişimler olarak gruplandırılabilir bir düzen bozulmasının, bu *buhran* veya *çürümenin* temelinde aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, “insan” unsuru olduğu aşikardır (Bilkan 82).

Yönetim değişimleri denince akla ilk olarak, XVI. yüzyıla beraber Klasik Dönemdeki, hanedan gücünün¹⁸ değişmeye başlaması gelir. Artık teoride padişah iradesi olsa da uygulama da kendini göstermeyecektir. Tahta çıkış usulü de değişir¹⁹; şehzadelerin hepsinin sancağa gönderilmesi usulü son bulur, en yaşlı aile üyesinin tahta geçmesi yani *Ekberiyet Usulü* başlar (Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda* 66). Bu güç değişikliklerine paralel olarak Kapıkulları, Saray ağaları ve Ulema birleşerek yönetimi ele geçirebilecek gücü kendilerinde bulurlar. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin çöküşü, merkezî yönetimin zayıflamasıyla doğru orantılı olacak; *idareci sınıfında meydana gelecek bir bozukluk bütün diğer sınıfları etkileyecektir* (Arslantürk 69). Yüzyıl sonunda, padişahlar seferlere katılmamaya, onları vezirler temsil etmeye başlar. Yönetimin bozulmasıyla Divan-ı Hümayun fonksiyonunu kaybeder, meselelere artık vezir-i azamın konağında çözüm aranır. Bu anlamda devlet, vezir-i azam tarafından çekip çevrilmeye başlanır.

Tüm bu değişimlere paralel olarak devlette başlayan *iç bozulmanın* (Arslantürk 19) asıl önemli sebebi, Klasik Dönemden²⁰ beri sistemli olarak işleyen ve Osmanlı toprak gelirinin en önemli uygulaması olan Timar Sisteminin²¹ çöküşüdür. Bu çöküş²² ile paralel olarak, devlet hayatında değişimler baş göstermiş, devlet adamlarının otoritesi bozulmuş yani merkezi yönetim zayıflamıştır (Arslantürk 67). Naima, XVII. yüzyılı, *devşirmelerin çağı* olarak tanımlayarak devletin, devşirmeler tarafından idare edilmeye başlanmasının, bozulmayı getirdiğini söyler (Akt. Arslantürk 98).

Yönetimdeki değişimlerle doğru orantılı olarak askerler itaatsizliğe başlar. Kapıkullarının kullanabildiği ateşli silahların artması, meydan savaşlarının bitip yerine kale savaşlarının gelmesi ve bilim ve teknolojideki gelişmelerin savaş düzenine

¹⁸ Klasik Dönem yönetim sistemi için bkz. İnalçık 94.

¹⁹ Klasik Dönem tahta çıkış usulü için bkz. İnalçık 65.

²⁰ Osmanlı Devleti Klasik Dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık.

²¹ Timar Sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Timar”. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 12 (1975): 286.; Nicoara Beldiceanu, *14. yüzyıldan 16. yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*. çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: Teori Yay., 1985.

²² Devlet yapısının bozulması için bkz. Koçi Bey 89-91.

yansıması gibi sebeplerle maaşlı kapıkulu askerlerinin sayısı artar; bu sebeple klasik askeri düzenin (merkez-taşra) dengesi ortadan kalkar. Bu askeri düzen değişiklikleri mali sistemi de etkiler (Öz, *Osmanlı'da* 45). Savaş ganimetleri azalır. Savaşlar artık yeni masraflara yol açar. Ordunun ihtiyaçları artar. Bu sorun ve para değerlerinin düşmesi mali sıkıntılarının da başlangıcı olur. Devlet, klasik vergi usullerini²³, İltizam ve Emanet Sistemine dönüştürür. İşte bu mali bunalım, rüşveti de beraberinde getirir. Bu arada XVI. yüzyılın ilk yarısında fiyatların artması ve ticaret yollarının Osmanlı hakimiyeti dışındaki bölgelere kayması da devleti zorda bırakır.²⁴

Anlaşıldığı üzere, XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti için *çözülmenin yoğun olarak yaşandığı bir yüzyıl* olmuştur (Bilkan 95).

Bu yüzyıldaki değişimler²⁵ ile ilgili araştırmalara bakıldığında pilot bölgenin genel olarak İstanbul olduğu görülür. Yine günlük hayat araştırmaları da başkentle sınırlı kalmıştır. Bunun sebebi muhtemelen, değişimlerin ilk baş gösterdiği idarî ve adlî teşkilatın yer aldığı yerin burası olmasıdır.

Biz bu klasikleşmiş bölgenin dışına çıkacağız. Seyahatnamelere göre Karadeniz'de günlük hayatı sorgulayacağız. Ancak bu temayı iyi kavrayabilmek için üzerinde çalışacağımız coğrafi bölgenin ve bu bölgeye özgü kültür ve toplum yapısının bilinmesi (Aybet, *Avrupalı* 27) gerekmektedir. Bu sebeple bu yüzyılda Karadeniz çevresinin içinde bulunduğu genel duruma²⁶ bir göz atmamız yerinde olacaktır. Ahmet Mican Zehiroğlu "Türkiye'de bugüne kadar yapılan tarih çalışmalarının en az eğildiği bölge, hiç kuşkusuz Doğu Karadeniz'dir"(7) diyerek bize bu bölümü anlatırken seyahatnamelerin dışında destek alabileceğimiz sınırlı kaynaklarımız olduğunu hatırlatmıştır.

XVII. yüzyılda başkentte ortaya çıkan, tüm Osmanlı topraklarına yayılan ve yukarıda kısaca değindiğimiz değişim ve dönüşümler elbette ki tüm Osmanlı topraklarını olduğu

²³ Klasik Dönem vergi ve toprak sistemi için bkz. Halil İncelik, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. 2. Baskı, İstanbul: Eren Yay. (1996): 1-14. Ayrıca bkz. Beldiceanu 25.

²⁴ 16. yüzyıl mali durumu ve fiyat devrimi için bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1 (1994).

²⁵ XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla Osmanlı Devleti'nde değişim, dönüşüm ve buhranın sebepleri için bkz. Öz, *Osmanlı'da* 30-47.

²⁶ Zaman ve konu sınırlaması sebebiyle burada Karadeniz'in tüm tarihçesinden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Ancak bölgenin tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zehiroğlu; Bilgin, *Trabzon'dan Abhaza'ya Doğu Karadeniz Halklarının*; Karagöz; Yüksel; Lowry *Trabzon Şehrinin* ve Mümtaz, *Karadeniz'in Kitabı Pontus Masalı*. 3. Baskı, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 2004.

gibi Karadeniz çevresini de etkilemiştir. Bu etkileşimin en önemli sebebi *Celali İsyamları*²⁷ ve bu isyanların en çok bu bölgede kendini göstermesidir. Celali İsyamlarının bölgeye etkisi özellikle eşkıyaların yarattığı huzursuzluk ve yollardaki tehlikeler (Bilkan 71) gibi sebeplerle kendini göstermiş, hatta bunları bazı seyyahlar açık olarak seyahatnamelerinde başlıklar halinde belirtmişlerdir.

Mehmet Ali Ünal, Karadeniz sahillerindeki bu eşkıya engelinin önemini “XVII. yüzyılın başlarında bütün Karadeniz sahilleri Don kazaklarının taaruzlarına maruz kalmış, birçok kasaba ve köy büyük insan ve mal kaybına uğramıştı”(Osmanlı Devrinde Sinop 242) diyerek vurgulamış; Hamiyet Sezer ise “XVII. yüzyıl başlarında ülkede zulüm ve vahşetin hüküm sürdüğü düşüncesi hakimdi”(394) diyerek ülkedeki karışıklığın altını çizmiştir. Faroqhi de, XVII. yüzyılda güney Karadeniz kıyılarındaki durumu anlatırken, Sinop ve Samsun gibi kentlerin Kazak korsanlar tarafından birkaç kere harap edilmiş olmasının ilgi çekici olduğunu dile getirmiştir. (Osmanlı'da Kentler 125).

Celalilerin veya hırsızların kol gezdikleri bu bölgede coğrafi anlamda meydana gelen hasarlar ve insan kaybı sebebiyle günlük hayat da diğer bölgelere nazaran oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak bu engellere rağmen bölgedeki günlük hayatı belirleyen ana kriter olan Doğu Karadeniz kültürünün, özünde tamamen kendi coğrafyasına ait özgün bir kültür olduğunun (Zehiroğlu giriş) ve ayırt edici özelliklere sahip bulunduğunun (Zehiroğlu 12) da altını çizmek gerekir. Günlük hayat verilerini belirlerken bize yardımcı olan şey bu “ayırt edici özellikler” olmuştur.

1.2 BEŞ ŞEHİR – SİNOP'TAN TRABZON'A

Genelden özele giderek sunacağımızı daha önceden belirttiğimiz tezimizde, devletin ve bölgenin dönem içi değerlendirmesinin ardından, günlük hayat verilerini hazırlarken yani metodumuz içinde bunları *kategorilere ayırırken* tematik tasnifle beraber coğrafi tasnif sonucu bölgesel inceleme yapmanın faydalarını göz önünde bulundurduk. Kategorileri belirleyerek günlük hayatı anlatacağımız bir sonraki bölüme geçmeden

²⁷ Celaliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Acun, “Celali İsyamları”. *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 9 (1999): 695; Akdağ 253; İlgürel “Celali İsyamları”. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 7 (1993): 252., Sümer “Osmanlı Tarihinde Celalilik”. *Resimli Tarih Mecmuası*, 4 (1957): 1722-1726; Griswold *Anadolu'da Büyük İsyamlar*. çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.

önce konuyu coğrafi açıdan ele almamızın sebeplerini kısaca anlatmamız gerekmektedir. Ali Açık'ın "bölgesel çalışmalar, İmparatorluk genelinde meydana gelen olayların bazı yönlerini daha iyi anlamaya ve hala karanlıkta kalan bazı noktaları aydınlatmaya katkı sağlar"(348) tespiti, konuyu coğrafi açıdan ele almamıza ışık tutmuş, konuyu bu açıdan ele almamız için ilk sebepimiz olmuştur. Karadeniz bölgesini anlamaya çalışırken, gezginlerin esas uğrak noktaları olan beş şehri örneklem olarak seçmemizin, bu tespit haricindeki diğer sebepleri de şunlardır.

Araştırmanın Kaynakları bölümünde Evliya Çelebi'den bahsederken onun, seyahatnamesini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kentlerin tasvirine ayırdığını, kırsal kesimde onu sadece kentleri birbirine bağlayan yolların ilgilendirdiğini belirtmiştik (Faroqhi, *Osmanlı Kültürü* 181). Bu bağlamda, kırsal kesim çalışmamızın dışında kalacak, sadece şehirleri birbirine bağlayan yollarla ilgili açıklamalar yapılacaktır.

Batılı seyyahlar da kentlerin genel görüntülerini, yani sokaklarını, alt yapılarını, binalarını ve insanlarını gözlemlemiştir (Sezer 396). Zaten Faroqhi'nin de belirttiği gibi, Avrupalı seyyahlar Osmanlı taşra kültürüne ilgisiz kalmıştır (*Osmanlı Kültürü* 180). Bu bağlamda, Avrupalı seyyahlar da şehirleri betimlemiş, kırsal üzerinde durmamıştır. Dolayısıyla, araştırmamızda, kaynaklarımızda bulabildiğimiz verilerle sınırlı kaldığımız, köy ve küçük şehirlerle ilgili bilgi bulamadığımız için çalışma alanı olarak şehirler seçilmiştir.

Ekrem Işın, şehir sakinlerinin, günlük hayatı geleneksel kültür varlıkları çerçevesinde inşa ettiklerini söyler (17). Suraiya Faroqhi de, "bir şehir, onu çevreleyen bölge ve diğer kasabalarla etkileşim halinde olmadığı sürece var olamaz"(*Osmanlı Şehirleri* 17) der. Işın ve Faroqhi'nin bu yaklaşımları bizim neden coğrafi tasnifi de işin içine kattığımızın ve bu tasnifi yaparken neden sadece şehirleri ele aldığımızın diğer bir sebebini göstermektedir. Bu iki bakış açısından yola çıkıldığında, bir şehirde yaşayan insanların günlük hayatının kendilerine has geleneklerinden kaynaklandığı anlaşılacakla beraber, bir şehrin oluşmasının o şehrin çevresindeki köy ve kasabalara da bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani, şehrin "kendine has özellikleri", şehrin "kültür"ünü ve sonuç olarak günlük hayatını, çevresindeki kırsal yaşamla beraber belirler. Bu anlamda bir şehri anlatırken aslında onun kırsal çevresini de bir bakıma açıklamış oluruz. Örneğin Amasya'ya uğrayan bir seyyahın Turhal'dan geçmemesi neredeyse mümkün değildir. Hem Evliya Çelebi hem Tavernier hem de Tournefort Amasya yolculukları esnasında

Turhal'a uğramışlardır. Bir başka örnek ise, Karadeniz kıyısındaki daha sonra şehre dönüşen limanların çoğunun çevresindeki köylerin adıyla tanımlanmasıdır (Faroqhi *Osmanlı Şehirleri* 30). Ya da XVII. yüzyılda Tokat'ta meydana gelen Celali karışıklarının aslında şehrin kırsalında çıkması ve "Büyük Kaçgunluk"²⁸ döneminde şehrin gerilemesine bu karışıklıkların sebep olması örnek gösterilebilir (Açıkel 350).

Görüldüğü üzere araştırmaya esas alınan mekanlar şehirlerdir, kırsaldan ise satır aralarında söz edilmektedir. Yerasimos, o dönem seyyahlarının ortak özelliğinin kırsal kesimden söz etmemeleri olduğunu zaten belirtmiştir (ed. Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi*, Önsöz 30).

Bu sebepler doğrultusunda hangi şehirler üzerinde çalışacağımızı belirlerken göz önüne aldığımız en önemli nokta buraların, tezimizin giriş bölümünde isimlerini ve seyahatnamelerini belirlediğimiz yabancı seyyahların Evliya Çelebi'nin gezmiş olduğu şehirlerden en az birine uğramış olmalarıdır. Kısacası, seçtiğimiz beş pilot nokta Evliya'nın mutlaka uğramış olduğu noktalardır. Bu bağlamda, seyahatlerin genelde batıdan yani İstanbul'dan başlayıp doğuya yapıldığını göz önüne alırsak, batıdan doğuya sırayla *Sinop*, *Samsun*, *Amasya*, *Tokat* ve *Trabzon* şehirlerini pilot bölge olarak belirlemiş oluyoruz. Bu şehirler, Karadeniz çevresinde günlük hayatın en belirgin görüldüğü yerler ve hem kara hem de deniz ticaret yollarının üzerinde bulunan şehirlerdir.

Sonuç olarak, bu beş şehri belirleyip dönem içi değerlendirmesini yaptıktan sonra, günlük hayat verilerini kategorilere ayırarak hedefe ulaşacağız.

Bu durumda, seyahatimiz Evliya Çelebi ile çağdaşı yabancı seyyahların tespitlerde bulunduğu ortak kentler aşağıda, Tablo 2'de gösterilmiştir:

---

²⁸ Büyük Kaçgunluk dönemi ayrıntıları için bkz. Akdağ 455-499.

Tablo 2. Evliya Çelebi ve Çağdaşı Seyyahların Yakın Dönemlerde Buldukları Ortak Kentler

	SİNOP	SAMSUN	AMASYA	TOKAT	TRABZON
BUSBECQ 1555’de yola çıkar aynı yıl buraya ulaşır.			√		
P. SIMEON 1608’de yola çıkar, 1613’de buralara ulaşır.			√	√	
TAVERNIER 1632’de yola çıkar, aynı yıl buralara ulaşır.	√		√	√	√
EVLİYA ÇELEBİ 1639-40’da Sinop, Samsun, Trabzon ve Amasya; 1656’ta Tokat ve 2. kez Amasya’yı gezer.	√	√	√	√	√
LA MOTRAYE 1698’de yola çıkar, yüzyılın sonlarına doğru Karadeniz’e ulaşır.	√				
TOURNEFORT 1701	√	√	√ (Turhal Yolu)	√	√

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Sinop şehrinin günlük hayatını 1632'den; Samsun'un 1640'dan; Amasya'nın 1555'ten; Tokat'ın 1613'ten; Trabzon'un ise 1632'den başlayarak incelemeye alıp, 1701'e kadar her şehrin gelişim ve değişimlerini seyahatnamelere göre tespit edebileceğiz. Ancak, her seyyahın kaleminden her şehir hakkında maalesef bilgi alamayacağız. Bununla birlikte, muhteva analizi metodundan ve karşılaştırma yönteminden dışarı çıkmayarak en az bir Avrupalı seyyahla Evliya'nın gözlemlerini karşılaştırma ve analiz etme imkanımız olacaktır.²⁹

Genelde İstanbul'dan başlanıp doğuya doğru devam edilen seyahatlerde ilk durak noktası doğal liman olması ve çok önemli bir ticaret üssü olmasından dolayı *Sinop*'tur. Sinop limanı ticari bir limandır ve tarih boyunca Osmanlı donanmasının üslerinden biri olmuştur (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 295). Sinop limanının öneminden hem Evliya Çelebi hem Martin ("Some Miscellaneous" 178) hem de Faroqhi (*Osmanlı'da Kentler* 133-135) özellikle söz etmişlerdir.

XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin geçirdiği idari ve adli tüm evrelerden, özellikle vergi sisteminin değişmelerinden, Sinop şehri de nasibini almıştır (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 89). Bu sebeple olmalıdır ki, dönemimiz seyyahlarının bir çoğunun ilgisini çekmiştir.

Şehir, devletin içinde bulunduğu durumla doğru orantılı olarak değişim ve dönüşme uğramıştır. Bu konuda kapsamlı bir araştırma yapan Mehmet Ali Ünal, bu şehirdeki köy sayısının gitgide azaldığını belirtmiştir (*Osmanlı Devrinde Sinop* 90). Yani yerleşim alanlarının azalmasıyla nüfusta da büyük ölçüde gerileme başlamıştır. Ancak bu yüzyılla beraber aynı anda Sinop limanında bir canlanma meydana gelmiştir. Faroqhi, XVI. yüzyılın başında Sinop limanı vergi kayıtlarına rastlamadığını, ilk kaydın 1560'da var olduğunu belirtir (*Osmanlı'da Kentler* 133). Karadeniz'in Kırım, Ukrayna ve Kuzey Kafkasya ile ulaşım ve ticaret yolunun Sinop limanına ulaşması (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 240), tarih boyunca çoğu tüccar olan seyyahlar için önemli olmuştur. Bu anlamda seyyahlarımız için en önemli nokta, Sinop'un Karadeniz ticaretine olan hakimiyetidir.

²⁹ Evliya'nın notlar aldığı her şehir hakkında diğer seyyahlarında not tutmuş olmasını gönül isterdi. Ancak bu yolu takip etseydik, Evliya ile yalnızca Tournefort'u karşılaştırabilecektik. Bu anlamda tezimiz çok kuru ve çok sadece kalacaktı.

Bu şehirde devam eden günlük hayat ile ilgili verilere çok fazla rastlayamıyoruz. Bunun sebebi, bu dönemde Osmanlı'nın en çok uğraştığı konulardan biri olan Celalilerdir. Köy ve nüfus sayısının azaldığını az önce belirtmiştik. Bunun da en önemli sebebi yine bu isyanlardır. Ünal, bu konuyla ilgili "XVII. yüzyılın başlarında bütün Karadeniz sahilleri Don Kazakların saldırısına uğramış, birçok kasaba ve köy büyük insan ve mal kaybına uğramıştı"(Osmanlı Devrinde Sinop 242) der ayrıca Zaporog Kazaklarının Karadeniz'e inerek çeşitli şehir ve kasabalara baskınlar düzenlediklerini, 1614'te Sinop'u bastıklarını ve bunun yapılan en büyük saldırı olduğunu belirtir (342). Besim Darkot'un tespitine göre de XVII. yüzyılın ilk yarısında Sinop, Don Kazaklarının birkaç defa tecavüzüne uğramıştır. Bunlardan ilki 1614 yılına rastlar. Kazaklar şehri basıp kaleyi ele geçirmişler, kadın ve çocukların da dahil olduğu büyük ganimetler elde etmişler ve şehri yakarak geri çekilmişlerdir ("Sinop" 686). Faroqhi de, XVI. yüzyılda, bu şehirdeki kervan soğunlarının büyüklüğünü, Polonyalı bir tüccar grubunun, bu şehirde medrese öğrencileri tarafından saldırıya uğramasına dair bir hikaye ile anlatır (*Osmanlı'da Kentler* 82). Böyle bir ortamda, çökmeye yüz tutmuş bir şehirde ne denli düzenli bir günlük hayat olur, bunu ileriki bölümlerde göreceğiz.

Evliya Çelebi başta olmak üzere, Tavernier, La Motraye ve Tournefort Sinop'a uğramışlardır. Evliya'nın, Tavernier'nin, Tournefort'un ve bizim çalışma dönemimizde bulunmayan diğer seyyahların şehrin panoramik görüntüsü hakkında tüm gözlemlerini Martin araştırmasına yansıtmıştır ("Some Miscellaneos" 177-178). Evliya, seyahatnamesinde Sinop şehrini anlatmaya fetih döneminden başlar. Şehrin kalesinden ve bu kalenin sekiz kapısından söz eder ve kalenin görüntüsünün gemi güvertesine benzediğini söyler. Sinop'un komşusu şehirleri de belirtmeden geçmez (2: 44). La Motraye, şehrin iç içe iki surla çevrili olduğunu ve eski bir kale tarafından korunduğunu ifade eder (290), Tournefort ise kentin iki surundan bahseder ancak kaleden açıkça söz etmez (115).

Seyyahların batıdan doğuya giderken uğradıkları ikinci şehir ise dış ticaret bakımından önemli bir yere sahip olan (Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri* 30) *Samsun*'dur. Bu şehri Bahaeddin Yediyıldız, "Sivas'a ulaşan kervan yollarını, Sinop'la birlikte Karadeniz'e bağlayan ve gelen malları Kırım ve İstanbul'a sevk eden şehir" ("1485-1576" 297) olarak tanımlar. Samsun'a uğrayan seyyahların bir çoğu buradan *Giresun*'a geçmeyi

ihmal etmemişlerdir. Sinop ve Samsun deniz yoluyla birbirine bağlanmaktadır. Evliya Çelebi de zaten Sinop'tan Samsun'a deniz yoluyla geçmiştir. İşte Sinop'la beraber Samsun'un da önemi, Kırım'a giden yolun ya Sinop'tan ya da Samsun'dan geçmesinden (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 241) kaynaklanmaktadır. Sinop gibi Samsun'da da medreseli hareketlerinin çok görüldüğü (Akdağ 182), bu şehrin de Kazak saldırılarına uğradığı, iki kez yakıldığı ve kasabaların perişan olduğu, neticede yörenin nüfusunun azaldığı bilinmektedir (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 344). Genel durumu Sinop'tan farklı değildir. Samsun'u seyyahlarımızdan Evliya Çelebi ve Tournefort gezmiştir. Evliya Çelebi, mutad olduğu üzere Samsun'u kalesi ve fetih hikayesiyle anlatmaya başlar. Burada özellikle Çarşamba Suyundan söz eder ki bu nehir, Tokat ve Amasya'dan gelerek Samsun'da Karadeniz'e dökülür (2:45). Aynı Çarşamba deresinden Tournefort da söz etmiştir (117).

Samsun'dan güneye dönülerek gidildiğinde ulaşılan şehir *Amasya*'dır. Samsun'a giden seyyahlar buradan Giresun'a geçmeyi nasıl ihmal etmedilerse, Amasya'ya uğrayan seyyahlar da buradan sonra Turhal yolunu tercih etmişlerdir. Seyahatnamelerini sorguladığımız seyyahlardan Amasya'ya uğramadan geçen hiç kimse yoktur. Bunun en önemli sebebi büyük ihtimalle Amasya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ana ticaret yollarından birisi üzerinde yer alması; bir kültür ve ordugah şehri olmasıdır (Aybet, *Avrupalı* 546). Celaliler yine kendilerini göstermiş, Amasya ve Yeşilirmak yöresi bir anlamda bu isyancıların en çok geliştiği merkezlerden biri olmuştur. XVI. yüzyıldan beri bu çevrenin yollarında güvenlik olmadığı gibi; özellikle isyancıların hedefleri kervanlar olmuştur (Akdağ 25).

Evliya Çelebi, Busbecq, Polonyalı Simeon, Tavernier, La Motraye ve Tournefort Amasya'ya uğramış; içlerinden Tavernier ve Tournefort buradan Turhal'a geçmişlerdir. Evliya şehre iki kez uğramış, ancak şehirle ilgili ayrıntılı gözlemlerini ilk gezisinde gerçekleştirmiştir. Seyyah, düzenini bozmayarak yine kale tasviri ve fetih hikayesiyle yazısına başlamıştır. Busbecq de şehri çeviren bir kale olduğundan söz etmiştir (62). Simeon (107) ve arkasından Tavernier (51) şehrin ortasından akan bir nehirin varlığını bildirmiştir.

Amasya'dan sonra yol, güneydoğuya yönelerek hem bir haberleşme ağı merkezi (Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri* 33) olan hem de XVII. yüzyılda el sanatları ve ticaretin Doğu'da en parlak merkezlerinden biri olan (Aybet, *Avrupalı* 550) Tokat'a varır. Dönemin en önemli seyyahları, isyancıların ana durak noktası olmasına rağmen Tokat'a uğramadan Karadeniz'den geçmezler. Yerasimos, bu bölgedeki isyanların 1656'dan sonra düzelmeye başladığını, bölgesel ticaretin Suriye'den geçen yollara yöneldiğini, [aslında belki de tüm seyyahların son durağının Halep olma sebebi de budur] ve kervan yollarının önemli olmaya başladığını belirtmiş ve tek güzergahın Tokat olduğunu söyleyerek konuyu açıklığa kavuşturmuştur (ed. Yerasimos, *Tournefort Seyahatnamesi*, Önsöz 39-40). Bu şehir, doğudan gelen kervanların İstanbul ve İzmir'e gidecek olanlarının ayrılma noktası, bu iki şehirden gelenlerin ise buluşma yeri olduğu kadar Anadolu'yu Sinop ve Samsun gibi Karadeniz'in başlıca limanlarına bağlayan ulaşım yolları üzerindedir (Genç 146-147). Zira, Tokat, ticaret yollarının tam bir kavşak noktasında olduğu kadar savunmaya da oldukça elverişli bir yerdir (Gökbilgin 400).

Evliya Çelebi, Polonyalı Simeon, Tavernier ve Erzurum'dan Tokat'a gelen bir kervana takılan Tournefort Tokat'ı gezmişlerdir. Evliya, anlatımlarına yine Tokat kalesiyle ve fetih hikayesiyle başlar ve şehre verilen değişik isimlerden söz eder (5: 33-34). Simeon kaleden söz etmezken, Tavernier, kentte bulunan güçlü bir hisardan bahseder ki bu tahminimizce Tokat Kalesidir (52). Tournefort'un bahsettiği tepelerdeki kalelerin hangi kale olduğu belli değildir (222).

Sinop'ta varlıklarını oldukça açık bir biçimde hissettiren Celalilerden özellikle Karayazıcı, Tokat bölgesini yağmalamıştır (Gökbilgin 407). Celalilerden ayrıntılı olarak söz eden Naima, Karayazıcı'nın, bahsettiğimiz Tokat isyanını ayrıntılarıyla anlatır (394). Bu isyan üzerine Deli Hasan³⁰ 1602'de Amasya üzerinden Tokat istikametine ilerleyerek yol üzerindeki kasabaları ve Tokat'ın dış mahallelerini yakıp yıkmıştır (Griswold 31). Mustafa Akdağ, "Tokat şehri büyük karışıklılar içinde olup, evler açılmakta, dükkanlar soyulmakta, suhteleri hiç kimse durduramamaktaydı" (183) demektedir. Amasya ve Tokat çevresinde geçen olayları, Celalilerin bu şehrin dış mahallelerini nasıl yaktığını ve kalenin Celalilere nasıl verildiğini anlatmaktadır. Kalenin verilmesinin ardından Celaliler, hem Amasya'da hem Tokat'ta buldukları her kasabayı yakıp yıkmışlardır (Akdağ 400-401; Griswold 32). Bölgede meydana gelen

³⁰ Karayazıcı ve Deli Hasan'ın bölgeye saldırılarından Gürbüz de Doktora Tezinde söz etmiştir. Bkz. Gürbüz 37.

Celali İsyânlarından dolayı 86 köy terk edilmiş, 33 yeni köy kurulmuştur. Tokat halkının maruz kaldığı kötü şartlar sebebiyle şehir dışarıya oldukça fazla göç vermiştir [göçler özellikle kırsaldan olmuştur] (Açıkel 349-350). Bu yöre, bir kavşak noktası ve ticaret merkezi olmasından dolayı karışıklıkların, zorbalıkların ve eşkıyaların adresi olmaya devam etmiş (Gökbilgin 408) ve yine aynı sebeplerle seyyahların uğrak noktası olmuştur. Tokat'ın Celalilerin baskısına maruz kalan diğer şehirlerden farkı kervan yollarının kesişme noktası yani işlek yollar üzerinde bulunmasıdır (Gökbilgin 400). Bu yüzden de başta tüccar olan seyyahların mutlak durak noktası olmuş, hepsi tarafından da ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Karadeniz gezisinin sonu genelde nüfus yapısı, mimarisi ve ticari konumuyla önemli olan (Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri* 30) Trabzon'da biter. Trabzon önemli bir liman olmakla beraber, Karadeniz'in Anadolu'ya açılan (Tekindağ 456), büyük bir kara ticaret yolunun ise denize açılan bir kapısı ve doğu ile batıyı birleştiren bir ticaret merkezidir (469). Bu şehir de Celalilerden nasibini almıştır. Bordier adlı seyyah, “şehir sakinleri Celaliler ya da Asya isyancıları tarafından yenilgiye uğratıldılar” (Akt. Lowry, *Trabzon Şehrinin* 125) demektedir. Akdağ, Trabzon medrese ayaklanmalarının sıklığından söz etmiştir (182). Trabzon gezisinde Tournefort'un “hırsızların hepsi kırsal kesimde ve yalnızca gezginleri soyuyorlar”(122) tespiti de oldukça ilgi çekicidir.

Tavernier 1632'de, Evliya Çelebi 1639-40'da ve Tournefort 1701'de Trabzon'u gezmişlerdir. Evliya Çelebi fetih hikayesiyle başladığı Trabzon'un değişik isimlerinden söz eder: Tarabefzun, Şehr-i Batum, Lezgi, Tıranzen, Tarabozan ve Tarabzan, seyahatname boyunca karşılaştığımız isimlerdir. Tabii ki Evliya, Trabzon kalesini anlatmadan geçmez. Şehrin beş sancağından söz eder; bunlar Çanha, Batum-i Zir, Batum-i Bala, Gönve ve Tırabozan'dur (2: 47-49).³¹ Tavernier bunlardan söz etmezken, Tournefort, yüksek surlardan bahseder. Seyyahlar şehrin genel görüntüsü hakkında aldıkları notların haricinde Trabzon isminin anlamını da tartışır. Seyyahların tespitlerine göre, kelimenin, masa anlamına gelen Trapezus kelimesinden geldiği anlaşılır. Çünkü, şehrin planı adeta bir masayı andıran uzun kare biçimindedir (Tournefort 119; Tekindağ 456 ve *Voyages d'un Missionnaire* 26).

³¹ Sancaklar için ayrıca bkz. Tekindağ 467.

Karadeniz çevresinde belirlediğimiz bu beş şehrin XVII. yüzyıldaki durumlarının, devletin ve başkent genel durumundan nasıl etkilendiklerini görmüş bulunuyoruz. Başta Celali İsyanlarının ve devletin geçirdiği dönüşümlerin taşra şehirlerini de etkilemiş olduğu açıktır. İsyanların şehirlerde yarattığı kötü durum, günlük hayatı olumsuz etkilemiştir; bu anlamda örneğin bir İstanbul'daki günlük hayatı anlatmakla bu çevreyi anlatmak bir olmayacaktır. Hatta Koçi Bey, saray ve İstanbul'un entrika ocağı olduğunu, hükümet merkezinin ve devlet teşkilatının bozukluğunun bütün yükünü Anadolu halkının çektiğini söyler (16). Zira, İstanbul'da, Bursa'da, Kayseri'de, Ankara ve Diyarbakır'da nüfus ve iş imkanları artmış, Karadeniz bölgesi ise geriye gitmiştir. XVII. yüzyılda yörenin nüfusu düşmüştür; Koçi Bey, devlet memurlarının zulümlerinden Anadolu'daki köylülerin tarlalarını, ev ve barklarını terk etmek zorunda kaldığını söyler (14). Bir anlamda, vergi sistemi bozulunca köylüler zarar görmüş, masraflar vergi artışlarıyla reayaya yüklenmiştir. Sonuçta da köylüler çiftlerini bozmuş ve topraklarını terk etmişlerdir. Bu dönem Büyük Göç ya da *Büyük Kaçgunluk Dönemidir* (Akdağ 455-499).

Yine Koçi Bey bu dönem hakkında, ünlü Risalesinde "Anadolu'da köy, kasabaları yağma edip, nice memleketler harap ve yebap oldu. Karadeniz tarafından dahi, başı kazak görünüp, her sene deniz kenarında olan köy ve kasabaları yağma etti"(71) demektedir. Devletin içinde bulunduğu bu hırsızlık ve yağma durumunun önemini, Nabi de yol üzerinde uğradığı köylerin hali harap olduğundan; yağmalama ve yok etme fikriyle köylerin hep harabeye döndürüldüğünden, ve sadece hırsızlık ve yağmanın olduğundan söz ederek dile getirmiştir (179-180). Seyahatlerinde Karadeniz'de bulunan bir misyoner seyyah ise Erzurum-Trabzon yolunda kervanların karşılaştıkları sıkıntıları beş ana başlıkta anlatır: Yol boyunca karşılaşılan hırsızlar ve casuslar hem şehirlerde hem köylerde karşılaşılan ilk sıkıntı kaynağıdır. İkincisi kervan için şart olan binek hayvanı bulma sıkıntısıdır; üçüncüsü gıda sıkıntısı; dördüncüsü uyku sıkıntısıdır. Gündüzün sıcağından dolayı gece seyahat eden kervanlar bu sefer de haydutlarla karşılaşır. Nihayet barınak sıkıntısı yani kervansaray bulma sıkıntısı da önemli bir sorundur (*Voyages d'un Missionnaire* 30- 40).³²

³² Gece seyahatlerinde hayatta kalmanın zorlukları için ayrıca bkz. *Çağın Sıra dışı* 161.

Karadeniz çevresindeki Celali ayaklanmalarını oldukça ayrıntılı inceleyen Mustafa Akdağ, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat ve Trabzon'da büyük öğrenci olayları olduğunu, tüccarların yollarda öldürüldüğünü, şehirlerin çok karışık olduğunu, evlerin, dükkanların, hanların, camilerin, medreselerin Celalilerce harap edildiğini, Çorum'dan başlayıp Doğu Karadeniz kıyılarında özellikle de Amasya – Tokat çizgisinde faaliyet gösterdiklerini, yani bir anlamda Karadeniz çevresini yakıp yıktıklarını belirtmektedir (Akdağ 258-259 ve 479-500).

Celaliler özellikle 1602 yılında Amasya ve Tokat üzerine yürümüşler, yol üzerindeki tüm kasabaları yakıp yıkmışlardır (Griswold 31). Neredeyse hiçbir konuya değinmeyen ve seyyahlarımız içinde en önce Karadeniz'de bulunan Busbecq, Amasya'da yangınların bazen özellikle ve gizlice çıkarıldığını; bu vesileyle evleri yağmaladıklarını not alarak şüphelerini dile getirmiştir (62). Bu durumda, Busbecq dışındaki seyyahlarımızın bu tarihten sonra bu bölgeye geldiklerini düşünürsek, [Simeon 1613, Tavernier 1632, Evliya 1640 ve 1656, Tournefort 1701] buralarda kurulu ve düzenli bir günlük hayat bulmalarının imkansız olduğunu da görürüz. Bu yöredeki isyanların 1656'dan sonra düzeldiğini göz önüne alarak, içlerinden sadece Tournefort'un ortalık durulduktan sonra burayı gezdiklerini söyleyebiliriz. Ancak yeni harabeye dönüştürülmüş bir bölgede günlük hayatın ne derece düzene girdiği ve seyyahın bu konuyla ilgili ne tür tespitlerde bulunabildiğini ileri bölümlerde göreceğiz.

Evliya'dan 8 sene önce, Simeon'dan 19 sene sonra bölgeye gelen Tavernier, Amasya'ya yolculuğu esnasında "geçitler dar ve haydutlara avantaj sağlıyor"(51) tespitinde bulunmuştur. Aynı şekilde Evliya'da Celalilerin Amasya kalesinin altındaki mağaraları saklanmak için kullandıklarını belirtmiştir (2: 95).

Tokat'taki Celalilerden bahsederken Evliya Çelebi, "Netîce-i kelâm bu Tokat kal'ası[n] Timur'dan berü nice yüz celâli ve cemâlî muhasara edüp sûrunun seng-i harasında bir kol mikdârı taşın koparmağa kadir olamayup hâ'ib ü hâsir avdet ederlerdi. Tâ bu mertebe sa'b hisâr-ı üstüvârdır" , "aşağı şehir etrafında varoş hisarı yokdur, amma her tarafında tedrîbe kapuları vardır, celali ve cemâlîden mahfuzdur"(5:33,38) demektedir.³³ Evliya'dan önce 1613'de bu şehirde bulunan Polonyalı Simeon, "Ermeni nüfusu 500 hane idi; fakat Celalilerden evvel 1000 hane olduğu söyleniyordu"(107)

³³ Evliya Çelebi, Celali İsyalarını, bir tarihi isyan olayı olarak değil, isyanların olduğu yerlerdeki kargaşa, askerin durumu ve o koşullarda yaşayan insanları anlatmak için Seyahatnamesi boyunca yer vermiştir. Bkz. *Çağının Sıra dışı* 284.

diyerek³⁴, kargaşa yüzünden bölgenin nüfusunun düştüğünü ifade etmektedir. Hepsinden daha sonra bölgeye gelen son seyyah Tournefort ise şu tanıklığı yapmaktadır: “Tokat’tan İzmir’e gidenler bu yolu katırla yirmi yedi günde, develerle kırk günde giderler ama haydut tehdidini de göze almaları gerekir”, “Tokat’ı geçince artık Kürtlerden değil Türkmenlerden başka bir deyişle başka tür haydutlardan söz edilmeye başlanıyor. Türkmenler daha tehlikeli çünkü Kürtler geceleri uyurlar oysa Türkmenler gece gündüz soygun yapıyorlar”(223-225). Tokat şehrindeki haydutlar ve isyancılar hakkında bu kadar çok şey söylenmesine ve bölgede kargaşanın kolgezdiğinden bahsedilmesine rağmen seyyahların buraya uğramasının en önemli sebebinin kervan yolları olduğunu belirtmiştik. Erzurum’dan gelen tek yol burasıdır ve Tokat’ta diğer yollarla birleşir. Tokat’tan sonra yol, İzmir, Bursa ve İstanbul’a ayrılır (ed. Yerasimos, *Tournefort Seyhatnamesi* Önsöz 40). Yani Anadolu üzerindeki ticaret yolları iki ana hat üzerindedir: Bu hatların bir tanesi Basra’dan başlar Bağdat – Musul – Mardin – Urfa – Diyarbakır – Harput – Malatya – Sivas – Tokat – Amasya – Samsun - Sinop’a; buradan da Karadeniz’den deniz yoluyla İstanbul’a varır (Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda” 471). Görüldüğü gibi, Tokat, yol güzergahlarının kesiştiği önemli bir kavşak noktasıdır. Bölgede haydutluk olsa da yolcular genelde buradan geçmek zorundadırlar. Celalilerden en çok etkilenen bölge sadece Amasya-Tokat değildir; bu yüzyıl, Karadeniz iskeleleri için de pek parlak bir dönem sayılmaz. Kazak ve Abaza korsanların saldırılarından sahil kıyısının da etkilendiği açıktır. Osmanlı donanması güney Karadeniz kıyılarını korumada yetersiz kalmış, Sinop ve Samsun limanları etkisini kaybetmeye yüz tutmuştur (Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler* 149).

Kısacası, Celalilerin en çok buldukları bölgeler maalesef ki bizim çalışma alanımız olan Sinop, Amasya, Tokat, Samsun ve Trabzon civarlarıdır. Tüm bu isyanların ve eşkıyaların yarattığı huzursuzluklar ve bu sebeple nüfus azalmaları, yolların tehlikeli oluşu, ulaşım güçlükleri, yönetici zulümleri ve ağır vergiler gibi olumsuz sebepler kültürel hareketsizliğe, bu hareketsizlik ise özellikle sosyal hayatta durgunluğa yol açmıştır. Devletin içinde bulunduğu durumun sebeplerini araştıran Erder ve Faroqhi, nüfus düşüşünün ve hayatın durgunluğunun en önemli sebebini Celalilere bağlar (“Population” 322-323).

³⁴ Simeon’un “söyleniyordu” kelimesinden, hanelerin sayısını büyük ihtimalle çevreden sorup soruşturduğu anlaşılmaktadır. Doğru sayı için arşiv kayıtlarına başvurmak gerekmektedir.

Son isyandan sonra ticaretin iyileşmesi, kervanların korunması ve yıkılan yapıların yeniden inşası sağlanır (Griswold 172). 1613 civarlarında Karadeniz’de bulunan Simeon buna tanıklık eder. Özellikle Amasya’da fiyatların çok pahalı olmasından dolayı yeniden işini kurmaya çalışan insanlardan ve %50 sinin yok olduğu Tokat hane halkından söz eder (Simeon 107).

Bu bağlamda bu bölgelerde günlük hayatın eski canlılığını bulmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Yukarıda bahsi geçen sebeplerden dolayı, belirlediğimiz bölgede günlük hayatı anlatmak çok kolay olmayacaktır. Seyahatnamelerdeki veriler oldukça sınırlı, az ve yetersizdir. Bu yetersizliği Yerasimos, “o dönemde Karadenizin güney sahilleri hakkında bize bilgi verebilecek tek kaynak Evliya Çelebi’dir. 1640’da burada bulunan Evliya Çelebi de buraları donuk, kendi içine kapalı ve sınırlı köy ve kasabalar olarak nitelendirmiştir” (ed., *Tournefort Seyahatnamesi* Önsöz 40) diyerek dile getirmiştir. Ancak yine de yukarıdaki iki bölümde genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun, daha sonra Karadeniz çevresinin ve en sonunda Evliya Çelebi ile çağdaşı seyyahların Karadeniz çevresinde buldukları beş şehrin XVII. yüzyıldaki durumlarını belirledikten sonra *bir şehri anlamanın o şehrin geçmişine, geleceğine, adetlerine, özellik ve güzelliklerine dair okumak (Bir Zamanlar İstanbul’da 1)* demek olduğunu belirterek tezimizin ana sorunsalı olan *günlük hayata geçebiliriz*.

II. BÖLÜM

GÜN DOĞUMUNDAN GÜN BATIMINA

Ekrem Işın, günlük hayatı “bir toplumun zaman ve mekan değişkenlerine bağlı olarak kendi iç bünyesinde geliştirdiği iktisadî, kültürel ve dinî pratiklerin birbirleriyle örtüşerek belli bir tarih kesitinde somutlaştırılması”(73) biçiminde tanımlar.

Bu tanım oldukça net ve anlaşılır durumdadır, dolayısıyla çalışmamızın geri kalanı için bir rehber niteliği taşımaktadır. Günlük Hayatın içeriğini ayrıntılarıyla vermeden önce Işın’ın bu tanımlamasının tezimizin başlığıyla uyumunu inceleyelim.

Cümlelerin en başında geçen *bir toplum* Osmanlı İmparatorluğu’nu; *zaman*, sınırlamasını yaptığımız XVII. yüzyılı; *iktisadi pratikler*, iş hayatını; *kültürel pratikler* boş zaman geçirme biçimleri olarak adlandırılacak çalışma saatleri dışında insanların sosyal hayatlarını; *dinî pratikler*, günlük hayatı birinci derecede belirleyen ibadet şekillerini ve tüm bunların *belli bir tarih kesitinde somutlaştırılması* ise bütün bu unsurların toplamını ifade eder. Bu bütünlüğü, muhteva analizi sırasında ele alacağımız seyahatnameleri dahil ederek yakalamaya çalışacağız. Kategoriler, “dinî hayat”, “iş hayatı” ve “sosyal hayat” olacaktır.

Bu tanım bize *gündelik hayatın en genel hatlarıyla sıradan insanın tarihi, bu isimsiz kahramanın hayatını şekillendiren her türlü oluşum* (Işın 11) olduğunu gösterir. İşte bu “sıradan” insanın bir günlük hayatı güneşin doğuşundan batışına kadar geçen süreyi kapsar. Bir anlamda günlük yaşam sabah ezanıyla başlayıp yatsı ezanıyla sona erer. İşte gün ışığına göre kurulan bu hayat (Özgen 58) *Gün Doğumundan Gün Batımına* geçen süre içinde yaşananlardır.

Şu ana kadar XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin genel durumunu, araştırmamızın mekanını oluşturan şehirlerin vaziyetini, meydana gelen değişim ve dönüşümleri anlatmaya çalıştık. Suraiya Faroqhi, “17. yüzyılın ikinci yarısında bir kültür değişimi başladığını”, “gündelik yaşamın gittikçe önem kazanmaya, ‘sıradan’ insanın yaşantısına ve ‘kişisel’e ilgi duyulmaya başlandığını” (*Osmanlı Kültürü* 221-222) ifade etmekte, değişimlerle gündelik hayatın bağlantısını ortaya koymaktadır. İşte bizi XVII. yüzyılda gündelik hayatı incelemeye iten sebeplerden biri de bu, yani kültür değişiminin günlük

hayata yansması, ikisi arasında doğru orantı olmasıdır. Bu anlamda, devlet içerisinde tüm değişimlerle beraber değişime uğrayan bir günlük hayat söz konusudur.

Tam bir değişim ve dönüşüm içindeki bir imparatorluğun taşra şehirlerindeki insanların bir tam gününün nasıl geçtiğini incelerken, bir insanın ev içindeki hayatı ile ev dışındaki hayatı birbirinden farklı olduğundan, iki ayrı mekan üzerinde çalıştık. İnsanların bir aile olarak *ev hayatını* yani dört duvar içerisinde bir günü ile, *dışarı hayatını* yani dört duvardan çıkınca devam eden bir günü nasıl geçirdiğini, saptamış olduğumuz beş ana kent üzerinden, seyahatnamelerimiz ışığında göstermeye çalıştık.

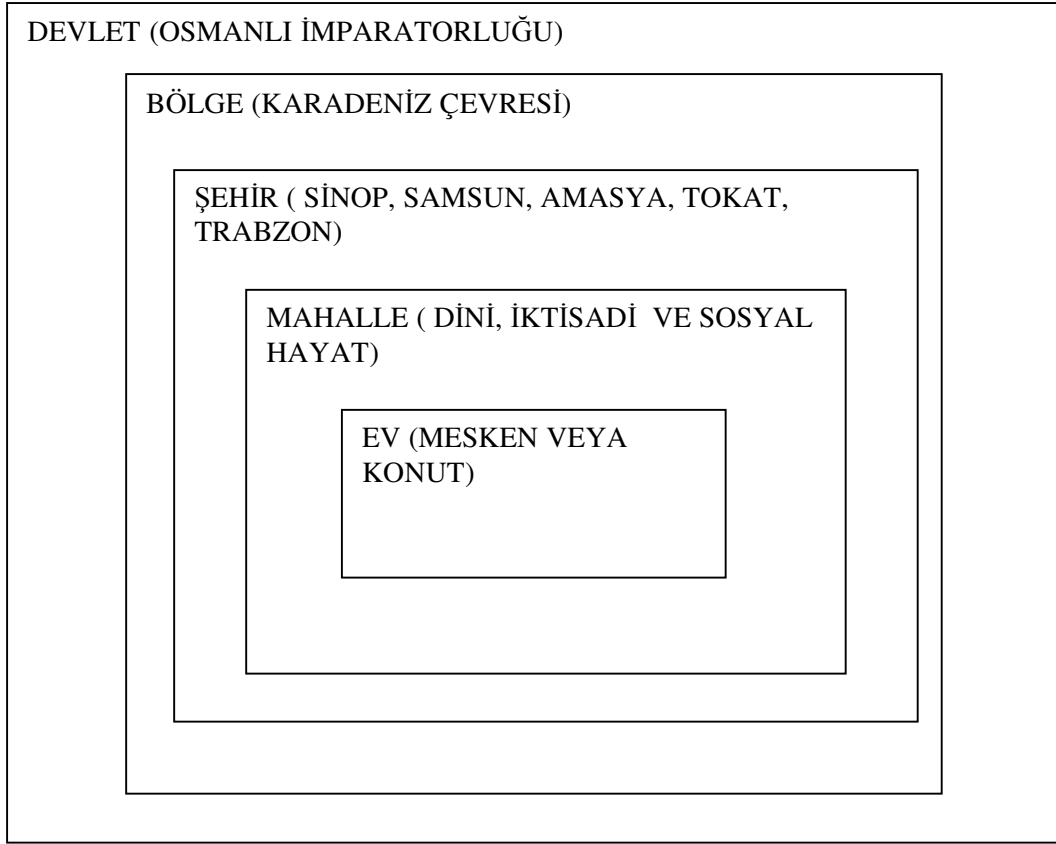
2.1 “DÖRT DUVAR” İÇİ

Seyahatnamelerde, XVII. yüzyılda Karadeniz çevresinde yaşayan bir insanın ev içindeki günlük hayatıyla ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili fazla araştırma da yoktur. Bu sebeple, tezimizin “dört duvar içi” günlük hayat bölümünde maalesef önemli tespitlerde bulunamadık. Bu konuda Faroqhi, “değil sıradan insanların, hali vakti yerinde kişilerin evlerine ilişkin bilgilerimiz bile azdır (*Osmanlı Kültürü* 167)” demektedir.

Günlük Hayatı anlatırken merkez olarak evi aldık. Çünkü, Osmanlı kentlerinde ev hayatı demek aile hayatı demektir ve bu ailenin oluşması için “insan” unsuru şarttır. Ev içi günlük hayat insanla, yani kadın ve erkeklerle başlar, bu iki cinsiyetten aile oluşur; aileden mahalle; mahalleden de sosyal hayat yani günlük hayat meydana gelir. Bir anlamda günlük yaşamın ihtiyaçları mahalle çevresinde gelişir (Alada 128). Özetle, dışarı hayatını belirleyen *mahalle* kavramı “ev”lerden oluşur ve en geniş anlamıyla şehirdeki günlük hayat, bireylerin evlerinden çıktığı anda başlar.

Günlük hayatın, evle başlaması, evden çıkınca, evlerin oluşturmuş olduğu mahallelerde süren dinî, iktisadî ve sosyal faaliyetlerden meydana gelen günlük hayatlar bütünlüğünün şehirleri oluşturması ve bu şehirler bütünlüğünün de insanları devletleşmeye doğru götürmesi aşağıdaki şemada görülmektedir.

Şekil 1 . Osmanlı Şehirlerinin ve Günlük Hayatın Oluşum Şeması

İşte bu şemadan yola çıkarak önce ailenin ev içindeki hayatını, ardından bu ailelerden oluşan mahalle ile oluşan günlük hayatı (dinî, iktisadî ve sosyal hayatı) anlatacağız. Muhteva analizi yöntemiyle metinler bağlamında kavramları ele alacak ve bir insanın günlük hayatını önce evin içinde sonra da dışarıda, toplum otamında yakalamaya, anlamaya ve açıklamaya çalışacağız.

2.1.1 Aile Hayatı

Türkler, tarihlerinden bu yana kabile veya boy ortamında tanınmışlardır.³⁵ Bu anlamda Türklerde aile hayatı oldukça önemli bir yere sahiptir. Anne baba ve çocuktan oluşan

³⁵ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mantran, *XVI. ve XVII. yüzyılda* 154.

aile yaşantısını “ev” ya da Ekrem Işın’ın deyimiyle *sivil konut* sembolize eder (81), ve bu “sivil konut” aileyi dış dünyadan soyutlayarak bir anlamda ona mahremiyet kazandırır (Alada 146).

İlber Ortaylı, “Osmanlı aile yaşamında farklılıklar dinî olmaktan çok bölgeseldir, hatta etnik olmaktan çok coğrafidir” (*Osmanlı Toplumunda* 16) diyerek Osmanlı aile yaşamının, devletin her köşesinde aynı olmadığını belirtmiştir. Yani bir İstanbul aile yaşantısıyla bir Karadeniz aile yaşantısı ve bununla birlikte, büyük kentlerdeki ev hayatıyla kırsal kesim ev hayatı da birbirinden farklıdır. Örneğin, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Anadolu’da bir evde tek bir aile yaşar (Faroqhi, *Osmanlı Kültürü* 168); oysa İstanbul’da büyük bir konakta tek aile değil birçok aile barınır. Bu bölümde genel olarak, bir Osmanlı ailesinin ev yaşantısı değil, bir Karadeniz ailesinin ev yaşantısını göz önüne sermeye çalıştık; ayrıca bir ev hayatını anlatırken kadının ve erkeğin farklı hayatları olduğunu göz önünde bulundurarak her ikisini ayrı başlıklarda anlatmayı uygun bulduk.

2.1.1.1 Kadının Ev Hayatı

Ev hayatı, yani dört duvar içi, erkekten çok kadının günlük hayatının inceleneceği bir mekandır. Hatta, erkeğin günlük hayatı dış dünyada devam ederken kadının günlük hayatı neredeyse sadece evin içinde geçer. Alada, genel anlamda İslam dinine mensup ailelerin evlerinin özelliğini anlatırken buranın yüksek çevre duvarları, gizli pencereleri olduğunu ve kadınların gözlerden irak kalarak çevreyi seyredebilecekleri kafesli çıkmaları bulunduğunu, içerinin görünmesini engellemek için bir kapı bulunduğunu belirtir (147). Cahit Kayra ise Osmanlı fetvalarını açıklamaya çalıştığı bir araştırmasında, “günlük yaşam içerisinde kadının sıradan bir mal olarak algılandığını” (70) söyleyerek aslında evin dışında yapacak hiçbir şeyi olmadığını altını çizmeye çalışmıştır.

Kadın, aile yapısının en önemli ögesidir ve erkek evden çıkana yani işine gücüne gidene kadar ev işleriyle, çocuklarıyla ve evin reisi sayılan kocasıyla ilgilenir. Kadının günlük hayatının merkezi aslında çocuktur. Çocukların eğitimi, beslenmesi kadının en önemli görevidir. Ortaylı’nın deyimiyle *çocuk aileyi devam ettirecek temel unsurdur ve hayat onun etrafında oluşur* (*Osmanlı Toplumunda* 133).

Evin reisi işi için, evin çocuğu ise eğitimi için evden çıktığı anda kadının dört duvar içi günlük hayatı başlar. Bu konuyla ilgili yapılan bir araştırma, *Laz kadınları kendilerini büyük ve zahmetli işlerde kanıtlamışlardır. Onlar sadece ev işleriyle yetinmezler, ekme, çapalama, biçme işleri de Laz kadınlarının günlük işleri arasındadır* diyerek Karadeniz kadınlarının çalışkanlığını gösterir (*Trabzon'dan Abhazya'ya* 60). Kadın, bu tip işlerin haricinde komşu ziyaretlerine gider. Birbirlerine gidip gelen komşular ev işleri dışında kendi aralarında vakit geçirmek için falcılık, üfürükçülük, muskacılık ile uğraşmışlar bir anlamda *hurafe kültürü* (Işın 83) ile karışmış bir sosyal hayat oluşturmuşlardır. Kadının herhangi bir iş hayatı olmadığından, yani *üretim sürecine özgür kararıyla katılmadığından* (Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda* 105) vakit geçirmek için yapacağı bunlardan başka hiçbir şey yoktur.³⁶ Görüldüğü üzere kadın, kendi sosyal hayatını dört duvar içinde kendisi ve komşularıyla yaratmıştır. Yani, günlük hayatında eşiyle birlikteliği yoktur. Çünkü Osmanlı toplumunda ev dışında kadınla erkeğin birliği söz konusu değildir (Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda* 158).³⁷ Erkek evden çıktığında kendine bir hayat yaratır ancak bunu eşiyle yapmaz, hele bir kadın kendi başına hiç yapamaz. İleriki bölümlerde birkaç örneğini bulacağınız üzere, kadınların ev ve komşu ziyareti harici belli eğlencelere katılma hakları vardır ancak yine buralarda da erkeklerden ayrı bulunurlar. Bunları ileride “sosyal hayat” başlığı altında *hamamlar ve mesire yerlerini* anlatırken seyahatnamelerden örneklerle göreceğiz. Zaten Aybet kadınların pek seyrek sokağa çıktıklarını, genellikle anne baba ve akrabalarını ziyaret ettiklerini ve hamama, düğüne, bedestene gitmelerinin adetten olduğunu belirtmiştir (“XVII.Yüzyıl Osmanlı” 359).³⁸

Kadınların günlük hayatlarıyla ilgili bugüne kadar neredeyse yok denecek kadar az çalışma ve araştırma yapılmıştır. Faroqhi bu konuyu “16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar kentlerde yaşayan Osmanlı kadınları hakkında elimizde bulunan

³⁶ Okumalarımız sonucu bu konuda yine bir ikileme karşılaşmaktayız. Ortaylı kadınların üretimde söz sahibi olmadığını ve aile reisinin erkek olduğunu söylese de Faroqhi, hane reisi olarak kabul edilmiş kadınların varlığından bahsetmektedir. Özellikle Tokat'ta 1640 vergi kayıtlarında kadınlar adına işlenmiş pek çok hanenin olduğunu belirtmiştir. Bunların genelde, tüccar ailelerden gelen ticaretle uğraşan kadınlar veya dul kalan kadınlar olduğunu da altını çizmiştir. Ayrıntı için bkz. Faroqhi, *Osmanlı Kültürü* 126.

³⁷ Burada şu konunun altını çizmekte fayda vardır. Her bölgede olduğu gibi Karadeniz günlük hayatında da şehir ve kırsal farklılıkları vardır. Küçük kasaba ve köylerdeki kadınlar şehirlere nazaran daha fazla eve hapsedilmektedir. Ancak, belirttiğimiz üzere, Karadeniz şehirlerinde kadın en az erkek kadar dışarıda olmakta ve ev yaşantısında yine en az erkek kadar söz sahibi olabilmektedir.

³⁸ Aybet, hamamlara gitmek adetten olsa bile Evliya Çelebi, gece, kadının hamama, çarşıya ve pazara gitmesini ayıp olarak nitelendirmiş; oysa bir erkeğin gece kahvehaneye gitmesini normal karşılamıştır. Bkz. *Çağın Sıra dışı* 109-114. Bu anlamda bir erkeğin gece sosyal hayat yaşaması normal karşılanırken, kadın için bu söz konusu bile olamamaktadır.

kaynakların çoğu mahkeme katiplerinin elinden çıkmış belgelerdir. Bunun dışında kaynak taraması çok büyük düş gücü gerektirir” diyerek vurgulamış, ardından bu konuyla ilgili çalışma yapmak istediğinde *kaynakların eksik olduğu özrüyle karşılaştığını* belirtmiştir (*Osmanlı Kültürü* 115). Bu konuyla ilgili seyahatnamelerden yardım almak istediğimizde ise karşımıza evin mahremiyeti sorunu çıkmaktadır. Seyyahlarımız evin içindeki hayata seyahatnamelerinde bu yüzden yer verememişlerdir. Ev hayatının aslında kadının günlük hayatı olduğunu göz önüne aldığımızda zaten seyyahlardan bir şey beklemek olanaksızlaşır. Çünkü konumuz içinde seçilen seyyahlar erkektir ve eve girme ve kadının özel hayatına şahit olma gibi bir lüksleri yoktur.³⁹ Az sonra da göreceğimiz gibi seyyahlarımız aile hayatından çok dışarıda devam eden sosyal hayata ilişkin yani bir bakıma erkeğin günlük hayatına ilişkin notlar tutmuşlardır.

2.1.1.2 Erkeğin Ev Hayatı

Bir ailenin günlük hayatının çocuk etrafında oluştuğunu söylemiştik. Dolayısıyla bir erkeğin işine gitmeden, yani evden çıkmadan önce eşiyle beraber çocuğuyla ilgilendiğini unutmamak gerekir. Erkek evden, o dört duvar arasından çıktığı anda kendi günlük hayatını yaşamaya başlar. Erkeğin aslında ev içinde bir günlük hayatı yoktur; bu dört duvar içinde günlük hayata ilişkin tek yaptığı şey ibadettir, namaz kılma ve oruç tutmadır. Bunun dışında ev içerisinde kendisine has bir yaşantısı yoktur.

Bu bağlamda bir sonraki bölümde ev dışı günlük hayatı anlatırken aslında bir erkeğin bir tam gününü de anlatmış olacağız.

2.2. “DÖRT DUVAR” DIŞI

Çıkış noktamızın ev hayatı olduğunu kısaca anlattıktan sonra, günlük hayatın daha çok şekillendiği dış dünyadaki hayata geçebiliriz. En baştan beri genelden özele giderek, zaman sınırlaması ile birlikte önce devleti, ardından bölgeyi, ardından şehirleri, ardından bu şehirlerin kurucu ögesi olan ev ve konutu anlattık. Şimdi ise buna bağlı

³⁹ Kadınların günlük hayatlarına tanık olan ilk kadın seyyah 18. yüzyılda Lady Montagu’dur. Ayrıntı için bkz. Lady Montagu 11.

olarak bu evlerin oluşturduğu ve *şehir mekanının fiziki anlamda sınırları belirlenmiş bir alt birimi* (Alada 15) olan mahalleleri inceleyeceğiz.

2.2.1 Osmanlı Şehrinin Ve Günlük Hayatın Kurucu Ögesi - Mahalle

Osmanlı şehirlerinin mahallelerden oluşması, mahallenin temel yönetim birimi olması ve insanların günlük hayatlarının yine mahalle çevresinde oluşması ve gelişmesi sebebiyle, Muhteva Analizi tekniği dahilinde incelenecek ilk kelimeyi *mahalle* olarak aldık. Bu aşamayla birlikte, her ana başlık günlük hayatı belirleyen bir kategori olacak ve her biri, Muhteva Analizi tekniğinde Kavram Analizi içerisinde incelenecektir.⁴⁰

Özer Ergenç, mahalleyi, “birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yer” (69) olarak tanımlar. Mahallelerin oluşmasında dinin önemli bir etken olması yani bir şehirde değişik bölge ve semtlerin dinî gruplara göre ayrılması (Yel ve Küçükaşçı 69), mahalle üzerine yapılmış tüm araştırmalarda belirtilmiştir. İşte mahalle ve günlük hayat arasındaki bağ en çok burada kendini göstermekte; günlük hayatı birinci derecede etkileyen din, Ekrem İşın’ın deyiimiyle günlük hayatın manevî yönünü oluşturmaktadır (19). [Bizim çalıştığımız yüzyıl içinde, belirlediğimiz bölge ve şehirler birer İslam bölgesi ve İslam kenti olması sebebiyle çalışmalarımız ağırlıklı olarak İslam şehirleri başlığı altında devam edecektir.]

İslam dinine mensup aileler evlerini bir cami ya da mescid etrafında inşa ederek İslam mahallesini; Hıristiyan dinine mensup aileler evlerini kilise etrafında inşa ederek Hıristiyan mahallesini kurar ve günlük hayatlarını burada sürdürürler. Kısacası bir ailenin evini belli bir mahalle içine yerleştirerek orada yaşamaya başlaması, tamamen onun inancına ve dinine bağlıdır. Bir İslam şehirde Müslüman ve Hıristiyan ahalinin aynı anda nasıl yaşayabildiği sorusunun cevabı burada gizlidir. Özetle, din çeşitliliğinin var olduğu Osmanlı şehirlerinde bir Müslüman mescit ve camii; bir Hıristiyan kilise; bir

⁴⁰ Muhteva Analizi kullanımında kategoriler temel direktir. “Mahalle” kavramıyla başlayarak, aralarında mantıksal ilişki bulunması gereken kategorileri oluşturmaya başladık. Her bir kategori, bir konu olarak incelenebilecek kadar ayırt edici, amaca yönelik, net ve açık olması gerektiğinden, devam eden bölümlerde de görüleceği üzere her biri tezin bir bölümünü oluşturdu. Bunun yanında her biri homojendir yani farklı içerikler, aynı kategoride yer almazlar. Analize tabi tutulan her bir kategori kapsayıcı olmanın yanında ayırt edicidir, bütünseldir, objektiftir ve amaca uygundur. Kısacası, her biri belirli kriterlere göre gruplandırılmış olmakla beraber bir bütünü oluşturan öğelerdir. Kategorileştirme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Bilgin, *Sosyal Bilimlerde* 13,14; Gökçe, *İçerik Analizi* 28-63.

Yahudi ise sinagog etrafında günlük hayatına devam eder (Işın 21). Yani, bir mahallede günlük hayatın oluşumunda bir nüfus ve bu nüfus arasında yakın hane ilişkileri ve aynı mekanda ibadet şarttır (Alada 128). [Aile - ev - din – mahalle]

Görüldüğü gibi, aile, ev ve din kavramları mahalleyi ve günlük hayatı kuran, aynı zamanda da şehir yaşantısının kurucu ögesi olan temel taşlardır. Bir anlamda, *günlük hayat, iç bütünlüğünü mahalle ölçeğinde korur* (Işın 74) ve mahalle *bireysel ve kamusal ilişkilerin gündelik yaşam boyutunda örgütlendiği bir toplumsal yaşama alanıdır* (Alada 123). Kısacası, günlük hayat mahalle sınırları içinde oluşur ve mahallelere göre belirlenir.

Mahallenin ana tanımını ve önemini anlattıktan sonra, muhteva analizine dönerek günlük hayatla ilgili alt başlıklara geçmeden, günlük hayatın ana oluşum noktası olan *mahalle* kavramının cümle içi kullanım yerlerini ve sayısal değerlerini, yani yöntemimiz bağlamında Anahtar Kelime Bağlamı, Kelime Kullanım Sıklığı ve Varlık Yokluk Belirlemelerini tespit edelim.

Bu tespite geçmeden önce altını çizmemiz gereken çok önemli bir konu vardır. Bilindiği üzere bu sistemi kullanmak için biz, seyahatnamelerimizin seçtiğimiz bölümlerini bilgisayar ortamına aktardık ve Concordance programıyla çalıştık. Ancak, özellikle Evliya Çelebi Seyahatnamesini bilgisayar ortamına aktarırken çok fazla problemle karşılaştık. Elimizde seyahatnamenin tam metninin çevirisi mevcuttur. Bu bağlamda seyahatnamenin aktarıldığı Word programı Osmanlıca olan kelimeleri tanımakta oldukça fazla zorluk çekti. Taramalar bittikten sonra baştan okuyup düzeltmeleri yaptık. Ancak gözümüzden veya dikkatimizden kaçan bazı noktalar olduğunu da belirtmek gerekir. Düzeltme kısımlarını çok dikkatli yapmış olmamıza rağmen, programın yanlış veya eksik okuduğu kelimelerin veya Türkçe'den kaldırılmış olan “â” ve “û” harflerinde hatalar olabileceğini de burada belirtmeden geçmek istemedik. Bunun haricinde, Anahtar Kelime Bağlamı örneklerinde göreceğiniz üzere Evliya Çelebi Seyahatnamesinin bazı yerlerinde “(---)” işaretleri bulunmaktadır. Bu kısımlar, transkripsiyon esnasında okunamayan yerler değil, Evliya'nın metinde boş bıraktığı 1 kelimelik yerlerdir. Yani boş bırakılan her bir kelime için bir işaret kullanılmaktadır. Çeviri esnasında okunamayan her bir kelime ise, ki bunlar çok azdır, “(...)” şeklinde

gösterilmiştir. Bunun dışında, boş satırlar, yine metinde boş bırakılan yerleri göstermektedir.

Şimdi, ilk kategorimiz olan *mahalle* kavramını Evliya Çelebi'nin izinden giderek şehirler bazında incelemeye başlayalım:

Muhteva analizinde hem kavramsal hem de ilişkili analiz için ilk yapılması gereken problemi belirleme ve metin seçme aşamalarını geçmiş bulunuyoruz. Yine hem mahalle kavramının hem de aşağıda devam edecek olan kategorilerin her iki analiz sistemi için de geçerli olduğunun altını çizelim.

Bu aşamada, Kavram Analizi yöntemini kullanacağız. İzlediğimiz yol, tespit edilen tüm kavramlarda aynı olacaktır; yani kelime (kategori) tespit edilecek ve şehirler bazında Varlık Yokluk Belirlemeleri ve Kelime Kullanım Sıklıkları tespit edildikten sonra seyahatnamelerden örneklerle Anahtar Kelime Bağlamları belirlenecektir. [Kelimelerin kullanım yerleri yani kullanım “bağlamları”, yeri geldiğinde metin içinde, yeri geldiğinde dip notlarla verilecektir. Özellikle dip notlarda, alıntıları vermemizin sebebi, kelimeyi tam olarak bağlamı yani konteksti içinde görebilmektir. Ayrıca Orhan Gökçe, Kavram Analizi yapılırken metinlerden örneklerin mutlaka verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. (*İçerik Analizi* 90).]

Concordance programında mahalle kavramını [aynı zamanda çoğulu olan mahallât'ı] tarattığımızda kelimenin, Evliya'nın Sinop, Samsun, Trabzon ve Amasya gezilerinin art arda devam ettiği II. cildinde, aldığı eklerle birlikte 34, Tokat ve ikinci kez Amasya gezilerinin bulunduğu V. ciltte 46; Tournefort seyahatnamesinde ise 3 kere geçtiğini görüyoruz. [Bu andan itibaren tezimizin sonuna kadar, her kategorinin Kelime Kullanım Sıklıklarını saptayacağız. Bu saptama aşamasında bahsi geçen kısımlar, seyahatnamelerin tamamını değil, şehir bazında, sanal ortama aktardığımız kısımlarını kapsamaktadır. Yani, bir kelime hakkında verdiğimiz bilgiler, seyahatnamenin bilgisayar ortamına aktarılan o kısımlarına ait bilgilerdir. Örneğin, Evliya Çelebi II. cildinde x kelimesi 10 kere geçmiş diyorsak, kelime, tüm seyahatnamede değil, aktarılan kısımda 10 kere geçmiş demektir.] Kategorimizin Kelime Kullanım Sıklığı ile kaç kere kullanıldığını bu şekilde belirledikten sonra bir anlamda Varlık Yokluk Belirlemesiyle tespit edilen kavramın metinlerde var olup olmadığını sağlamasını yapmış oluyoruz. Kelimenin Anahtar Kelime Bağlamı ile incelenmesi, nasıl ve hangi cümlelerde kullanıldığına gelince aşağıdaki tespit ve değerlendirmeleri yapabiliriz.

XVII. yüzyılda Sinop şehri, mahalle tipi köy yerleşmelerinin en yaygın olduğu şehirlerden birisidir (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 94). Evliya Çelebi Sinop'ta Sinop kalesinin içinde ve dışında 24 mahalle olduğunu ve evlerin denize baktığını kaydeder.⁴¹ Bu mahallelerde yaşayan Müslümanlar, bağ ve bahçeyle uğraşan çiftçi (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 128), deniz tüccarı veya marangozlardır (Evliya Çelebi 2: 43). Rumlar ise Sinop surları dışındaki mahallede otururlar ve balıkçılık, marangozluk, demircilik gibi işlerle uğraşırlar. Her kentte olduğu gibi burada Rum mahalleleri buldukları kiliselerin adıyla anılırlar. 1640'da bu şehirde bulunan Evliya Çelebi, Ermeni mahallelerinin hepsinin deniz kenarında bulunduğunu kaydeder (2: 44). Evliya'dan 8 sene önce bu şehirde bulunan Tavernier ve Evliya'dan 42 sene sonra bu şehre uğrayan La Motraye mahallelerden söz etmezken, yüzyılın sonunda burada bulunan Tournefort Türklerin Rumları dış mahallede oturmaya zorladıklarını ve hiçbir Musevi'nin yaşamasına izin verilmediğini belirtmiştir.⁴² Bu anlamda, Sinop şehrinde Evliya'dan Tournefort'a kadar geçen 61 yıllık sürede, Rumların hep dış mahallelerde oturduklarını tespit ediyoruz. Seyyahların Rumlar hakkında az bilgi vermelerinin sebebi de büyük ihtimalle budur. Mehmet Ali Ünal, bu yüzyılda Sinop şehri hakkında ayrıntılı incelemeler yapmış ve şu saptamalarda bulunmuştur. Ünal, seyyahların hiç kaleme almadıkları 6 tane Rum mahallesi ismi sayar. Bunlar Meryem Ana, Aya Nikola, Ayakluca Kilise, Balat Kilise, Aya Konstantin ve Arap isimli mahallelerdir ve adeta seyyahları doğrularcasına, bu mahallelerin Sinop suları dışında olduğunu belirtir.⁴³ Kendisi, Rumların meslekleri konusunda ise Evliya ile aynı fikirdedir (*Osmanlı Devrinde Sinop* 130). Bunun yanında, 1641 ve 1687 Avarız Defterlerine göre çeşitli çalışmalar yapmıştır. Tespitlerine göre, XVI. yüzyılda şehirde 270 üzeri köy varken bu sayı 1641 Avarız Defterinde, 123'e düşmüştür. Aynı şekilde Sinop il merkezindeki toplam hane sayısı 648, gayrimüslim hane sayısı ise 202'dir. Bu bağlamda bu defter kaydından bir yıl önce şehre gelen Evliya'nın bu hanelerin hepsini görmüş olması

⁴¹ *Cümle yigirmi dörd mahalledir ve kefare mahallesi cümle leb-i deryâya vâki olup bin yüz aded harâc verici keferelerdir.* Evliya Çelebi 2: 44.

⁴² *Hiçbir Musevi'nin yaşamasına izin verilmiyor. Rumlara güvenmeyen Türkler, onları savunmasız büyük bir dış mahallede oturmaya zorunda bırakmışlar... Paşa bütün ailesiyle birlikte, kent ile dış mahalle arasında, surların dibinde kamp kurdu.* Tournefort 115.

⁴³ Martin, şehir hakkında yaptığı bir çalışmada, eski zamanlarda Sinop'ta Yahudilerin mutlaka yaşamış olduğunu söylemektedir. Zira, İstanbul vergi kayıtlarında Sinop'tan İstanbul'a gelen, Yahudi hanelerden söz edilmektedir. Martin'in aktarımına göre, İstanbul'da 1595-97 yıllarında 54, 1603-08 yıllarında 45, 1623-42 yıllarında ise 42 Yahudi hane kaydı bulunmaktadır. ("Some Miscellaneous" 179).

gerekmektedir. Zira, Ünal, Evliya'nın nüfus tespitlerinin doğru olduğuna kanaat getirmiştir (*Osmanlı Devrinde Sinop* 336). 1687 Avarız defterinde, yani 46 yıl sonra ise toplam hane sayısı 455'e, Rum hane sayısı ise 176'ya düşmektedir (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 122). Eğer şehre 1698'de gelen La Motraye ve 1701'de burada bulunan Tournefort haneler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermiş olsalardı, avarız defterlerinin ışığında seyahatnamelerdeki bilgilerin doğru olup olmadığının tespitini yapabilirdik. Hane sayılarındaki bu düşüş, bize, nüfus yoğunluğunun da değiştiğini göstermektedir. Bu nüfus dalgalanmasının en önemli sebebi şehre yapılan saldırılar olup, ağır vergilerin insanları göçe ittiğini de unutmamak gerekir.

Seyyahımız, Samsun'da bulunan mahallelerin sayısını vermemiş, yalnızca mahallenin varlığını ve evlerin bahçe içinde olduğunu “bu şehir cümle (---) mahalle ve cümle (---) kiremitli bâğ u bâğçeli ve besâtinli hânelerdir”(2:45) şeklinde not almış, ve halkın genel olarak gemici olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte, Faça Kasabası ve Vona Kalesi mahallelerinin dinî yapısından söz etmese de, halkının Rum [kendi diliyle Urum] olduğunu belirtir.⁴⁴ Bu anlamda buralardaki mahallelerin Rum mahallesi olduğu düşünülebilir. Tournefort herhangi bir mahalleden söz etmemiştir. Buradan XVII. yüzyılda Samsun mahalleleri hakkında bir bilgi sahibi olamasak da biraz daha geriye giderek, 1485 tahrir defterinde burada 9'u Müslüman 1'i Rum olmak üzere 10 mahalle olduğunu, 1520 tahrir defterinde bu sayıya isimleri Hoca Hayreddin, Girdecian, Aslıhan ve Hacılar olan 4 yeni Türk mahallesi eklendiğini, 1576 tahrir defterinde ise mahalle sayısında bir değişiklik olmadığını biliyoruz (Akt. Yedi yıldız, “1485-1576” 298-301). Ancak 1485 tarihli defterdeki Mescid der bâb-ı Pazar mahallesi 1520 tarihli defterde yok olmuştur. Bununla birlikte, 1485'ten 1520'ye hem Ermeni hem Rum nüfusta düşüş görülmektedir. 1575 tarihinde Müslüman mahalleleri 12 iken, 1576'da 10 Ermeni, 18 de Rum hanesi sayılmaktadır. Aynı tarihte Müslüman nüfus 1400 iken gayrı-müslim nüfus 165'tir. (Akt. Öz, XV XVI. 57-58). Yine bu tarihte şehirde 85 köy, 1789 hane varken, 1642'de köy sayısı 89'a çıkmış, hane sayısı ise 603'e düşmüştür (Öz, “Population Fall” 11).

Busbecq Amasya hakkında bilgi vermemiş ve zaten bu şehri, özellikle evlerini hiç beğenmediğini belirtmiştir (62). Bu şehrin halkı hakkında bilgi alabildiğimiz ilk seyyah 1613'de burayı ziyaret eden Simeon'dur ve burada 200 Ermeni hanesi ve onlara ait üç

⁴⁴Cümle (---) mahalle ve cümle (---) hânedir ve cümle (---) mihrâbdır. Evliya Çelebi 2:46.

kilise olduğunu, Ermeni halkının kuyumculuk ve boyacılıkla geçindiğini belirtmiştir (107). O halde, 38 yıl içerisinde [1576-1613] Ermeni haneleri artmıştır. Gürbüz, konu hakkındaki tezinde XVI. yüzyılda şehirde 51 mahalle olduğunu belirtmiştir (48), 1520 tahririnde bu sayının 48'e düştüğünü, bunun yanında da 4 tane gayri-müslim mahalle olduğunu aktarır (50); ancak mahalle sayı 1576 tahririnde yine 52'ye çıkmaktadır (52-68). Amasya'ya iki kez uğrayan Evliya, şehir hakkında en ayrıntılı bilgileri ilk gezisinde vermiştir.⁴⁵ Şehirde 14 tanesinin ismini vermek suretiyle 48 Müslüman, 5 tane de Hıristiyan mahallesi olduğunu söyler.⁴⁶ Bu anlamda gayri-müslim mahalle sayısında 1 tane fazlalık tespit edebiliriz. Ayrıca, seyyaha göre şehrin yakınındaki İzek köyünde 300 hane vardır.⁴⁷ Köyün tasvirinden gördüğümüz kadarıyla burası bir Müslüman köyüdür. Bu anlamda, bu köydeki 300 hanenin de Müslüman olduğu söylenebilir. Simeon, 3 Ermeni Kilisesinden bahsetmekte, ancak Evliya 5 Hıristiyan mahallesi olduğunu söylemektedir. Bu anlamda, kiliselerin ya 2 tanesi Rumlara aittir ya da Simeon'dan sonra şehre 2 kilise daha yapılmıştır. Gürbüz'ün araştırmasına göre şehirde Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve Türkler bir arada yaşamaktadır. Hatta Karadeniz çevresinde Yahudilerin bulunduğu tek şehrin Amasya olduğunu belirtir (51). Amasya yöresinin Celaliler tarafından yakılıp yakıldığını önceki bölümlerde anlatmıştık. Dolayısıyla bu bölgede, harap edilmiş bu şehrin hanelerinin yok edildiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Genç, araştırmasında, bu isyanlar sonucu şehirde XVII. yüzyıl başlarında, genel nüfusun %78.67 düştüğünü belirtmiştir (351).

Evliya Çelebi 1656'da gezdiği Tokat mahallelerinden bahsederken, önce taşra mahallelerini incelemiş, ardından şehir içindeki mahalleleri kaydetmiştir. 17 tane taşra mahallesi sayar ve bunların tam beş saatte gezildiğini belirtir. Tokat'ın oldukça kalabalık bir şehir olduğundan bahseder ve ardından şehrin içinde 15 tane daha mahalle sayar. Bu mahallelerdeki 11 tane sarayın isimlerini saymadan da geçmez.⁴⁸ Kendisi

⁴⁵ Ayrıca, 1520-1576 yılları arasında şehirdeki müslüman ve gayri müslim mahallelere ait tablolar da tezinde bulunmaktadır (49-50).

⁴⁶ *Cümle 48 mahalle-i müslimîn ve beş mahalle-i Nâsâra-yı Mesîhîn vardır. Ayrıca; Cümle kırksekiz mahalledir. Evvelâ kal'a tarafında Şâmlar mahallesi ve karşı şehir tarafında mahalle-i Bâyezîd Paşa ve mahalle-i Mehemed Paşa, mahalle-i Saray ve Hoca mahallesi kefare-i Ermenilerdir, ve mahalle-i Sofular ve mahalle-i Çöplüce kal'a ibinde mahalle-i Serkiz ve mahalle-i Dere ve Kadı Köprüsü mahallesi ve mahalle-i Temennâ ve mahalle-i Kılıca ve mahalle-i Bakacak ve mahalle-i Kanlıbâzâr.* Evliya Çelebi 2: 96-97.

⁴⁷ *Menzil-i karye-i İzek: Amâsiyye hâkinde nâhiye kasabasıdır. Üç yüz hâneli ve bâğlı ve bâğçeli ve câmi'li ve mesâcid, hân, hammâmlı ve esvâk-ı muhtasarlı bir imâristândır.* Evliya Çelebi 2: 99.

⁴⁸ *Der-beyân-ı esmâ-i aded-i mahallât-ı şehr-i Tokat-ı âbâdân. Cümle (---) aded şehir mahallesidir. Evvelâ şehrin taşra etrâfin ihâta eden mahalleleri beyân eder: Evvelâ mahalle-i Mehemed Ecîb ve mahalle-i Kızılca ve mahalle-i Çay ve mahalle-i Topçubâğı ve Kiras Deresi mahallesi ve mahalle-i Aksu ve mahalle-i Horos ve mahalle-i Büyük Terbiye ve mahalle-i küçük Terbiye ve mahalle-i Behzâd, Mevlevihâne*

ayırım yapmamıştır ancak bunlar, tahminimizce Müslüman mahalleleridir. Kopraman, yaptığı bir araştırmasında mahallelerin isimlerini, Meydan, Şeftali, Müftü, Debbağhane, Soğuk Pınar, Yaş Meydan, Sinan Bey, Çalık İslam, Futuzoğlu, Emir Kadı, Sultan Bey, Semerkand ve Semerciler olarak verir (“Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Tokat Şehri” 46). Nedense Kopraman, araştırmasında sadece şehir mahallelerinin ismini vermekle yetinmiş, taşra mahallelerini saymaya lüzum görmemiştir. Bununla beraber 1600 tarihli avarız defterinde 71 tane mahalle olduğu, celali belasının bu şehri çok etkilediği ve bir kısım mahalle ahalsin göç etmesine sebep olduğu belirtilir. 1643 avarız defterinde ise 68 tane mahalle 3858 hane olduğu yazılmıştır (Akt. İşbirli, “XVII. Asır Ortalarında” 60-61; Akt. Genç 146). Bütün Anadolu ile birlikte Celali karışıklıklarından hissesini aldıktan sonra büyümeye devam eden Tokat 1640’larda 15-20 bin civarında nüfus barındırmaktadır (Genç 146). Evliya’dan 43 yıl önce Simeon, şehirde Ermeni, Rum ve Türk köyleri olduğunu belirtmiş; Ermenilere ait sekiz kilisenin varlığından söz etmiştir (107) ki bu bize her bir kilisenin etrafında bir mahalle oluşabileceğini hatırlatmıştır. 1632’de Tavernier de Ermeni, Rum, Yahudi ve Türklerden söz etmiştir (52). Tournefort ise 20 bin Türk aile, 4 bin Ermeni, 300-400 kadar da Rum ailesi olduğunu belirtmiştir; bunun yanında Turhal yolundaki mahallelerden de söz etmeden geçmemiştir.⁴⁹ Elimizdeki bu bilgiler ışığında, Tokat şehri mahalleleriyle ilgili bir çok tespitte bulunabiliriz. Şehri gezen her Avrupalı seyyahın hem Ermeni hem Rum hem de Türk mahallelerinden söz ettiği görülmektedir ancak gayrimüslimlerin mahallelerinin sayıları hakkında bilgi verilmemektedir. Söyleyebileceğimiz tek şey, 1613’den 1701’e 88 yıl içinde her üç dine mensup insanların bu şehirde yaşamlarını sürdürdükleridir.

---

kurbundadır ve mahalle-i Miskinler ve Beğ mahallesi hammâmı kurbundadır ve Kaya mahallesi ve mahalle-i Bâzârcık ve mahalle-i Zincirli Kuyu ve mahalle-i Depe ve bu zikr olunan mahallâtlar cümle şehir-i azîmin etrâfın ihâta eden mahallâtlardır kim tahrîr olunup yine Mehmed Ecîb mahallesine gelindi. Bu mahallâtlar cümle beş sâ'atde devr olunur. Şehr-i Tokat böyle bir sevâd-ı mu'azamdır. Hâlâ gün be-gün ma'mûr olmadadır. Şehr içinde olan mahallâtların esmaların beyân eder: Evvelâ Meydân mahallesi. Kân-ı vüzerâ ve vükelâ ve a'yân u kibâr-ı kümmelindir. Ve Şeftalü sokağı mahallesi ve Müfti mahallesi ve Tabahâne mahallesi ve Sovukbınar mahallesi ve Başmeydân mahallesi ve Sinân Beğ mahallesi ve Eski Tabahâne mahallesi ve Çalık İslâm mahallesi Alî Paşa câmi'i ardındadır ve Fitozoğlu mahallesi ve Emir Kadı mahallesi Mahkeme-i şer'-i Resûl-i mübin sarâyı bu mahallede hâne-i meşrutadır ve Sultân mahallesi ve Beğ mahallesi ve Semerkandi mahallesi Semerciler mahallesi. (2 satır boş) Meşhur mahalleleri bunlardır. Bu mahallâtlarda olan sarây-ı a'yân ve vüzerâ ü vükelâ hânedânların beyân eder.

Evliya Çelebi 5: 37.

Bunların haricinde kelimenin Anahtar Kelime Bağlamının incelenmesi açısından: *Bunlardan mâ'adâ her mahallede birer ve ikişer ve üçer aded mesâcidler vardır.* Evliya Çelebi 5: 35 ve *Der-fasl-ı mesâcid-i mahallât-ı muvahiddin-i Tokat.* Evliya Çelebi 5: 35, cümlelerinin de belirtilmesi gerekmektedir.

⁴⁹ *Bütün mahalleleri güzel bağlarla dolu.* Tournefort 222, 225; Gökbilgin 409. Hemen arkasından XVIII. yüzyılda bu şehre gelen İnciciyan şehirde 16 bin hanelik nüfus olduğunu, 2500 hanenin Ermeni (ki bu Ermeni nüfusundaki düşüşü gösteriyor), 300 hanenin Rum, kalanın da Türklerden ibaret olduğunu söyler. Akt. Andreasyan (çev.), *Simeon Seyahatnamesi* 210.

Sadece Simeon, şehirdeki 8 Ermeni kilisesinden söz etmektedir. Bu da bize her kilise etrafında en az bir mahalle oluştuğunu düşündürülebilir. Simeon'un bu şehre uğramasından bir yıl sonra yani 1614'den sonra şehirdeki gayrimüslim nüfusun artarak büyüdüğü araştırmalarda belirtilmiştir (Açıkel 350). Türk mahallelerine gelince 1600 avarız defterinde belirtilen 68 mahalle ile, Evliya'nın tespit ettiği 17'si taşra olmak üzere toplam 32 mahalle uyuşmamaktadır. Seyyahın bu tespiti doğru ise, 13 yıl içinde, şehrin dışarı ile oldukça fazla göç verdiği söylenebilir. Zira, 1600 avarız defterinde kayıtlı olan 71 mahalle sayısı, 43 yıl içinde, göçler sebebiyle 68'e düşmüştür. 1640'larda şehirde 15-20 bin nüfus barındığını söylemiştik. 1701'de Tournefort, şehirde 20 bin Türk aile olduğunu söylemiştir. Bu anlamda nüfus artışı yaşandığını saptayabiliriz. Zira, Genç, bu konu hakkındaki makalesinde, XVI. yüzyılda başlayan genel nüfus artışından Tokat'ın etkilendiğini belirtmiştir (146). Tokat yöresinde nüfus artışı olsa da Amasya için aynı şeyleri söylemek mümkün olmayacaktır. Zira, şehirde 1572'de 372 köy varken, 1640'da bu sayı 228'e düşmektedir (Özel 191). Öz ve Özel'in Amasya-Tokat yöresindeki nüfus oranlarındaki değişimler hakkında yaptıkları çalışmalarda, 1640 yıllarına gelindiğinde Amasya yöresinde %30-40'lık bir düşme olduğu gözlenmektedir. Özel, 1640 yılındaki bu düşüşü Anadolu'da cereyan eden *geniş çaplı terör* olarak tanımladığı (184) Celali İsyanlarına bağlamaktadır (190-192). Öz, 1642 sayımında nüfusta dramatik bir düşüş olduğunu (*XV XVI. yüzyılda* 180) ve yöredeki bu nüfus azalmasının sebebinin sadece ekonomik ve maddi faktörlere bağlanmaması gerektiğini, *sosyal rahatsızlıklar* (*XV XVI. yüzyılda* 179) olarak nitelendirdiği suhte hareketleri ve Celali İsyanlarının buna sebep olduğunu da açıkça belirtmektedir (*XV XVI. yüzyılda* 67). Faroqhi de Amasya yöresindeki nüfus kaybını Celalilere bağlamış, camilerin bile cemaatsiz kaldığını, mescitlerin ve vakıf binalarının terk edildiğini belirtmiş; Sultan Bey Cami çevresindeki mahallenin 1614-15 yıllarında ıssız kalmasını da buna örnek olarak vermiştir (*Osmanlı'da Kentler* 39, 335).

XVI. yüzyılda Anadolu limanlarının en hareketlisi olan (Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler* 131) Trabzon'da mahalle⁵⁰ adları bir dönemden diğerine değişse de (Lowry, *Trabzon Şehrinin* 3) XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar mahalleler bir caminin ya da bir mescidin etrafında toplanmakta ve o caminin ya da bir esnafın veya esnaf topluluğunun adını almaktaydı: İskender Paşa Cami mahallesi gibi (Özkaya 135). Evliya Çelebi

⁵⁰ Trabzon mahallelerinin değişimi hakkında ayrıntı için bkz. Lowry, *Trabzon Şehrinin*.

Seyahatnamesinde, mahallelerin isimleri ve sayıları bulunmamaktadır. Ancak, Evliya, kale içinde Müslüman mahalleleri olduğunu ve “kefere” diye adlandırdığı Rum ve Ermenilerin mahalleleri bulunduğunu, şehirde hiç Yahudi olmadığını, Trabzon halkının Yahudileri hiç sevmediğini söyler. Bu durumda Yahudi mahallelerinin varlığından söz edilemez. Bunun dışında, Evliya, Trabzon halkının beyzadelerden, bilginler ve ulemeden, tüccarlardan, sanatçılardan, gemiciler yani denizciler, bahçıvanlardan ve en önemlisi balıkçılardan oluştuğunu söyler. Özellikle hamsiye düşkünlüklerinin altını çizer (2: 53; Tekindağ 476). Balıkçıların haricinde halk, kuyumculukla ilgilenir; bunun yanında Trabzon baltası oldukça meşhurdur (Evliya Çelebi 2:53). Tavernier ve Tournefort da mahallelerden söz etmemiştir. Bu durumda seyahatnamelerden yalnızca Evliya Çelebi’den, Trabzon’daki 1640 yılındaki mahalleler hakkında bilgi edinmiş oluyoruz⁵¹ ve şehirde Ermeni, Rum ve Türklerin yaşamlarını sürdürdüklerini görüyoruz. Ancak burada Lowry’nin düşüncelerine yer vermeden geçmek doğru olmaz. Lowry, Evliya’nın Trabzon tasvirinin kendi kelimeleriyle değil, 1583 Tahrir Defterinden alıntı yaparak yaptığını belirtir. Bahsi geçen Trabzon’un, XVII. yüzyıl Trabzon’u değil 1580’lerin Trabzon’u olduğunu önemle vurgular (*Trabzon Şehrinin* 123-125). Tekindağ, Trabzon hakkında yaptığı araştırmasında, XV., XVI. ve XVIII. yüzyıllara ait mahallelerden söz etmiş, ancak XVII. yüzyılı es geçmiştir. XVI. yüzyılda ise şehirde 705 Müslüman, 614 Rum, 160 Ermeni ve 132 Frenk evi bulunduğunu söylemiştir (468). Şehir hakkında okuduğumuz diğer araştırmalarda da, XV. yüzyıldan XVI’ya kadar Ermeni ve Rum nüfuslarında düşüş olduğu belirtilmektedir (Tekindağ 468; Yüksel 68).

“Mahalle” Anahtar Kelime Bağlamında incelendiğinde⁵², kelime, temel anlamının yanı sıra, bir diğer anlamı olan “mahâll” ya da tam Türkçesiyle “yer, mekan” anlamında da kullanılmaktadır.⁵³ Bu anlamda Anahtar Kelime Bağlamı incelemesinde kelimenin kontekste göre anlam değiştirdiğini de görmekteyiz. Burada kullanılan “mahalle”, bizim bu ana kadar anlattığımız yani bir şehrin bölündüğü kısımlardan her biri (Devellioğlu

⁵¹ *Esmâ-i mahallât-ı Tarabefzûn* (4 satır boş) (182. satır); *Ve bu cirmde olan kal'a-i azîm içre cümle (---) mahalle-i müslimindir ve (---) mahalle-i keferedir.* (129.satır) *Gayri Yahûdî mahallesini yoktur.* (126. satır); *Sânî Bâb-ı Süthâne'dir ki bu kapudan taşra leb-i deryâda bir nasârâ mahallesi vardır.* (126. satır); *Ve Yeni Câmî'i: Mâ-tekaddem kenîse imiş. Ba'dehu “Mahalle-i müslimîn içinde deyr-i küffar memnû'dur” deyü emri pâdişâhîyle dest-i küffârdan ahz edüip câmi' olmuşdur.* Evliya Çelebi 2: 50-54.

⁵² Anahtar Kelime Bağlamının incelenmesinin en önemli hedeflerinden biri, seçilen kelimenin kontekste kaç farklı anlamda kullanıldığını tespit etmektir.

⁵³ *Ve Kômsek Sultân, tekyesinde medfûndur, ammâ bu mahalle karîb bir kaya içinde bir ziyâret vardır.* Evliya Çelebi 5:42; *Ve Tahta'l-kal'a deyri ve şehir içinde Büyük Terbiye mahallesinde Atınbur deyri.* Evliya Çelebi 5:40.

564) anlamında değil; ilk örnekte Kömsek Sultan Tekkesi'nin, ikinci örnekte ise Büyük Terbiye'nin çevresi anlamında kullanılmaktadır.

Mahalleden başlayarak devam eden her kelimenin, Anahtar Kelime Bağlamlarında hangi anlamlarda kullanıldığı tespit edildi. Yani, kategorilerimizin kontekstte temel, yan veya mecaz anlamlarda kullanılıp kullanılmadığına bakıldı. Temel anlam derken, sözlükteki ilk yani gerçek ya da diğer bir deyişle konuşulan anlamdan söz etmekteyiz. Yan anlam ise, temel anlamla bağını kaybetmeden oluşan anlamdır. Mecaz ya da değişmece ise temel anlamın tamamıyla dışında olan anlamdır. Görüldüğü üzere, mahalle hem temel anlamında hem de yan anlamlarda kullanılmıştır.

Mahalle günlük hayatın oluştuğu ana mekan olduğuna göre aşağıda belirlediğimiz diğer kategoriler mahalle kapsamına girmektedir. İşte bu *ıçtimaî kültürel birim* (Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda* 41) olan mahalleler içinde oluşan günlük hayatı, biz *dinî hayat*, *iş hayatı* ve *sosyal hayat* adı altında üç ana başlıkta topladık.⁵⁴ Merkez nokta olan *Dinî Hayata* göre şekillenen *iş hayatı* ve bu ikisinden geriye kalan boş vakitleri geçirmek ve bir nebze de olsun eğlenmek amacıyla var olan *sosyal hayatı* da günlük hayatı belirleyen diğer iki ana öge olarak inceledik. Bu ana başlıkların alt başlıklarını mekanlar üzerinde değerlendirdik. Bu mekanları belirlerken, günlük hayatla ilgili bir çok araştırma okuduk. Bu sırada aldığımız notların, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi ile uyumunu inceledik. Concordance programının da yardımıyla, metinlerin içerdiği kelimelerin alfabetik dizilimine bakıp, bunları teker teker gözden geçirerek, hangi kelimelerin konteks içinde sorgulanacağına karar verdik. Dinî hayat, iş hayatı ve sosyal hayatla ilgili hangi kelimelerin bize yol göstereceği bu şekilde tespit edildi. Alt başlıklarımızı oluşturan mekanların Evliya Çelebi'nin şehir betimlemelerinde de yer alması, seçtiğimiz kavramları hiç tereddüt etmeden tezimize yansıtmamıza sebep oldu. Kısacası, bir mahallenin oluşumunda başat rol oynayan ve aşağıda inceleme imkanı bulacağınız mekanlar, bir çok okuma ve çalışma sonucunda tespit edildi.

⁵⁴ Osmanlı mahallelerinin kuruluşu, gelişimi ve yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alada; Ortaylı *Osmanlı Toplumunda*; Işın; Ergenç; Yel ve Küçükbaşçı.

III. BÖLÜM

DİNİ HAYAT

Kültürel bütünlüğün sağlandığı nokta olan mahallenin, din etrafında oluştuğunu belirtmiştik. Robert Mantran, İslam dinine mensup bir kişinin bir gününün namaza göre ayarlandığını yani, günün mahallelinin sabah namazına çağrılmasıyla başlayıp akşam namazıyla bittiğini belirtir (*XVI. ve XVII. yüzyılda* 201-213). Ekrem Işın ise mahallenin cami etrafında şekillendiğini hatta doğum ve sünnet düğünleri gibi eğlence biçimlerinin bile cami etrafında döndüğünü söyler (76-78). Alada ise Osmanlı mahallelerini tanımlayan ilk fiziki ögenin cami ve mescitler olduğunu belirtir (146).

İşte bu aşamada işin tematik tasnif kısmı yani diğer kategorilerini belirleme aşaması geliyor. Yukarıdaki bölümlerde yaptığımız coğrafi tasnifi tematik tasnifle beraber, seyahatnameler ışığında, muhteva analizi yöntemiyle kategorilere ayırarak Kavram Analizi tekniğiyle incelemeye devam edeceğiz.

Yani ev (konut) çevresindeki mahalleyi ve günlük hayatı oluşturan mekanları çeşitli başlıklar halinde örneklendireceğiz.

3.1 DİNİ HAYATIN KİLİT NOKTASI - CAMİ VE MESCİT

Bu bölümü İslam şehirlerinin kurucu ögesi olan cami ve mescit adıyla adlandırmış olsak da cami ile bir bütün olmasından dolayı Müslüman mahallelerin eğitim kurumu olan ve camilerin etrafında yer alan medreselerden de bahsedeceğiz. Cami, mescit ve medrese kavramlarının analizlerini yapmak için seyahatnamelerde geçtiği şekillerle cami, câmi, cevâmî, mescid, mesâcid ve medrese şeklinde tanımladık. Bu kavramların Kelime Kullanım Sıklıkları ve Varlık Yokluk Belirlemelerini incelediğimizde, Evliya Çelebi'nin II. cildinde caminin 93, mescidin 47, medresenin 24 kere; V. cildinde caminin 33, mescidin 15, medresenin 6 kere geçtiğini; caminin Tavernier'de 1 kere; yine caminin Tournefort'da 2, mescidin ise 1 kere geçtiğini görüyoruz.

Burada bir noktaya değinmek gerekmektedir. Cami, mescit ve medreseleri ana başlık olarak alıp analize tâbi tutmuş olsak da, özellikle Müslüman mahallerinde sadece cami

ve mescidin varlığının dinî hayatı anlamaya yetmeyeceğini biliyoruz. Bu anlamda, bu başlık altında, yine günlük hayatın içinde bulunan ve İslam dinine ait başka mekanlardan da söz edeceğiz. Bu mekanların Anahtar Kelime Bağlamı, Kelime Kullanım Sıklığı ve Varlık Yokluk Belirlemelerini çözümlenmeyeceğiz. Sadece, şehirlerde devam eden dinî hayatı daha iyi kavrayabilmek ve eksik bilgi vermemek için buralar hakkında Evliya'nın gözlemlerine yer vereceğiz. Bu mekanlar, şehirlerde, medreseler dışında var olan Kur'an ve hadis öğreten dinî eğitim veren mektepler, tekkeler, zaviyeler ve ziyâretgâh başlığı altındaki türbelerdir.

Ahmet Vefa Çobanoğlu, tekkelerin, birer yapı topluluğu olsalar da, özel durumlarından dolayı, salt İslam şehrini tanıtmaya yetmeyeceğini belirtmektedir (542). Az sonra göreceğiniz üzere, tekkeler, Bektaşilere veya Mevlevilere özel yerlerdir. Tahminimizce Çobanoğlu'nun bahsettiği özel durum budur. Ancak yine de İslam şehirlerindeki varlıklarını, seyahatnamede tespit ettiğimiz için, dinî hayat başlığı altında buralardan da söz etmeden geçmek istemedik. Oysa türbeler ya da ziyâretgâhlar, genellikle camiler etrafında bulunan ve saygı gösterilen Müslüman din şehitlerinin gömülü buldukları yerlerdir. Bir anlamda bu kabirler, İslam aleminin ibadet yerlerinden biridir (Diez 930-935). Dolayısıyla, bir İslam şehrindeki dinî hayatı anlatırken, Evliya'nın "ziyâretgâh" başlığı altında topladığı, Diez'in ise, *hatırayı devam ettiren hususi bir abide* (930) olarak adlandırdığı türbelerden söz etmemek mümkün değildir.

Camiler, mescitler, medreseler, türbeler, diğer mektepler ve zaviyeler Osmanlı şehir hayatının devam ettiği bir sistemin ana merkezidirler. Bu sebepten dolayı, bu başlık altında her birine yer verilmektedir. Bahsi geçen bu sistemden ileride tezimizin VI. bölümünde bahsedilecektir.

Belirlediğimiz beş kenti de gören Evliya Çelebi, ilk durağı olan Sinop'taki camileri ayrıntılarıyla anlatır. Sinop, Süleymaniye, Yeni, Ayasofya, Kefeli ve Mehmed Ağa camilerinden söz eder (2: 44). Camilerin hemen ardından on altı mescidi anlatır. Ancak Mescidlerin sadece isimlerini vermekle yetinir. Bunlar, Kapan, Arasta, Şeyh, Demirlioğlu, Tabahâne, Kadı, Arslanbeğ, Yenimahalle, Meydan kapusu, Saray, Kubâd Efendi, Tay Boğa, Şeker Ana, İskele, Maksûd Efendi ve Mustafa Efendi mescitleridir (2: 44). Ardından Medrese-i Sultân Alâeddin'in ismini vermek suretiyle medreselerden söz eder. Bu medrese haricinde de 60 tane sıbyan mektebi olduğunu belirtir. Bunlardan

başka de bir tane hadis öğreten okul, üç tane de dârü'l-kurrâ dediğimiz Kur'an öğreten mektep olduğunu notlarına ekler (2:45). Tavernier ve La Motraye Sinop'ta çok kısa kalmışlar, şehrin camilerinden ve mescitlerinden söz etmemişlerdir. Burada iki gün kalan Tournefort, Müslüman mahallerinden bahsetmemiş ama Rumlara kötü davranıldığını belirtmiş, Musevilerin de burada yaşamalarına izin verilmediğinin altını çizmiştir (115). Zira kendisi burada bir Rum mahallesinde, dolayısıyla bir Rum evinde misafir olmuş, her halde bundan dolayı camileri görüp gözleyememiştir. 1640 yılında Sinop'ta bulunan camiler hakkında yalnızca Evliya sayesinde bilgi edindiğimiz açıktır.⁵⁵ Darkot, Sinop hakkında yazdığı makalesinde Ulu Cami'yi överek anlatmış, caminin İstanbul'a nakledilmek istendiğini ancak zarar görebileceği için bundan vazgeçildiğini kaydetmiştir. Ayrıca, Evliya'nın o yıllarda gördüğü camilerin bir çoğunun bugün mevcut olmadığını, yerlerine başka camiler yapıldığını belirtmiştir ("Sinop" 688).

Dinî hayatın daha net anlaşılabilmesi için başlıklar harici bazı mekanlardan söz edeceğimizi daha önce de belirtmiştik. Bunlardan en önemlisi Evliya'nın "Ziyâretgâh" diye nitelendirdiği türbelerdir. Seyyah, bulunduğu her şehirdeki türbeleri gözlemlemiş ve eserine yansıtmıştır. Bu şehirde gördüğü 8 türbenin sadece isimlerini kaleme almıştır. Bunlar Seydî Bilâl Sultan, Sübhân Hoca, Cici Sultân, Kadı Beğ Sultan, Bekir Hoca, İmirza, Hamza Efendi ve Emir Efendi ziyâretgâhlarıdır (2:45).

Bu kategoriden başlayarak tezimizin sonuna kadar, her seyyahın her konu hakkında bilgi vermediğini göreceğiz. Örneğin, Müslüman şehri Sinop'ta cami olduğu aşıkardır. Ancak görüldüğü üzere Evliya dışındaki seyyahlar bu konu hakkında gözlemlerde bulunmamışlardır. Yani seyyahlar buldukları şehirlerde gördüklerinin hepsini

⁵⁵ *Evsâf-ı minber-i Câmî-i Sinop: Eyle bir mussana' mermer-i ibret-nümâdır kim sitâyışinde kerrûbiyânlar dahi âcizlerdir. Lakin alâ-kadri't-tâka bu hakîr-i pür-taksîr deryâda katre [ve] güneşde zerre kadar tavşif edelim. Evvelâ üstâd-ı kâmil-i ku-demâ bu minberi altı kat'a mermer-i hâmdan inşa edüp her pâresin birbirine eyle mümtazic etmiş kim ne kadar kuvvet-i basara mâlik olan Cemşîd-i hezâr-fen kimesneler im'ân-ı nazar ile bu minbere nazar etseler her kat'a taşın birbirine imtizâcı yerin fark edemezler. Gûyâ yekpâre bir minber-i ra'nâdır. Cenâb-ı İzzet rûy-ı arzda ne kadar nebâtât [u] şükûfe ve ezhârât halk etmişse üstâd-ı mermer-bür nakkâş yed-i tûlâsın ayân edüp bu minberde icrâ etmişdir kim diyâr-ı İslâm'da bir minber buna mu'âdil değildir. Meğer Bursa'da Ulu Câmî' minberi ola. Ammâ bu minberin tarz [u] tarhu rub'-i meskûnda yoktur. Zirâ bunda olan üç kat biri biri altında islimî ve rûmiler ve dal kırma [ve] zülfi-nigâr ve nilüfer-i çîn ve gül-i nesrîn nakışları ile müzeyyendir. Ve Süleymâniye Cami : İç hisârda bir minâreli ve kiremitli câmî'dir. Ve Yeni Cami' Meydân kapusundadır. Ve Cami'i Ayasofya, bu dahi ma'bedgâh-ı kadîm kiremitli câmî'dir. Ve Kefeli Câmî'i Meydân kapusundan taşradır. Ve Mehemed Ağa Câmî'i kal'a yazısındadır. Bu dahi kiremitlidir ve minâre-i mevzunu var. Bu câmî'ler cümle cemâ'at-i kesireye mâlikdir. Ayrıca mescidler için Evsâf-ı Mesâcid: Evvelâ Kapan mescidi ve Arasta mescidi ve Şeyh mescidi ve Demirlioğlu mescidi ve Tabahâne mescidi ve Kadı mescidi ve Arslan Beğ mescidi ve Yenimahalle mescidi ve Meydân kapusu mescidi ve Sarây mescidi ve Kubâd Efendi mescidi ve Tay Boğa mescidi ve Şeker Ana mescidi ve İskele mescidi ve Bozdepe'de Maksûd Efendi mescidi ve yalıda Mustafa Efendi mescidi. Ma'lûmumuz olan cevâmî' ü mesâcidler bunlardır. Evliya Çelebi 2: 44.*

seyahatnamelerine aktarmazlar. Bunun elbette bir sebebi vardır. İleride diğer örneklerde de bu tartışmayla karşı karşıya kalacağız. Gezilen şehirlerde görülen her ayrıntının seyahatnamelere yansıtılmamasının sebeplerini Tezimizin VII. Bölümünde *İçten Bakış* ve *Dıştan Bakışı* göz önüne sermeye çalışırken anlatacağız.

İkinci durağımız olan Samsun'da, Evliya Çelebi çarşı içinde cami ve mescid olduğunu söyler ancak sayılarını ve adlarını vermez;⁵⁶ bir de Faça Kasabasında ve Vona Kalesinde bir camiden söz eder⁵⁷ ve bu şehirde medrese bulunmadığını da belirtir.⁵⁸ Samsun medreselerinin XVII. yüzyılda ortadan kalktığını Öz de belirtmiştir (*XV XVI. yüzyılda* 140). Samsun'a uğrayan ikinci seyyahımız Tournefort ise cami ve mescitlerden söz etmez. Evliya şehirde türbeleri görmüş ancak, seyahatnamesine “Ziyâretgâh-ı şehri Samsun” başlığını attıktan sonra bu kısmı boş bırakmıştır (2:46).

Osmanlı İmparatorluğunda en önemli kültür merkezlerinden biri olan Amasya'ya ilk gezisinde Evliya Çelebi 9 tane cami ismi sayar. Bunlar, Sultan Bayezid-i Veli, Küçük Ağa, Bayezid Paşa, Mehmed Paşa, Hızır-İlyas, Mahkeme, Fethiyye, Yörgüç Paşa ve Gökmedrese Camileridir.⁵⁹ Darkot, Evliya'nın bahsettiği Mahkeme camiinin bugün Burmalimine camiine dönüştüğünü söyler (“Amasya” 395; Gürbüz 41). Seyyah, bunlar haricinde de Amasya kalesi içinde ismi Yıldırım Han ve Garibler camii olan bir iki camiden söz eder. Yine bu ilk gezisinde, şehirde 18 mescid, 10 tane de medrese olduğunu belirtir.⁶⁰ Bu medreselerin haricinde yine 9 adet Kur'an, sayı vermeksizin

⁵⁶ Çârsû içinde (---) câmi'i (1.5 satır boş) mâ'adâ mesâcidlerdir. Evliya Çelebi 2: 45.

⁵⁷ Evsâf-ı kasaba-i Faça : Leb-i deryada üç yüz hâneli bir câmi'i ve hân ve hammâmı ve esvâk-ı muhtasarı var. Evliya Çelebi 2: 46.

⁵⁸ Ve medrese ve imâret ve dârü'l-hadîs yokdur. Evliya Çelebi 2: 45.

⁵⁹ Der-beyân-ı cevâmî-i Amasiyye: Cümle iki yüz kırk mihrâbdır. Evvelâ Câmi'-i Sultân Bâyezîd-i Veli: İbtidâ hükûmeti, âlem-i şehzâdeliğinde Tarabefzûn'dur, andan bu Amasiyye'dir. Bundan der-i devlete gidüp pederi Ebü'l-feth Mehmed Hân Üsküdar kurbunda Mâldepe'de merhûm oldukda müstakil pâdişâh olup Amasiyye'de pâdişâh oldum deyü Amasiyye halkını cemî'i tekâlif-i örfiyyeden mu'âf (ve) müsellemedü bu câmi'i bina etdi. Ammâ latîf câmi'dir. Tûlen ve arzen yüzer ayaktadır. Mihrabı ve minberi ve mü'ezzinân mahfili gâyet musanna'dır ve yekpâre bir kubbe-i nîl-gûn- dur. Lâkin ol kadar büyük değildir. Cânib-i edvârında sâ'ir selâtin cevâmî'leri gibi kanâdiller zeyn edecek soffası vardır. Cânib-i erba'asında revzenleri üzre münevver câmları vardır. Kible kapusu gâyet musanna'dır. Târihi 'Hurrem binâ', sene 893 vâki' olmuştur. İki minâresi ve bir haremi var. Etrâfi soffalar ve gûnâ-gûn amûdlar üzre kubbâlardır ve hareminin vasatında bir musanna' âbdest havuzu vardır. Ve taşra haremi içre çinâr-ı müntehâlar eyle zeyn olmuştur kim evkâf-ı azîmdir. Ve kal'a tarafında Şamlar Mahallesinde Miskinlere karîb Küçük Ağa Câmi'i, karşı Çekerek nehri üzre bâg-ı İrem Bâvezîd Paşa Câmi'i; kubbe ve kurşumlu ve bir minâreli ve haremi serâpâ mermer-i ham döşelidir. Ve Mehmed Paşa Câmi'i; su kenarında kârgîr kurşumlu kubbeli ve bir minârelidir. Ve Hızır-İlyas Câmi'i; Çilehânededir. Âsitâne-i azîm ve kurşumludur ve Mahkeme Câmi'i; tahta örtülüdür. Cümle kadîdler bi't-tamâm endâm- larıyla bu câmi'de hücre içre tabutlarında durur. Bu câmi'in minâresi tahtedir. Ve Fethiyye Câmi'i; kiliseden bozma, minâresizdir. Ve Yörgüç Paşa Câmi'i; Çelebi Sultân Mehmed veziridir. Ve Gökmedrese Câmi'i; kurşumlu ve minâresizdir. (2 satır boş) Evliya Çelebi 2: 96.

⁶⁰ Evsâf-ı mesâcid-i Amasiyye: Evvelâ Sarrâclar Mescidi ve Büyükle Ağa Mescidi ve Temennâ Mescidi ve Kılçı Mescidi ve Kadı Köprüsü Mescidi ve Dere Mahalle Mescidi ve Yukarı Bâzâr Mescidi ve Sefer Ağa Mescidi ve Bedâsten Mescidi ve Çöplüce Mescidi ve Müstafâ Beğ Mescidi ve Alî Ağa Mescidi ve Aşağı Bâzâr Mescidi ve Garibler Mescidi ve Çukurlar Mescidi ve Hocazide Mescidi ve Atmeydânı Mescidi ve Kanlı [Bâzârı Mescidi ve

hadis öğreten kurumlar, 200 tane de sıbyan mektebi olduğunu belirtir (2:97). Öz, şehirle ilgili çalışmasında, Amasya medreselerinin önemini altını çizmiştir (*XV XVI. yüzyılda* 140). Ne Evliya'dan daha önce şehri gezen Busbecq ne Amasya'da bir hafta kalan Polonyalı Simeon ne de Tavernier herhangi bir cami ve mescitten söz etmemiştir. Şehirdeki camilerin ismini tek zikreden Evliya Çelebi'dir. Onun haricinde hiçbir seyyah bu isimleri vermese de Aybet, Amasya'da Safiler Camisi, 2 tane Şamlılar Medresesi, Mehmed Paşa Cami ve Medresesi, Ayas Paşa Cami, II. Bayezid'in cami, medrese ve imareten oluşan külliyesi ve benzeri bir çok hayrattan söz etmektedir (*Avrupalı* 548). Görüldüğü gibi Evliya ve Aybet'in verdiği isimler birbirini tutmamaktadır. Örneğin Evliya, Safiler camisinden, Şamlılar medreselerinden ve Ayas Paşa camiinden söz etmemiştir. Zaten ikisinin sayıları da tutmamaktadır. Ortak olan yerler ise Mehmed Paşa camii ve medresesi ve Bayezid camii ve medresesidir. Aybet, bu yapıların II. Bayezid devri mimari eserleri olduğunu söyler (*Avrupalı* 548). II. Bayezid'in saltanatının 1512'de bittiğini düşünürsek, Aybet'in Evliya ile aynı tespitlerinin olmaması doğaldır. Zira, seyyah şehre, 1640 yılında gelmiştir ve aradan geçen bir 128 yıl söz konusudur. Bu yıllar içinde yapıların sayılarının ve isimlerinin değişmiş olma ihtimali çok yüksektir. Evliya, şehrin etrafında bulunan İzek köyünde de cami ve mescid olduğunu söylemektedir (2: 99). Evliya'ya göre şehirde, 12 tane de türbe vardır.⁶¹ Bunlar, Şehzâdegân Al-i Osman, Şeyh Hazret-i Zekerriyâ-yı Halvetî, Şeyh Hazret-i Abdurrahman b. Hüsâmeddin, Mevlânâ Kâsım Hatib b. Ya'kûb, Mevlâ Alâeddînü'l-yegânî, Mevlâ Abdülcebâr-ı Acemî, Mevlânâ Abdurrahmân b. Alî b. Mü'eyyed, Münîrî Efendi, Mirimâh Hatun, Şeyh Hazret-i Pîr İlyâs-ı Amasiyyevî, Kılıç Arslan Sultân ve Ziyâret-i Ferhâd'dır (2:98-99). Seyyahın şehir hakkında gözlemlerinde tekkeler de vardır. Burada 40 adet zaviye, bunlar haricinde de 9 tane de tekke olduğunu kaleme alır. Bu tekkeler, Celâleddin-i Rûmi, Hızır-İlyas, Gök Medrese, Pirlar, Şâmiler, Gülâbizâde, Müftizâde Ahmet Efendi ve Kâdiri tekkeleridir (2: 97).

Bakacak Mescidi ve Yukarı Meydân ve Aşağı Meydân Mescidi. Bu cümlesi kurşumlu imâr-ı selâtin câmi'-misâl mesâcidlerdir kim ma'lûmumuzdur),

Evsâf-ı medâris-i Amasiyye: Cümle on aded medrese-i dâri'î-tahsîli'l-ulûmdur. Ammâ cümleden mükellef ve ma'mûr ve müzeyyen Medrese-i Sultân Bâyezîd-i Velî ve Medrese-i Mehmed Paşa ve Kadî Medresesi ve Gök Medrese ve Büyük Ağa Medresesi kurşumlu binâ ve dud ağaçlı ve bâğçeli dâri'î-tedrisdir. Medrese-i Küçük Ağa ve Medrese-i Bâyezîd Paşa ve (---) (---).Evliya Çelebi 2: 96-97.

⁶¹ Gürbüz, 16. yüzyılda, 8'i şehir dışında 6'sı şehir içinde olmak üzere Amasya'da 14 tane türbe olduğunu söylemektedir. Gürbüz defter kayıtlarına göre sayıları vermektedir. O halde ya Evliya'nın gözlemleri yanlıştır ya da Evliya buraya gelene kadar 2 türbe yok olmuştur.

A. Osman Uysal, Tokat camileri hakkında ilk tasviri bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rastlandığını söyler (314). Bunlar, Sultan Melik Gazi, Koca Ali Paşa, Zincirli, Behzad, Takyacılar, Hünkar, Bazarçık, İmrahor, Hamza Beğ, Alaca ve Küçük Ahmet Camileridir.⁶² Bunun yanında, altı tanesinin ismini vermek suretiyle (Müftü, Çay, Bahadır Sultan, Debbağhane, Zincirlikuyu, Alaca) mahalle mescitlerinden bahseder. Her mahallede ise birer, ikişer ve üçer adet mescit olduğunun altını çizer.⁶³ Bununla birlikte, Gök Medrese ve medrese-i Hatuniyye adında iki adet medreseden; medreselerden başka sadece Kur'an öğreten mekteplerin varlığından bahseder.⁶⁴ Evliya, ayrıca Tokat yakınında Eynebazarı'nda da cami olduğunu belirtir (5: 43). [Eynebazarı diğer seyahatnamelerde özellikle Tournefort'da tam Türkçeleştirilmiş haliyle yani Aynapazarı olarak geçer.] Evliya mutad olduğu üzere, şehrin türbeleri hakkında da bilgi vermiştir. Şehirde 12 adet türbe bulunmaktadır. Bunlar, Şeyh Hazret-i Hasan-ı Rûfâ'i,

⁶²Der-sitâyiş-i cevâmi'-i selâtîn-i ehl-i îmân. Cümle aded (---) aded mihrâbdır. Evvelâ cümleden kadîm cami'-i ma'bedhâne-i atîk yukarı kal'ada Sultân Melik Gâzî câmi''idir. Ba'dehû Yıldırım Hân feth edüp ta'mûr ü termîm edüp hutbe-i şerîfînde ism-i şerîfî yâd olunur. Andan gayrı kal'a içre câmi'-i selâtîn yokdur. Andan aşâğı şehir içre Emîr Kadı Efendi hânesi kurbunda Koca Ali Paşa câmi'i. (---) Hân vüzerâlarındandır. Gayet mükellef ü müzeyyen ve ma'mûr selâtîn-misâl kubâb-ı azîmler ve amûd-ı müntehâlar ile mebnî bir câmi'-i kavîdir ve bir serâmed minaresi vardır kim sihr-i i'câzdir. (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) bu hayrât-ı hasenenin cümle âsâr-ı binâları rasâs-ı hâs-ı nîlgün ile mestûrdur. Andan bâzâr meydânında Zincirli câmi' (---) binâsıdır. Bu dahi cümle kurşumlu kubâblar ile ma'mûr bir serâmed minâreli câmi'dir kim şeb [ü]rûz cemâ'at-i kesîreden hâlî değıldir. Bu câmi'-i pür-nûr sâhasında Gürcistan hâkimi Mavrol Hân kızı Perihân kim İpşir Paşa'nun ehlidir. Bu cihân içre Züleyhâ ve Kaydefa ve Belkis'dan sonra bu Perihân gelmişdir deyü cemâl-i bâ-kemâl ile meşhûre bir peri-peyker Perihan idi. Bi-emrillâh merhume oldukda bu Zincirli cami' sâhasında medfûnedir kim bâlâda İbrâhîm Hân {bu hurmeyi} taleb etdiğı mestûrdur. Andan Mevlevihâne'nin Behzâd câmi'i. Kubbeli ve demir pencerele ve cümle imâreti kurşumlu câmi'-i pür-envârdur ve gâyetü'l-gâye bir musanna' mihrabı ve minberi vardır, ammâ minaresi âlf değıldir. Andan attarlar içinde Takyacılar câmi'i: Ulu câmi'dir. Cümle kubâb-ı âli ve minâre-i bâlâ ile mebnî ve cümle rasâs ile mestûr bir câmi'-i ma'mûrdur. Andan kal'a-altında Köse Kad hanesi önünde Hünkar câmi'i: (---) (---) binâsıdır. Cümle kubâbdır, amma tahta örtülüdür ve bir minâre-i ser-bülendi vardır, ammâ bu ma'bedgâhun cemâ'ati çokdur. Andan zîr-i kal'ada Bâzârcık câmi'i: Bu dahi kubbe ve minârelidir. Andan Mehmed Ecîb tarafında İmrahor câmi'i. Andan İpşir Paşa hânı kurbunda Hamza Beğ câmi'i kubbe ve minârelidir. Andan Alaca câmi' derler ve ba'zılar Küçük Minareli derler, zîrâ minâresinin zirve-i âlîsi bir gayrı san'at üzere inşâ olunmuşdur kim vâcibü's-seyrdir ve kubbeli bir câmi'-i ma'mûrdur. Andan Çâşnigâr sarayı yanında Küçük Ahmed Ağa câmi'i: Kubbeli ve minâreli ve cemâ'at-i kesî-reye mâlik câmi'dir.(2 satır boş). Evliya Çelebi 5: 34-35.

⁶³Der-fasl-i mesâcid-i mahallât-ı muvâhiddin-i Tokat. Cümle (---) aded mesâcid-i müslimîndir. Evvelâ Topçu bağı içinde vâki' Müftî mescidi. Gâyet büyük kârgîr binâ, mesâcid-i ra'nâdır kim câmi' olmağa müsta'iddir. Bir musanna' rakik minâre-i zîbâsı vardır. İlm-i mi'mârîden haberdâr olan pesend eder. Andan Çay mescidi, andan Bahâdır Sultân mescidi. Kubbe ve kemer binâdır ve ziyâretgâh-ı azimdir, zîrâ bu mescid haremindedir bir gûne dıraht-ı ibret-nümâ vardır. Bi-emrillâhi Te'âlâ kökünden bir âb-ı hayât su çıkar. Kulak ağrısına mübtelâ olan kimesnelere bu âb-ı rakikden birer katre âb-ı nâbi üç gün damzırsalar bi-iznillâhi Te'âlâ şifâ bulur. Ve her diyâra kumkuma ve şişeler ile hedâyâ getirüp vakt-i hâcette isti'mâl ederler. Hacı Bektaş Velî'nin halîfelerinden Sultân Çavlı Dede nazargâhıdır derler. Andan Yeni Tabahâne'de Tabahâne mescidi. Andan Zincirli Kuyu mescidi. Andan Pervane hammâmı kurbundaki Ala mescid. Cami' olmağa lâyük bir zâviye-i zîbâdır. (3.5 satır boş) Bunlardan mâ'adâ her mahallede birer ve ikişer ve üçer aded mesâcidler vardır, ammâ cemâ'ât-i kesireli ve ma'mûr u âbâdân ve câmi' olmağa lâyük mesâcid-i muvâhiddân bunlardır. Evliya Çelebi 5: 35.

⁶⁴ Evvelâ Gök Medrese. Selâtîn-i selef binâsıdır kim metânet üzere mebnî kârgîr binâ bir medrese-i ra'nâdır, lâkin Vanî nâm bir âdem meşâyih zümresinden geçinüp bu medrese-i kadîmi emr-i pâdishâhiye tekye etmişdir. Kubbesinin ortası açık olup zemîninde bir havz-ı murabba'ı var. Andan medrese-i Hatuniyye (---) (---)(---)(---)(---)(---)(---)(---)Evliya Çelebi 5: 35.

Sünbüllü Baba Sultan, Şeyh Hazret-i Beğdud Baba, Peri Hânıme Sultan, Şeyhülislâm Sultan, Gıgıj Dede, Erenler Sultan, Alp Gâzi Sultân, Kömsek Sultan, Kirekörüş, Çerkes Mehemed Paşa, Gâzi Hüsrev-i Şir Paşa'dır (5:42). Şehirdeki camiler, Polonyalı Simeon'un dikkatini çekmemiştir. Tavernier, Tokat'ta Türklerin yaşadığını, kentte birçok cami olduğunu, ismini belirtmeksizin bir tanesinin çok görkemli olduğunu belirtir ve bu durumu şöyle tasvir eder: "Sokakları çok dar, ama evleri oldukça iyi yapılmış; kentteki birçok cami arasında biri görkemli ve çok yenidir"(52). Bu şehre 1701'de gelen Tournefort da Tokat'ta "minaresi olan 12 cami ve sayısız Türk mescidi var" (222) tespitiyle yetinir.

Şehirdeki camileri ilk gözlemleyenin 1632'de Tavernier olduğunu görmekteyiz. 24 sene sonra şehrin dini mekanları hakkında gördüklerini anlatan Evliya, 11 cami adı verirken, Tournefort 12 cami olduğunu belirtmiştir. Burada iki tespit yapılabilir. Tournefort, ya Evliya'nın ayrıca bahsettiği Eynebazarı'nda bulunan camiyi şehirdeki cami sayısına eklemiştir, ya da geçen 45 yılda şehre bir cami daha eklenmiştir. Mescidler için de benzer bir tespit yapılabilir. Zira Evliya 6 mescidin ismini vermiş ancak mahallelerde de ikişer üçer mescid bulunduğunu belirtmiştir. Mescidler sayılamayacak kadar çok olacak ki, Tournefort da şehirde sayısız mescid olduğunu söylemeden geçmemiştir. Bu şehirdeki dini hayat hakkında yapılabilecek bir önemli tespit de, Tokat'ta tekkelerin bulunmasıdır. Tekkelerle ilgili en geniş ve en ayrıntılı gözlem bu şehirde yapılmıştır. Şehirde 16 tane derviş tekkesi bulunmaktadır. Hazret-i Mevlânâ şehirdeki tek Mevlevi tekkesidir. Açıkbaş, Hızırlık, Çöreğibüyük, Gıgıj Dede Sultan, Sünbüllü Baba Sultan, Taşoluk Bektaşî tekkeleridir. Bunlar dışında Alp Gâzi Sultan, Miskinler, Kömsek Baba Sultan, Alaca, Meydân, Timarhâne, Hamza Beğ ve Horos tekkeleri vardır (5: 35-36).

Evliya Çelebi Trabzon'da dokuz adet cami adı sayar. İkisi, Yeni Cami ve Orta Hisar Camisidir. Bunlar eskiden kilisedir, fakat Müslüman mahallesinde yer aldıkları için camiye dönüştürülmüşlerdir. Evliya'ya göre, şehirde mescidler de vardır, ama adlarını vermemektedir.⁶⁵ Gezginin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Orta Hisar Camii

⁶⁵ *Evsafı câmi'-i selâtîn ve gayrı cevâmi'-i vüzerâ ve a'yân-ı kibar. Evvelâ Orta Hisâr'da keferê destinde bir kenîse-i musanna' imiş. Sene hamse ve sittin [ve] semân mi'ede [865] bu kal'a Ebü'l-feth Sultan Mehemed Hân-ı Gâzî [feth] edince nass-ı kâtî' ki âyet _____ fermân-ı şerîfi üzre bu deyr-i mu'azzamın mihrâbın şarkdan cânib-i kibleye vely edüp bir cami'-i nûr-ı mübîn etmişdir kim ilâ hâze'l-ân derûn-ı cami' nûr ile mâl-â-mâldir. Mihrâbı ve minberi kâr-ı kadîmdir. Ammâ bu câmi'in şarkî tarafına muttasıl bir hünkâr mahfil-i vardır. Üstâd-ı neccâr-ı hürdekâr buna bir fîşe ve erre ve sühân urup arz-ı ma'rifet edüp bir mahfil-i münîf tarh etmişdir kim vâcibü's-seyrdir. Cümleden ahşâbları servi levhası ve cevîz levhası ve çimşir levhası ile binâ olunmuş pâdişâhlara mahsûs mahfil-i kürsî-i vâladır. Şeb [u] rûz [na]-mesdûd durur bir makâm-ı âlîdir. Ve bu makam-ı fevkânîden gayrı bu câmi'in cânib-i selâsinde fevkânî sütûnler üzre mahfiller vardır.*

etrafındaki Fatih Sultan Mehmet ve İskender Paşa Medreseleri ile Hatuniyye Cami çevresindeki Hatuniyye Medresesi üç önemli eğitim kurumudur.⁶⁶ Bu üç önemli eğitim kurumu dışında şehirde, 3 tane Kur'an öğretene okul, 4 tane de sıbyan mektebi bulunmaktadır (2:51). Evliya'nın notlarında şehirdeki türbeler hakkında bilgi bulunmakta; sayıları ve isimleri verilmemektedir. Ancak, seyyah, içlerinden bir tanesinin kime ait olduğunu anlatmış, bir diğerini anlatırken de "ziyâret-i" başlığını attıktan gerisini boş bırakmıştır (2:55). Bu da bize şehirde 2 tane türbe olduğunu düşündürmektedir. Şehirde tekkeler olduğu da bir gerçektir. Ancak Evliya, bu kısmı boş bırakmak suretiyle Trabzon'da bir tekke olduğunu söyleyip geçmiştir (2:51). Tavernier ve Tournefort bu kentteki cami ve mescitlerden söz etmemiştir, Tournefort'un

---

Cemâ'at vefret üzre oldukda ce-mâ'at bu mahafillerde ibâdet ederler. (---) Kapusu ve bir minâre-i ra'nâsı vardır ve taşra haremının cânib-i erba'asında medrese hücreleri var. Bu cami' rûşen-binâ ser-â-pâ (---) (---) ile mestûr, bu cami' ile kullede olan Yeni Câmî'den mâ'adâ câmiler hâric-i sûr ki Tarabefzûn'un garbî tarafıdır. Anda olan rabtada dört câmi' vardır ve şark [251a] tarafında olan rabtasında iki câmi' vardır. Ve garb cânibinde olan rabtda dört câmi' vardır. Amma Orta Kulle Câmî'i gâyet ma'mûr ve müzeyyen bir minâreli câmi'-i şîrindir. (---) (---)binâsıdır. Ve garb tarafındaki rabtda Câmî-i Hâtûniyye: Selîm Hân'-Evvêl, bu Tarabuzun'da mütevellid olmağile vâlide-i mükerreremesi bina etmişdir bir câmi'-i rûşendir. Sâfî (---) mestûr bir minâreli câmi'-u'n-nûrdur. Gâyet metîn evkâfı vardır. Hatta Polata Bâzârı nâmıyla ma'rûf olan kasaba bu Hâtûniyye evkâfıdır ve nice ma'mûr kurâları dahi vardır. Yekpâre kubbe-i minâsi içre her şeb kanâdiller ile müzeyyen olup cemû cemâ'at ibâdet ederler. Ve bir tabaka minâre-i musanna' i serv-i bâlâ-misâl eflâke ser çekmiştir. Ve bu câmi'in der-i divârlarının bir sıra taşları mücellâ senglerdir ve bir saffı beyâz ve musaykal hucerâtlar ile inşâ olunmuşdur. Târîh-i cami' budur: Ez be-hâhî beytül-ibâd âmed sene 920. Câmî'in itmâmına târîh fe-temmet lafzı vâki' olmuşdur sene 920. Ve Câmî-i Süleyman Beğ: Hâtûniyye Câmî'inin garbındadır. Bu iki câmi'in mâbeyni bir mildir ve Kavak Meydânı'nda bina olunmuş ce-mâ'at-i kesîreli câmi'-i Süleyman Beğ'dir. Bir minâreli (---) örtülüdür. Ve Ayasofya Câmî'i: Süleyman Beğ Câmî'inin garb tarafındadır ve deryâ kenârında vâki' olmuşdur. Küffâr asrında bina olunmuşdur. Ba'dehu Kürd Âli Beğ nâmında bir vali-i vilâyet pâdişâha arz edüp emr-i sultânıyla dest-i nasârâdan alup bir câmi'-i latîf ve bir mahfil-i münîf ve bir minber-i nasîf ihdas edüp sene 982 târihinde cemâ'at-i kesîreye mâlik bir ürd-i behîşt-misâl bir câmi'-i dilküşâdır. Kible kapusundan mihraba varınca tûlânîce vâki' olmuşdur. Ve câmi' içre günâ-gün sommâkî ve zenbûrî ve mermer-i hâm amûd-i müntehâlar var kim midhatinde diller kâsırdır ve serâmed bir minâre-i mevzunu (---) kapusu var. Mihrabı ve minberi tarz-ı kadîm sâde güzelidir ve mâ-havlı bâğ-ı İrem-misâl zeytûn bağları ve bâğçeleri vardır. Ve Erdoğdu Beğ Câmî'i: Bu câmi' Hâtûniyye câmi'inin cenûbunda vâki' olmuşdur. Bu iki câmi' mâbeyni nısf mildir ve bu câmi' Tekfur Sarâyı mahallesindedir. Kadîm-i eyyâmında mescid binâ olunmuş, ba'dehu Durgud Beğ emr-i pâdişâhiyle câmi' etmiş. Câmî' olması târihi budur sene 985. (---) Kapusu ve bir minâre-i mevzunu var, gayet musanna'dır Ve Yeni Câmî'i: Mâ-tekaddem kenîse imiş. Ba'dehu "Mahalle-i müslimîn içinde deyr-i küffâr memnû'dur" deyi emri pâdişâhiyle dest-i küffârdan ahz edüp câmi' olmuşdur. Zemîni bir mürtefi' yerde vâki' olmağıla bir hevâdâr câmi'-i pür-envârdır. Ve İskender Paşa Câmî'i: Kâfir Meydânı nâmıyla meşhûr bir meydân-ı azîmin şarkî tarafında yekpâre kubbe-i nîl-gûn rusas-ı hâs ile mestûr (---) kapusu ve içriden mebnû bir minâre-i mevzunu var. Ve bu şehîr içre bilüp ibâdet etdiğimiz câmi' [u] ma'bed-i kadîmler bu tahrîr olunan câmi'-i selâtîn [ü] züzerâlardır. Evsâf-ı Mesâcid-i Tarabefzûn : (3.5 satır boş). Evliya Çelebi 2: 50-51.

⁶⁶Evsâf-ı medâris-i tahsilü'l-ülüm : Cümle (---) adet medreselerdir. Evvelâ Orta Hisâr Câmî'i haremının bîrûnunda yine câmi'e muttasıl Medrese-i Ebü'l-feth Mehemmed Hân hucerât-ı muhaddese ile binâ-yı müzeyyen ve musanna' bir medrese-i latîfedir. Tâlib-i ilmleri ile memlûdur. Mevleviyyet pâyesiyile epey saçaklı ders-i âmmı vardır. Mecma'u'l-irfân, kân-ı zurefâ ve şu'arâ bir medrese-i zîbâdır kim sultân-ı mûmâileyhin âsârından ve netâyic-i mirâsındandır. Ve Medrese-i Hâtûniyye: Câmî' haremının cânib-i erba'asında hucerât-ı âliyeler ile ârâste olmuş bir medrese-i dâriü'l-ülûmdur ki ders-i âm ve talebelerine mâh-be-mâh cânib-i vakfîdan vazîfe-i mu'ayyeneleri ve lahmîyye ve şem'iyeleri vâsıldır. Ve Medrese-i İskender Paşa: Câmî'inin harem şimâlinde hucerât-ı müte'addideleriyle ma'mûr bir dâriü't-tedrisi vardır. Talebeleri ve müderrisiyye vazifeleri mu'ayyendir. Bu dahi evkâf-ı azîmdir.. (---) (---) (251b). Evliya Çelebi 2: 50-51.

ilgisi kiliseleredir. “Bizans kilisesi Ayasofya’yı görmeye gittik. Yapının bir bölümü camiye dönüştürülmüş, geri kalanı harap olmuş”(120) cümlesi ile yetinmektedir.

Böylece, cami-mescid-medrese üçgeninin kullanım yerlerini görmüş oluyoruz. Bu tespitlerin sonucunda bu üç kavramın genelde sayılarının ve isimlerinin verilmiş olduğu, bazılarının ise görünüşleriyle ilgili tasvirlerde bulunulduğu görülmektedir. Analiz edilen kelimeler, Anahtar Kelime Bağlamında incelendiğinde, sadece temel anlamlarında kullanılmış; bir önce analize tâbi tuttuğumuz “mahalle”nin “mahâll” anlamında kullanılması gibi bir yan anlamda kullanılmamıştır. Özellikle “câmi” kelimesinin, “içine alan, içinde bulunduran” (Devellioğlu 125) anlamına gelen ikinci bir kullanım şekli, yan anlamı vardır. Ancak bu kullanım, seyahatnamelerde karşımıza çıkmamaktadır. Medrese ve mescid kelimelerinin ise zaten temel anlamları, yani dinî dersler okutulan yer ve küçük cami haricinde başka anlamları yoktur.

Günlük hayatın oluşumunda ve devamında en önemli yerlerden birine sahip olan bu kavramların Kelime Kullanım Sıklıkları, bize buralarda dinî ibadetlerin devam ettiğini ispat etmektedir. Bunun yanında anlatılan tüm bu mekanların bulunduğu yerlerin Müslüman mahalleleri olduğu da aşıkardır. Müslüman mahallerinde süregelen dinî yaşamı daha iyi kavrayabilmek için, muhteva analizine tâbi tutulmadan, şehirlerdeki türbe, tekke ve dinî mekteblere de yer vererek, günlük yaşamın devam etmesinde ve şehrin görüntüsünde, dinin ne denli önemli olduğunu vurgulamak istedik.

Sıra dinî hayatın şekillendiği bir başka yer olan ve kategorilere ayırmada üçüncü adım olan kiliselere geldi.

3.2 GAYRİMÜSLİMLERİN SİĞİNAĞI - KİLİSE

Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de kendi ibadethanelerinin etrafında mahallelerini şekillendirdiklerini daha önce belirtmiştik.

Önceki kategorilerde uyguladığımız üzere, kilise kavramını da, seyahatnamelerde geçtiği şekliyle yani hem “kilise” hem de “kenise” olarak tarattık. Aynı anlama gelmelerinden dolayı, çözümleme hakkında eksik bilgi vermemek için, “deyr” kelimesini de bu başlığa kattık. Bu bağlamda Evliya Çelebi’nin çalıştığımız ikinci

cildinde de kilisenin 3, deyrin 2; V. cildinde de kilisenin 2, deyrin 8 kere; Polonyalı Simeon'da kilisenin 4, Tavernier'de 1 ve Tournefort'da da 4 kere geçtiğini görüyoruz. Bu tespit, Osmanlı şehirlerinde sadece Müslümanların yaşamadığını da kanıtlamış oluyor. Metinlerin Kelime Kullanım Sıklığı ve Varlık Yokluk Belirlemelerini kapsayan bu iki çözümlmeden yola çıkarak yaptığımız bir diğer önemli tespit ise, kiliselerin özellikle Avrupalı seyyahların ilgisini daha çok çekmiş olmasıdır. Kavramın, Anahtar Kelime Bağlamı içinde hangi anlamları ifade ettiği yine örneklerle açıklanacaktır.

Evliya Çelebi ve La Motraye Sinop'ta hiç kiliseye rastlamamıştır. Tournefort'un da burada kilise görmediği anlaşılıyor. Zira, Tournefort, Türklerin Rumlara güvenmediğini ve onların savunmasız dış bir mahallede oturmaya zorlandıklarını söylemektedir (115). Aynı tespiti Evliya'nın da yaptığını daha önceden belirtmiştik. Zira, bu şehirde yaşayan gayrimüslimler eğer dış mahallelerde oturuyorsa, zaten ibadet mekanları da oturdukları mahallelerin yanında olacaktır. Aynı şekilde Evliya Çelebi, şehirde yaşayan Ermenilerin deniz kenarında yaşadıklarını belirtmiştir. Bu anlamda bu şehirde Ermeni kilisesi olmaması imkansızdır. Evliya, Ermeni mahallelerini incelediğine göre, büyük ihtimalle kiliselerini de görmüş ancak bu konu hakkındaki gözlemlerini kaleme almamıştır.

Aynı Sinop örneğinde olduğu gibi Samsun'da da ne Evliya Çelebi ne de Tournefort kiliselere ait notlar tutmuşlardır. Oysa Evliya Çelebi, 1640 yılında bu şehrin çevresini anlatırken Rum mahalleleri olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda, şehrin etrafında kilise olması gerekmektedir.

Amasya'da bulunan kiliselerle ilgili yalnızca Polonyalı Simeon'dan bilgi alabiliyoruz. Simeon, şehirde 1613 yılında 200 Ermeni hane ve üç kilise bulunduğunu seyahatnamesine yazmıştır.⁶⁷ Bu şehirde bulunan kiliselerin Evliya'nın notlarına dahil olmaması da oldukça ilginçtir. Zira, kendisi şehirde 5 tane Hıristiyan mahallesi olduğunu yazmıştır. Bu anlamda şehirde en az 5 Hıristiyan kilisesi bulunması gerekmektedir.

Seyyahlarımızın ortak mekanı olan Tokat'ta Evliya Çelebi, Çingene ve Frenkler'in yaşamadıklarını, fakat Ermenilerin çok olduğunu, Ermenilere ait ruhban kiliselerinin

⁶⁷ *Şehirde, yerli ve yabancı 200 hâne Ermeni, üç kilise, Der Kirkor adlı çetin fakat kilise âyinlerine vâkıf bir papaz ve Katolikos Azarya'nın hocası olan tatlı tabiatlı ihtiyar bir piskopos vardı.* Simeon 107.

yanında, dört tane de Rum kilisesi bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Bunlar, Taşnerdübân, Tahta'l-kal'a, Atnabur ve Haçdağı kiliseleridir. Gezileri süresinde Ermeniler hakkında bilgi toplayan Polonyalı Simeon bu konu üzerinde ince tespitlerde bulunmuştur. Kendisi, 1613'te Tokat'ta bulunmuş, dağın iki yamacında var olan Ermeni, Rum ve Türk köylerinden bahsetmiş ve Ermenilere ait sekiz kilise⁶⁹ ve yine onlara ait üç tane de manastır hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Şehirde 500 Ermeni hanesi olduğunu söylemiştir. Etraftan aldığı duyumlara göre, Celalilerden önce Tokat'ta 1000 Ermeni hanesi vardır. Tavernier de yine kentin çok kalabalık olduğunu, Ermeni, Rum, Yahudi ve Türkler'in bu şehirde birlikte yaşadığını söyler ve Hıristiyan Ermenilerin çok fazla olduğunu belirterek on iki tane Hıristiyan kilisesinden söz eder.⁷⁰ Tournefort ise 1701'de kentte 4000 Ermeni, 300 - 400 Rum ailesi yaşadığını ve Ermenilerin yedi kilisesi, Rumların ise yıkılmış bir şapelleri olduğunu belirtir.⁷¹

Tokat şehri kiliseleri hakkında elimizde bulunan bu bilgilerle bazı önemli tespitler yapabiliriz. Seyyahların söylemlerine göre, şehirde Türkler, Rumlar ve Ermeniler beraber yaşamaktadırlar. Bu anlamda, şehirde kiliselerin var olduğu bir gerçektir. 1613'de şehre ilk uğrayan Simeon, Ermenilere ait 8 kiliseden söz ederken, bu sayı aradan geçen 88 yıldan sonra Tournefort'da 7'ye düşmüştür. Bu da iki sebeple açıklanabilir. Eğer seyyahların tespitleri doğru ise, ya bu 88 yıl içinde bir kilise yıkılmıştır, ya da Tournefort kiliselerden bir tanesini görmemiştir. Simeon ve Tournefort arasında şehre uğrayan iki seyyah, Evliya ve Tavernier, Ermeni kiliselerinin sayılarını vermemişlerdir. Ancak Evliya Ermeni ruhban kiliseleri olduğunu, Tavernier ise toplam 12 Hıristiyan kilisesi olduğunu söylemiş ancak kaçının Ermenilere kaçının Rumlara ait olduğunu belirtmemiştir. Yine bir başka dikkati çeken nokta Ermeni manastırlarını sadece Simeon'un tespit etmiş olmasıdır ki bunun sebepleri ilerleyen bölümlerde açıklanacaktır. Aynı şekilde 1656'da şehre gelen Evliya burada 4 Rum

⁶⁸ *Der-zemm-i kenîse-ı râhibân: Cümle (---) aded deyr-i gumâm-ı râhibân-ı butrîkân-ı Mığdusiyân'dır. Evvelâ şehir içinde Taşnerdübân deyri, Urularındır. Ve Tahta'l-kal'a deyri ve şehir içinde Büyük Terbiye mahallesinde Atnabur deyri, Ermeni lisânında "Gatnabur"; "Südlü aş" derler. Bâlâda zikri sebkât eden Taşolukdan akan südden bu kilisede südlü aş pişdiğiçün Atnabur, Südlü aş deyri derler, deyri atıktır. Ve şehrin kiblesi hâyilinde Haçdağı deyri ve şehrin şimâlinde Mehemed Ecîb tarafında bir deyri vardır, şehre havâle Kırkoriş nâm deyri-misâl bir mahâl vardır.* Evliya Çelebi 5: 40.

⁶⁹ *Şehirde Ermenilere âit sekiz kilise ve âlim papazlardan başka bir de Mağakya adlı yerli bir vardapet vardı.* Simeon 107.

⁷⁰ *Tokat'ta Hıristiyanların on iki kilisesi var.* Tavernier 52.

⁷¹ *Ermenilerin yedi kilisesi, Rumların harap bir şapelleri var; gerçi Rumlar bu şapeli İmparator İustinianos yaptırdı diye övünmekte. Rum kilisesini Niksar-daha doğrusu Tokat'a iki günlük uzaklıkta olan, hemen hemen tümüyle harap haldeki eski Neocasarea başpiskoposuna bağlı bir metropolit yönetiyor.* Tournefort 222.

kilisesi olduğunu söylerken, 1701’de Tournefort’un notlarında bu sayı 1’e düşmüştür. Biz, Rum kiliselerinin yıkılmış olduğunu düşünmekteyiz. Zira Tournefort gördüğü tek Rum kilisesinin de yıkılmış olarak tanımlamaktadır.

Trabzon’u ise Evliya ayrıntılarıyla anlatmış, daha sonra camiye çevrilen bir kilisenin varlığından söz etmiştir.⁷² Tavernier kiliseler hakkında bilgi vermemiştir. Tournefort ise eski bir Bizans kilisesinden bahsetmiş, ama bu şehirde gayrimüslimlerin başka bir kilise yapmaya korktuklarını söylemiştir. Bu korkunun sebebinin de Türkler’in kilise inşaatı için ayrılan parayı kendilerinden istemeleri olarak açıklamıştır (121). Ancak, Tekindağ, tahrir defterlerinde kiliselere manastır dendiğini ve bu isim altında Trabzon’da 9 tane kilise bulunduğunu belirtmiştir (473). Tekindağ’ın bu açıklaması bize, Tournefort’un söz ettiği Sümela Manastırını da kiliseden sayabileceğimizi düşündürmektedir. Seyyah, manastırın çok güzel bir manzarası olduğundan bahsetmiş, çevresinin bitkilerle dolu olduğunu anlatmış, ağaçlıklar ve derelerden söz etmiş, hatta hayatının geri kalan kısmını burada geçirmek istediğinin altını çizmiştir. Zaten kendisi bu şehirde bulunduğu günlerde, bu manastırda yaşamıştır.⁷³

Var olan kiliseleri neden her seyyahın görmediğini ya da görseler de neden anlatmadıklarının cevabının ileriki bölümlerde verileceğini daha önce belirtmiştik.

3.3 BÖLGEDE AZ BULUNAN MABEDHANE - SİNAGOG

Seyahatnamelerde sinagog kelimesi hiç geçmemekte ve hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu anlamda bu kategorinin Anahtar Kelime Bağlamı ve Kelime Kullanım Sıklığı analizlerini yapamayacağız. Yalnızca bu kavramın metinlerde geçmediğini söyleyerek, Varlık Yokluk Belirlemesi ile ilgili bir tespit yapabiliriz.

Hem Evliya Çelebi hem de La Motraye Sinop’ta sinagogdan bahsetmemiş; bu şehre en son uğrayan Tournefort ise bu konuya, kentte hiçbir Musevi’nin yaşamasına izin verilmediğini söyleyerek açıklık getirmiştir (115).

⁷²*Ve Yeni Câmî’i: Mâ-tekaddem kenîse imiş. Ba’dehu “Mahalle-i müslimîn içinde deyr-i küffâr memnû’dur” deyü emri pâdişâhiyle dest-i küffârdan ahz edüp câmî’ olmuşdur.* Evliya Çelebi 2: 51.

⁷³*Deniz kıyısında bulunan eski Bizans kilisesi Ayasofya’yı görmeye gittik. (168. satır). Ne güzel bir kilise, ne de güzel bir manastır yaptırmaya cesaret edebiliyorlar.* Tournefort 120-121.

Ne Samsun'da ne Amasya'da seyyahlarımızın hiçbiri sinagoga rastlamamışlardır.

Tokat'a varınca Evliya Çelebi bu şehirde Yahudi tacirler olduğunun notunu almış (5:40), fakat bunlar için ibadet yerlerinden söz etmemiştir. Simeon, kentte sadece Ermenilerin varlığından söz etmiş; Tavernier ise Yahudi ahalisi olduğunu vurgulamış, ancak ibadet yerlerinin varlığından bahsetmemiştir (52). Şehirde Yahudilerin yaşıyor olması, beraberinde, burada onlar için ibadet yeri olduğu fikrini aklımıza getirirse de bu konuyla ilgili ne seyahatnamelerde ne de başka bir araştırmada herhangi bir veriye rastlamadık. Tournefort da bu şehirde şapel ve kiliselerin varlığından bahsetmiş ancak sinagogdan söz etmemiştir.

Evliya Çelebi, Trabzon hakkındaki notlarında kale içinde Yahudi mahallesi olmadığını açıkça belirtmiştir (2:50). Trabzon halkının zaten Yahudileri sevmediğinden bahsetmiş, ve bununla ilgili de bir hikaye anlamıştır (2:54). Adeta Evliya'yı doğrularcasına ne Tavernier ne de Tournefort bu şehirde sinagoglardan bahsetmemişlerdir.

Görüldüğü üzere, günlük hayatın ana çekirdeğini oluşturan dinî yaşam hakkında seyyahlar, bahsettikleri ibadet yerlerinin isimlerini ve sayılarını vermekle yetinmişler, bu ibadet yerlerinin içerisinde devam eden hayat hakkında veya dinî vecibelerin ne şekilde yerine getirildiği konusunda hiçbir bilgi vermemişlerdir. Bizim bu konu hakkında elde ettiğimiz bilgiler, seyahatnamelerin haricinde yapılan genel araştırmalar sonucunda öğrendiklerimizdir. Bu araştırmalarda, ibadetin günlük hayatın çok önemli bir parçası olduğundan bahsedilir. Hatta, özellikle bir Müslüman mahallesinde, hem iş hayatının hem de sosyal hayatın [örneğin, çalışma saatleri namaz saatlerine veya cuma namazına ve bayram günlerine göre ayarlanır] yine dinî görevler yerine getirildikten sonra oluştuğunu bu araştırmalarla tespit etmiş bulunuyoruz.

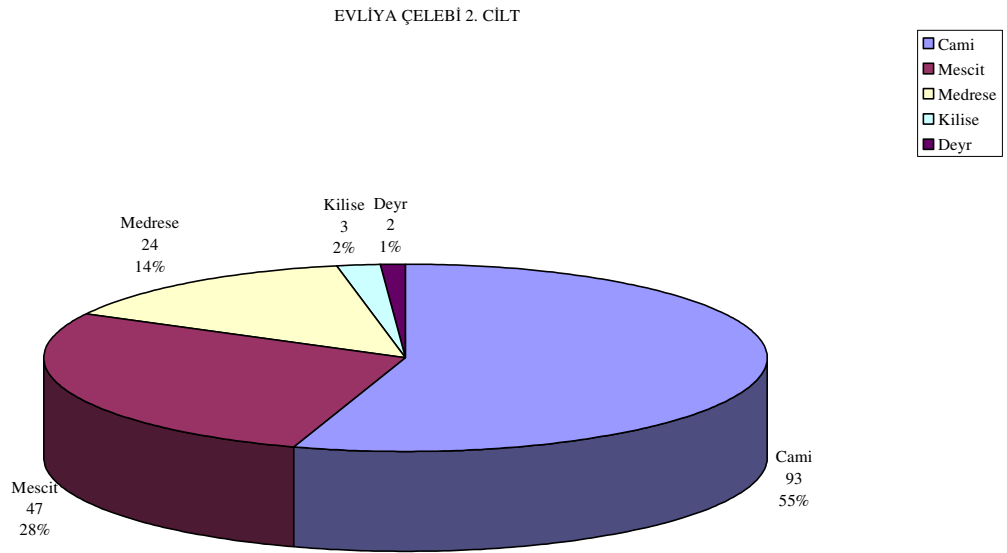
Bu bölüm sonunda, Muhteva analizinin kavram analizi kısmı ile elde ettiğimiz sonuçlara göre, dinî hayat adı altında belirlediğimiz kategorilerin metin içinde temel anlamlarında kullanıldığı ve kelime kullanım sıklıklarının eşit dağılmadığı tespit edilmiştir. Özellikle cami ve mescit kavramlarının Kelime Kullanım Sıklıkları, bir İslam şehrinde bu yapıların varlığının ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır.

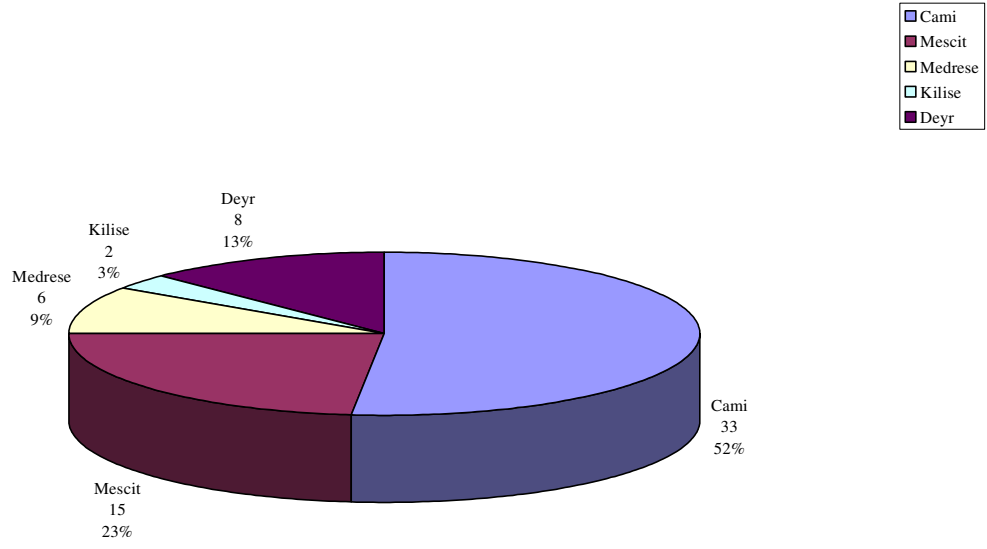
Bunun dışında, seyyahların gözlemlerinin birebir aynı olmadıkları, hatta zaman zaman gördüklerini seyahatnamelerine yansıtmadıkları saptanmıştır. Bunun gerekçeleri ileriki bölümlerde anlatılacaktır.

Dinî Hayat başlığı altında kullandığımız ve Kelime Kullanım Sıklıkları ve Varlık Yokluk Belirlemelerini tespit ettiğimiz kategorilerin, seyahatnamelerdeki kullanım sıklıkları ve oranları aşağıdaki Şekil 2’deki grafiklerde incelenebilir.

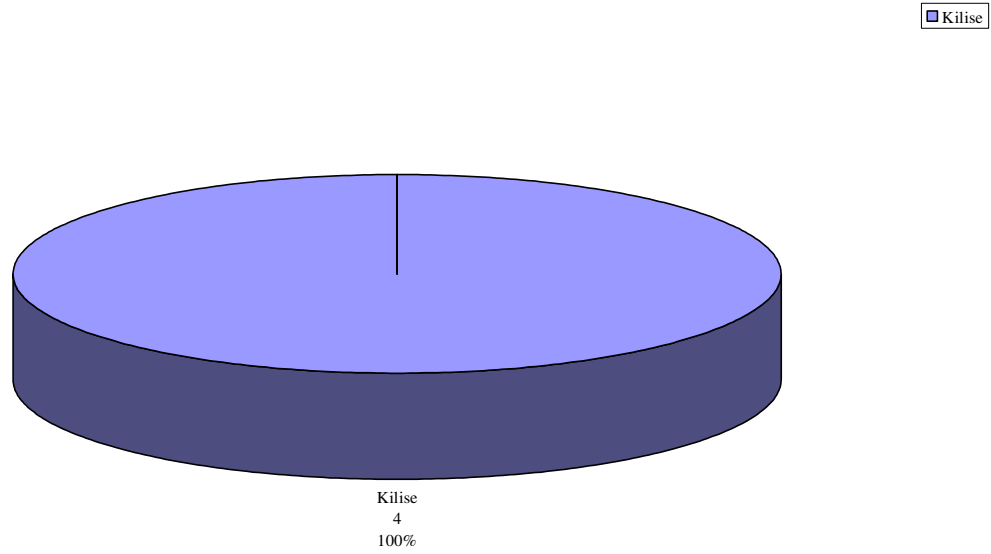
Şekil 2. Dinî Hayata Dair Mekanların Metinlerde Kullanım Oranları

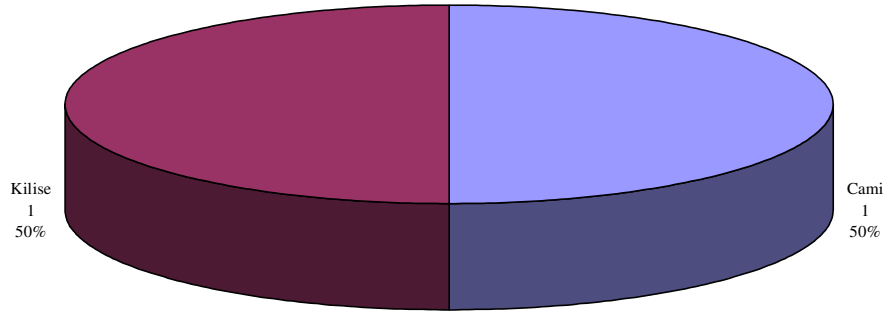
EVLİYA ÇELEBİ 5. CİLT

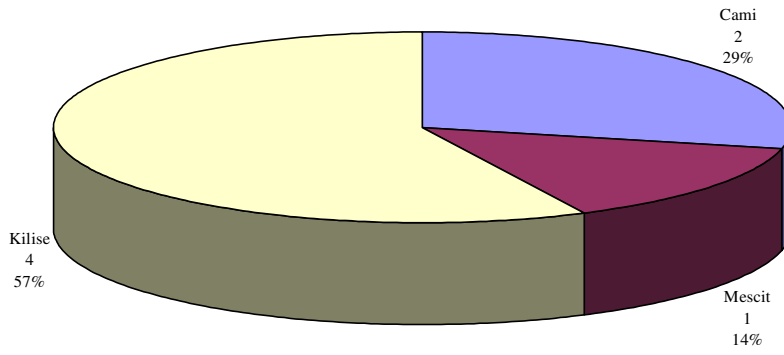
POLONYALI SIMEON

TAVERNIER

TOURNEFORT

IV. BÖLÜM

İŞ HAYATI

Günlük hayatı belirleyen en önemli unsurlardan biri iş hayatı yani insanların para kazanma sürecidir. Ekrem Işın, insanların günlük hayatları içinde para kazandıkları mekanları *İktisadi Kurumlar* başlığı altında toplar ve bu kurumların şehir hayatının maddi yönünü ayakta tuttuğunu söyler (23). Alada ise herhangi bir Osmanlı kentinde bedesten ve onun etrafında oluşan bir çarşı sistemi varsa, günlük hayatın ev ve işyeri olarak ikiye ayrılmış olduğunu belirtir (222).

4.1 İKTİSADİ HAYATIN BAŞLADIĞI NOKTA - ÇARŞILAR, BEDESTENLER, DÜKKANLAR

Osmanlı iktisadi hayatının başladığı yer olan çarşı, çok çeşitli malların alınıp satıldığı, çeşitli dükkanlardan meydana gelmiş bir topluluktur. Giyim, döşeme ve yiyecek maddelerinin her çeşitini buralarda bulmak mümkündür (D’Ohsson 134). Ekrem Işın, çarşıları, ticari yaşantının sembolü olarak nitelendirir ve iki çarşı tipi olduğunu söyler (79-80). Bunlardan ilkinin çok merkezli ticari yapısı olan bedestenler [başka bir deyimle kapalı çarşılar] olduğunu ve bu bedestenlerin çarşı kompleksinin merkezinde bulunduğunu belirtir (23). Faroqi’ye göre bedestenler, ticari bina kategorisi içinde en önemli olandır (*Osmanlı’da Kentler* 32). Bedestenlerin ya da kapalıçarşıların en önemli özelliği en değerli mücevher, altın, gümüş ve değerli kumaşların burada bulunmasıdır (D’Ohsson 133). Bu bedestenlerin ve bazı başka dükkanların içinde bulunduğu çarşı kompleksi, bir insanın, özellikle bir erkeğin günlük yaşamında çok büyük ve çok önemli yer kaplar. İkincisi ise dar ölçekli çarşılardır ki bunlar çok büyük mekanlar olmayıp daha çok belirli bir meslek dalında etkinlik gösterir. Hem Işın’ın bu tanımlaması hem de Alada’nın yukarıdaki söylemi, Osmanlı toplumunda iktisadi hayatın ana merkezinin çarşı olduğunu ve çarşı olmadan günlük hayattan bahsedilemeyeceğini vurgulamaktadır.

Burçak Evren, Osmanlı çarşısını tam anlamıyla bir meslekler müzesi olarak tanımlamıştır (23). Bu anlamda, çarşıları başlık olarak aldığımızda, çeşitli mesleklere mensup ve neredeyse bir tam günlerini bu mekanda geçiren esnaflardan bahsetmeden bu konuyu geçmek imkansızdır. Çünkü, esnafın günlük hayatı, uyanıp sabah namazını kıldıktan sonra işe gidip para kazanmasıyla yani bu mekanlarda bulunmasıyla başlar. Bu anlamda, esnaf, çarşılarda çalışarak para kazanan ve bu çarşılar sayesinde günlük hayatlarına devam eden insanlardır. Özetle, bu başlık altında esnafın günlük hayatını da anlatmış oluyoruz.

Çarşılar, sadece esnafların değil, diğer insanların da günlük hayatlarında önemli yer kaplarlar. Özellikle yiyecek ve giyecek gereksinimleri buradan sağlanır. Mutlu Özgen, çarşılar hakkında yaptığı bir araştırmada, buralarda yalnızca ticaret ve alışveriş olmadığını, siyasetin de bulunduğunu, devlet dedikodularının burada yapıldığını ve buraların Osmanlı kentinin hayat damarları olduğunu söyleyerek (56) konuya başka açıdan yaklaşmış, çarşıların günlük hayattaki bir başka yerini göstermeye çalışmıştır.

Yöntemimize dönersek, kavram analizi yapılacak kategorilerimiz çarşı, bedesten ve dükkanlar olacak ve incelemeye başlarken kelimeleri yine seyahatnamelerde geçtiği şekilleriyle metinlerde aratacağız. Bilgi eksikliğine mahal vermemek ve günlük hayattaki işlevlerinin aynı olması sebebiyle taramalarımıza, pazar kelimesini de eklediğimizi ve metinlerdeki şekliyle yani “bâzâr”, “bazar” ve “pazar” olarak analize tâbi tuttuğumuzu da belirtelim. Çarşı kelimesi çözümleme esnasında “çarşı”, “çârsû” ve “çarşu” şeklinde; bedesten “bezestan”, “bedâsten”, ve “bezzestan” şeklinde; dükkan ise “dükkân” şeklinde taranmıştır. Tam bu aşamda Muhteva Analizi ile ilgili bir ayrıntıyı eklememiz gerekecektir. Görüldüğü üzere, belirlenen herhangi bir kategorinin analizini yaparken, metinlerde geçen tüm şekilleri seçilmektedir. Ancak çözümlemede eksik bilgi verilmemesi için kullanılan bir yöntem vardır ki bunun adı *çoklu tasnifcilerdir*. Zira, *Muhteva Analizinde kategorilerin geçerliliği, çoklu tasnifcilerin kullanılmasıyla sağlanır. Yani, çoklu tasnifciler kullanılarak, kavram kategorisi genişletilebilir.*⁷⁴ Bizim bu başlık altına pazarları almamızın sebebi de budur.

⁷⁴ Acun, “Muhteva Analizi” 39. Acun, çoklu tasnifciler için “komünizm” örneğini vermektedir. Bu kategoriyi metinlerde aratırken, eş anlamlısı olan “kızıl”, “Sovyet korkusu” gibi kelimelerin de çalışmaya eklenebileceğini söylemektedir.

Kavramların Kelime Kullanım Sıklığına baktığımızda Evliya Çelebi'nin II. cildinde kavram olarak çarşı 6, bedesten 5, dükkan 6 ve pazar 10 kere; V. cildinde, çarşı 10, bedesten 1, dükkan 1, pazar ise 6 kere geçmektedir. Simeon'da ise, hem çarşı hem bedesten hem de pazar 1'er kere geçmektedir. Yani, diğer seyyahlarımız bu konuyla ilgili gözlemlerde bulunmamışlardır. Bu aşamadan sonra aynı sistemle, belirlenen iki seyahatnameden örneklerle, kelimelerin Anahtar Kelime Bağlımlarına baktığımızda şu tespitleri yapabiliriz:

Evliya Çelebi Sinop'ta 1080 dükkan olduğunu ve burada kıymetli eşyalar satıldığını "Ve cümle bin seksen dükkân-ı âbâdândır" (2:45) cümlesiyle belirtir. Bu şehirde dükkanların bulunmaması zaten imkansızdır. Zira, şehrin limanı Osmanlı ticari hayatı için çok önemlidir. Seyyahımız şehirde yaşayan Ermenilerin deniz kenarında ikamet ettiğini zaten belirtmiştir. Bu anlamda Ermenilerin ticari hayatta önemli rolleri olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde Evliya, şehirde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun tüccar olduğunu da kayıtlarına eklemiştir (2: 43).

Seyyah, Samsun'da isim ve sayı vermeden dükkanların varlığından söz etmiştir. Ayrıca camiler hakkında bilgi verirken, çarşı içinde bir caminin varlığından söz etmesi bizi bu şehirde çarşı olduğuna ikna etmektedir.⁷⁵ Bunun yanında Baki Sarısakal, Evliya'nın bahsettiği çarşının bir bedesten olduğunu ileri sürmektedir (138).

Harab edilmiş bir şehir olduğunu artık bildiğimiz Amasya'da Polonyalı Simeon'un kayıtlarında bir çarşı veya bedesten yoktur. Bize göre Simeon, gördükleri çarşılı yazıya aktarmamışlardır. Çünkü, kendisi şehirdeki Ermenilerin özellikle kuyumculukla ilgilendiğini söylemiştir (107). Ayrıca, Evliya Çelebi şehre ilk gezisinde buradaki çarşı ve pazarlar hakkında notlar almıştır. Amasya kalesi içinde çarşı olmadığını, "Ammâ çârsû-yı bâzârı yokdur" (2:95) diyerek belirtmiştir. Ancak kaleden çıkınca şehirde, 1060 dükkan ve 160 esnaf olduğunu yazar. Bu çarşılar ve var olan bir bedestenin de cami yakınında olduğunu söyler.⁷⁶

Gezgin, Tokat'a varınca, esnaf çarşılarından hemen söz etmeye başlar. Adedi aktarmasa da bu şehrin pazar yerlerinin ve dükkanlarının çok güzel, şenlikli ve aynı Halep ve

⁷⁵ (---) ve cümle (---) dükkândır. (59.satır). Ayrıca Çârsû içinde (---) câmi'i (1.5 satır boş) mâ'adâ mesâcidlerdir. (60. satır). Evliya Çelebi 2: 45.

⁷⁶ *Evsâf-ı çârsû-yı bâzârı: Cümle bin altmış dükkân ve yüz altmış esnâf-ı gûnâ-gûndur. Ekseriyyâ çârşusu Bursa pâzârı gibi kâr-gîr kemer-kâb esvâk-ı sultânilerdir. Ve kal'a-misâl cümle kubâblar ile müzeyyen dörd demir kapulu bezzâzistânı vardır. Çârsûlarının ekseri kursumlu ve serâpâ kaldırım döşelidir. Cümle bâzârı ve bezzâstani Bâyezîd Hân Câmi'i tarafındadır.* Evliya Çelebi 2: 97.

Bursa çarşıları gibi düzenli olduğunu belirtir.⁷⁷ Çarşıların en güzelinin ve eğlencelisinin de Tahta'l-kal'a Çarşısı olduğunu vurgular (Kopruman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Tokat Şehri" 48; Evliya Çelebi 5:38). Büyük ihtimalle kendisi de bu çarşı içindeki eğlencelerde yer almıştır. Çarşılar hakkındaki gözlemlerini kaleme alırken buraların isimlerini tek tek vermemiştir. Ancak ileride de göreceğimiz üzere, şehrin hanlarından bahsederken, hanların bir tanesinin Düğmeciler çarşısında olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Evliya'nın şehirdeki iki çarşının ismini zikrettiğini görüyoruz. Bunlar dışında kale içinde çarşı ve pazar olmadığının⁷⁸ ancak Eynebazarı'nda, adını kaydetmediği bir çarşı bulunduğunun⁷⁹ altını çizer. Aynı şekilde Polonyalı Simeon bu şehirde bezestan, bitpazarı ve kuyumcu çarşısı olduğundan söz eder.⁸⁰ Simeon genelde Ermeni halkla iç içe olduğu için, kendisinin bu tespiti bize, bu mesleklerle daha çok şehirdeki Ermenilerin ilgilendiğini düşündürmektedir. Tournefort'un bu şehirdeki dükkanlar hakkında bilgi vermediğini belirtmiştik. Ancak şehirde çıkan bir yangını anlatırken, burada harab olan bir çok dükkan olduğunu ve buraların içlerinin çok dolu olduğunu vurgulamadan geçmemiştir.⁸¹ Faroqhi, seyyahlarımızın döneminden biraz daha geriye giderek, 1550-1600 yılları arasında şehirde bir bedesten, 233 dükkan bulunduğunu tespit etmiştir (*Osmanlı'da Kentler* 372).

Bu anlamda görülüyor ki, Tokat şehrindeki çarşı ve dükkanlar yıllar boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Faroqhi de, en çok çarşı olan kentlerden birinin Tokat olduğunu söyler (*Osmanlı'da Kentler* 40). 1613'te Simeon'un gördüğü çarşıları, daha sonra Evliya da görmüştür. Simeon çarşıların isimlerini vermediği için buraların aynı yerler mi oldukları bilinmemektedir. Ancak ne olursa olsun bu şehirde iş hayatının çarşılar etrafında döndüğü açıktır. Seyahatnameler haricinde okuduğumuz araştırmalarda da Tokat'ın ticari hayatında bu mekanın ne denli önemli olduğu belirtilmektedir. Şehrin ticaret hayatının canlılığına Gökbilgin de araştırmasında yer vermiştir. Ayrıca, şehrin canlı bir alışveriş merkezi rolünü oynadığını, bunun yanında,

⁷⁷ *Der-beyân-ı çârsû-yı bezzâzistân-ı şehri Tokat. Cümle (---) aded dekâkîn-i sûk-ı sultânî-i bâzâr-ı hüsnüdür. Gerçi bu şehir bir dereli ve depeli zemine vâki' olmuşdur, ammâ gâyetü'l-gâye ma'mûr [u] âbâdân olduğundan çârsû-yı bâzârı ol kadar müzeyyen ve ma'mûrdur kim güyâ bu şehrin cümle esvâk-ı sultânisi Haleb şehri ve Bursa şehri çârsûları gibi gayet tertib üzre tekellüflü binâ olunmuşdur. Ve Tahta'l-kal'a nâm çârsûsı gâyet izdihâm ve imârdır. Evliya Çelebi 5: 37.*

⁷⁸ *Gayrı hân ve hammâm ve çârsû-yı bâzârdan bir âsâr yokdur. Evliya Çelebi 5: 34.*

⁷⁹ *Câmi'i ve hânları ve hammâmı ve çârsû-yı bâzârı vardır. Evliya Çelebi 5: 43.*

⁸⁰ *Bezestani, bitpazarı, kuyumcu çarşısı, mizanı ve hanları vardır. Simeon 107.*

⁸¹ *Yangın söndürülemedi. Bu mevsimlerde dükkanlar tıka basa dolu olduğundan, bu yangın yüzünden birçok tüccar iflas etmiş. Tournefort 22.*

şehirdeki esnafın İstanbul esnafını aratmayacak kadar çok olduğunu eklemiştir (401, 409, 411). Şehirde çarşıların bu denli çok olması ve her iki seyyah tarafından da gözlemlenip yazıya aktarılmasının mutlaka bir önemi olmalıdır. Bunu, az sonra Trabzon şehrindeki çarşıları anlattıktan sonra söyleyeceğiz.

Evliya Çelebi Trabzon'da çarşı ve dükkanlara rastlamış, pazarların en güzelinin ise Mumhane Kapusu'nda olduğunu söylemiştir. Orta Hisar'da bulunan Küçük Bazar'dan bahsetmiş, bu bazarın içinde yetmiş seksen dükkan olduğunu kaydetmiştir.⁸² Trabzon hakkında yapılan diğer araştırmalarda da, şehrin iktisadi durumunu yönlendiren çarşılardan, şehrin en işlek yollarındaki büyük çarşıdan, bu çarşılar da Simeon'un da kaydettiği dünyaca ünlü kuyumculardan söz edilmiştir. Evliya'nın da anlattığı Trabzon baltasının ünü ise her yere yayılmıştır (Tekindağ 470).

Bu analiz sonucunda Osmanlı şehir hayatında önemli bir yere sahip olan çarşıların beş şehrin her birinde varlığı dikkat çekmektedir, ancak dükkanların ve bedestenlerin ağırlıklı olarak Tokat ve Trabzon'da yer almış olması ve daha çok Evliya Çelebi tarafından gözlemlenmesi gözümüzden kaçmamaktadır. Bunun sebebini araştırırken, çarşıların ve buldukları şehirlerin, ticaret ortak noktasında bulduklarını tespit ettik. Örneğin, Tokat'ın Osmanlı şehirlerinin pek azında rastlanan (Genç 149) uluslar arası ticaret yolu üzerinde olma özelliği, Evliya'nın bu şehirde ayrıntılı olarak çarşılar ve esnaflarından bahsetmesine sebep olmuştur. Daha önceden de belirttiğimiz gibi, Evliya, dört büyük dine mensup farklı insanların yaşadığı bu şehirde özellikle Yahudi tacirlerin varlığından da söz etmiştir. Aynı şekilde Trabzon'un da önemli bir liman kenti ve deniz ticaretinin durak noktası olması, burayı çarşıların yoğun olduğu bir şehir haline getirmiştir. Sinop'ta 1080 dükkanın varlığının sebebi de yine bu olmalıdır. Özetle, çarşıların belirli bölgelerde sıklıkları, oralarda ticari hayatın daha yoğun olduğunu göstermektedir. Diğer bölgelerdeki azlık ise oralarda ticaretten daha başka işlere ağırlık verildiğini kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelime Bağlamı incelemesinde ve örneklerde görülüyor ki, seyahatnamelerde çarşıların sadece isimleri ve sayıları verilmektedir. İçlerinde devam eden hayat hakkında

⁸² Cümle (---) dükkânlardır. Cemî'i çârsû-yı bâzârlarının güzidesi Mumhâne Kapusu'ndan taşra esnâf-ı gûnâ-gûnu andadır. Ve bu Şem'ahâne kapu'sunun mahâzisinde ve leb-i deryâda kat-ender-izdihâm bâzâr-ı muhabbet dekâkinleridir. Ve bir kârgir binâ bezzâzistânı vardır kim cümle Arab u Acem [252a] hâcegileri sâkindir. Gâyet mâldâr ve mün'im-i ehl'-i vakâr ve muhteşem bâzargânları var. Ve Orta Hisâr'da Küçük Bâzâr derler her esnâftan bulunur, yetmiş seksen mikdârı dükkânlardır. Bunlardan gayri câ-be-câ dükkânlar dahi çokdur. Evliya Çelebi 2:52.

pek tespiti rastlanmamıştır. Bu konu hakkındaki bilgilerimiz, diğer araştırmalara dayanmaktadır. Kullanım şekilleri ise, yine temel anlamları dışına çıkmamakta yani kelime, metinlerde, alış veriş yapılan mekan olarak kullanılmaktadır. Oysa, çârsû kelimesinin sözlükte “dört tarafı olan şey” (Devellioğlu 153) anlamına gelen bir yan anlamı da bulunmakta; ancak metinlerde bu anlamını içeren bir kullanıma rastlanmamaktadır. Bedesten ve dükkanın zaten temel anlamları dışında bir başka kullanım şekli yoktur.

4.2 OSMANLI ESNAFININ VAZGEÇİLMEZLERİ - HANLAR

Hanlar da aynı çarşılar gibi esnafların toplandığı ve günlük hayatlarının çok büyük bir kısmını geçirdikleri büyük yapılardır. Farkı ise, buraların banker ve büyük tüccarlara mahsus büyük binalar olmalarıdır (D’Ohsson 134). Alışveriş mekanı olmasının haricinde hanlar, kervansaray görevi de yapar. Farkı, hanların daha uzun süre kullanım için tüccarlar tarafından kullanılmasıdır (Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler* 33).

Bir diğer kategorimiz olan “han”ların Kelime Kullanım Sıklıklarına baktığımızda Evliya’nın II. cildinde 14, V. cildinde 20 kere; Polonyalı Simeon’da ise kelimenin 1 kere geçtiğini görürüz. Bu kelimenin Kelime Kullanım Sıklığının belirlenmesi aşamasında, altı çizilmesi gereken önemli bir konu vardır. “Han” kelimesini seyahatnamelerde aratırken ‘h’ harfinin küçük olmasına dikkat ettik. Çünkü Han şeklinde yani ‘H’ harfi büyük yazılırsa bu kelime, esnafların toplandığı han değil, hükümdar anlamındaki Han anlamına gelecek ve doğru sonuca ulaşmamız konusunda bizi yanılgıya götürecekti.⁸³ Varlık Yokluk Belirlemesi, Kelime Kullanım Sıklığı ve Anahtar Kelime Bağlamında hataya düşmemek için bu ayrıma dikkat ettik.

Avrupalı seyyahların notlarında bu sözcüğün sadece Simeon’da 1 kez geçtiğini, diğer yabancı seyyahların hanlar hakkında gözlem yapmadıklarını, Evliya’nın ise Trabzon hariç her şehirdeki hanlardan bahsettiğini tespit ederek bu kavramın Varlık Yokluk Belirlemesini ortaya çıkarmış bulunuyoruz. Bu belirlemenin sonucunda, kategorinin

⁸³ Muhteva Analizi yönteminde en sık görülen hatalardan biri sesdeş kelimelerin analizi esnasında görülür. Bu aşamada “han” ve “Han” kelimelerinin kullanım yerlerine dikkat ettik. Sesdeş kelimelere dikkat edilmezse araştırmanın sonucunun tamamen değişeceği ve geçersiz hale geleceği, bu konu hakkında yapılan tüm araştırmalarda belirtilmiştir. Ayrıntı için bkz. Acun, “Muhteva Analizi” 40.

“çarşı” ile aynı seyahatnamelerde var olduğunu gördük ve kategoriye aynı iki seyahatname üzerinden çözümlenmeye çalıştık.

Evliya Çelebi dahil olmak üzere hiçbir seyyah, Sinop'ta herhangi bir handan söz etmemişlerdir. Daha doğrusu Evliya, “Cümle (---) hân-ı tüccârdır. Evvelâ (---)” (2: 44) diyerek bu kısmı atlamıştır. Ünal da şehir hakkında yaptığı araştırmada seyyahın bu kısmı boş bıraktığını belirtmektedir (*Osmanlı Devrinde Sinop* 332). Bu oldukça ilginçtir. Zira, Evliya'nın tespitlerine göre şehirde 1080 dükkan vardır. O halde bu dükkanların içinde bulunduğu hanların mutlaka olması gerekmektedir. Bu anlamda, aklımıza gelen ilk şey, bu 1080 dükkanın küçük çapta dükkanlar olduğu ve sadece halka hitap ettiği'dir. Çünkü, az önce belirttiğimiz üzere, hanlar büyük tüccarlara mahsustur. Bu tespit ise bizi yine tatmin etmemektedir. Zira, Darkot, XVI. yüzyıl sonunda şehirde hanlar olduğunu belirtmiştir (“Sinop” 688). Bunun haricinde şehrin mahallelerini anlatırken, Evliya, burada yaşayan insanların tüccar olduğundan bahsetmektedir. Bu durumda söyleyebileceğimiz tek şey, Evliya'nın gördüğü hanları her nedense yazmaya gerek duymadığıdır.

Samsun'da ise Evliya Çelebi isim ve sayı vermeksizin yalnızca hanın varlığından “Ve cümle (---) hândır” (2: 45) cümlesiyle söz etmiş, şehrin çevresini anlatırken Vona Kalesi ve Faça kasabasında hanlar bulunduğunu “ve hammâmı ve hânları ve esvâk-ı muhtasarı vardır ve Leb-i deryâda üç yüz hâneli bir câmi'i ve hân ve hammâmı ve esvâk-ı muhtasarı var” (2: 45-46) cümlesiyle belirtmiştir.

Gezgin, Amasya hanlarını iki başlıkta toplar. Bu hanların sayılarını vermese de, özellikle “hân-ı hâcegân”ların isimlerini tek tek sayar. Bu anlamda bu “hân-ı hâcegân”ların 8 adet olduğunu öğreniyoruz.⁸⁴ Evliya, şehrin etrafında bulunan İzek köyünde de han olduğunu söylemektedir.⁸⁵

Tokat'ta ise on beş handan bahsetmek suretiyle, Yeni Han'ın içinde yetmiş altı tane dükkan olduğunu söyler. En önemli ve en eğlenceli hanın Düğmeciler Çarşısında

⁸⁴ *Evsâf-ı hân-ı hâcegân: Cümlesi (---) aded kal'a-misâl ruslâ-ı nîl-gûn ile mestûr demir kapulu hânlardır. Evvelâ Sarı Mehemed Ağa Hâni; kurşunludur. Ve Sultân Bâyezîd Hâni ve Yörgüç Paşa ve Bâyezîd Paşa ve Hoca Mehemed Hâni ve Kapan Hâni, mîzân bundadır ve Rıdvân Ağa Hâni ve Mehemed Paşa Hâni ve ana karib Timarhâne-i azîm-i âbâdân, evkâf-ı kadîmdir. Evliya Çelebi 2: 97.*

Evsâf-ı hân-ı mücerredân: Cümlesi (---) aded bekâr ve garibü'd-diyâr sâhib-i kâr kimselerin odalarıdır. Başka bevvâbları ve odabaşlıları vardır. Her gice ba'de'l-işâ tablları döğülüp kapuları sedd olur. Taşrada kalan giremez ve giren merd ü ferd ve ehl-i derd çıkamaz. Tâki sâbah olunca kapusu küşâde olup herkes kârna ve dükkânna gidüp meşgûl (olurlar). Evliya Çelebi 2: 97.

⁸⁵ *Menzil-i karye-i İzek: Amâsiyye hâkinde nâhiye kasabasıdır. Üç yüz hâneli ve bâğlı ve bâğçeli ve câmi'li ve mesâcid, hân, hammâmlı ve esvâk-ı muhtasarlı bir imâristândır. Evliya Çelebi 2: 99.*

bulunan Taş Han olduğunun altını çizer. Bunun dışında daha birçok han olduğunu, ancak sadece meşhur olanların isimlerini verdiğini belirtir.⁸⁶ Kale içinde han olmadığını⁸⁷ ama Eynebazarında bir tane bulunduğunu da söylemeden geçmez.⁸⁸ Simeon'un ise bu han ile ilgili tek gözlemi bu şehirdedir; ancak ayrıntıya girmemiştir.⁸⁹ Şehirde bir çok Yahudi tacir olduğuna göre, hanların olmaması zaten imkansızdır. Belki de gayrimüslim halkla ilgilenen Simeon'un da şehirde hanlar bulunduğunu belirtmeden geçmemesi bu yüzdendir. Faroqhi, 1550-1600 yılları arasında şehirde en az 5 han bulunduğunu tespit etmiştir (*Osmanlı'da Kentler* 372).

Trabzon'da seyyahlar herhangi bir handan söz etmemişlerdir. Bu tespit de ilginçtir. Zira, şehirde pazar, çarşı ve dükkanların olduğunu söylemiştik. Seyahatnamelerde bulamasak da Tekindağ, bu şehirde İskender Paşa camii yakınında 14 adet han olduğunu isimleriyle sayar (474). Öyleyse, Tekindağ'ın zikrettiği bu hanları Evliya neden kaleme almamıştır? Oysa, Evliya da şehrin camilerini anlatırken az önce adı geçen İskender Paşa camiinden söz etmektedir. Belki de bu caminin Kafir Meydanında yer alması Evliya'nın gördüğü hanları seyahatnamesine aktarmaması için bir sebeptir. Ya da hanların bu şehirde önemli bir yeri olmadığını düşünmüş olabilir. Bir başka sebep ise Tekindağ'ın, sadece XVII. yüzyıl Trabzon'undan bahsetmemesi, araştırmasını XIX. yüzyıla kadar taşıması olabilir. Ayrıca, önceden de altını çizdiğimiz üzere, Lowry'nin, Evliya'nın Trabzon tasvirlerinin XVII. yüzyıla ait olmadığına dair tespitleri vardır.

Anahtar Kelime Bağlamı örneklerinde, özellikle Tokat şehrinde bahsedilen hanların çarşı içinde, dükkanların da hanlar içinde olduğu görülmektedir. Bir önceki kavram çalışmasında bu şehirdeki çarşıların sıklığından da söz etmiştik. Ticaretin gelişmesi yani han ve çarşıların fazlalığıyla bu şehrin ticaret yolu üzerinde olmasıyla doğru orantılıdır.

⁸⁶ *Evvelâ Düğmeciler Çârsûsunda Taş hân. Cümle kârgîr kubâblar ile mebnî kal'a-misâl bir hân-ı kadîmdir. Her gece tabl çalınır. (---)(---) hayrâtıdır. Ve yeniçeri serdârı Fazlî Beşe hânı ve Atbâzârında Abdurrahman Beşe hanı ve Vartan oğlu nâm [22b] bir Ermeni bir hân inşâ etmişdir kim cümle Acem sevdâgerânı anda mihmân olurlar. Ve Kapan hânı ve Kebeciler hânı Bitbâzârı'na karîbdir ve Mutâfçılar içinde Nâzır hânı ve gazzâzlar karîb Kadı hânı ve sarrâchâne kurbunda Sulu hân ve boyacılar kurbunda Sarı Ağa hânı ve Pervane hammâmı kurbunda Müftî hânı ve Yeni hân etrafında yetmiş altı aded kârgîr kemer binâli dükkânlar ile mebnî kal'a-misâl bir hân-ı cedîddir. Ve Kibleli Paşa vekâlesi gayet ma'mûrdur ve İpşir Paşa mihmânhânesi çârsû meydânındadır ve Çark Bınarı yanında Çark hânı ve (1.5 satır boş) Bu mezkûr vekâlelerden ziyâde vardır, ammâ meşhur bunlardır. Evliya Çelebi 5: 37.*

⁸⁷ *Gayrı hân ve hammâm ve çârsû-yı bâzârdan bir âsâr yokdur. Evliya Çelebi 5: 34.*

⁸⁸ *Câmî'i ve hânları ve hammâmı ve çârsû-yı bâzârı vardır. Evliya Çelebi 5: 43.*

⁸⁹ *Meşhur bir şehir olup hepsi de kârgîr olmak üzere bezestani, bitpazarı, kuyumcu çarşısı, mizanı ve hanları vardır. Simeon 107.*

Bu, ticari hayatın yani iş hayatının Tokat'ta yoğunlaştığının kanıtıdır. Bu da çok şaşırtıcı değildir. Faroqhi de şehirdeki hanların çokluğunu, buranın bölgelerarası ticaret merkezi olmasına bağlar (*Osmanlı'da Kentler* 36). Zira tüm seyyahlar bu şehre en az bir kere uğradılarsa bunun tek sebebi buranın kervan yolları üzerinde olması olmamalıdır. Gökbilgin, Tokat'taki hanların Fatih devri sonlarından beri varlığını sürdürdüğünü; hanların şehirde çok önemli yeri olduğunu ve XVII. yüzyıl sonlarında bu hanların, şehrin ne kadar gelişmekte olduğunu gösterdiğini ve neye maruz kalırsa kalsın, şehrin ticaret hayatının canlılığının hep devam ettiğini belirtmektedir (407-411).

Genel anlamda günlük hayatın “iktisadî yönünü” üç ayrı başlıkta inceleysek de aslında bu başlık altında çalıştığımız her kavramın iç içe olduğu, birbirlerinden kopmaksızın adeta bir zincir gibi birbirlerine bağlı oldukları ve bu şekilde günlük hayat içinde var oldukları aşikardır. Örneğin, az sonra anlatacağımız kervansaraylar, konaklama yönünden hanlarla aynı görevi üstlenmektedir. Tek fark, hanların şehir içinde, kervansarayların ise şehirler arası yollar üzerinde konaklama için inşa edilen yapılar olmasıdır (Akalin 299).

4.3 TİCARET YOLLARININ OLMAZSA OLMAZI - KERVANSARAYLAR

Kervansaraylar, adı üzerinde kervanların, yolcuların ve tüccarların mallarıyla beraber geceyi geçirdikleri, ticaret yolları üzerinde bulunan konak yerleridir (D'Ohsson 134). Bedestenleri ticari bina kategorisinde en önemli sraya sokan Faroqhi, ikinci sırayı, kent dışı işlek yollar üzerinde bulunan kervansaraylara ayırmıştır (*Osmanlı'da Kentler* 33). Han ve kervansaray yokluğunda, zaviyelerin tüccarlar için konaklama yeri olduğu ise bilinmektedir. (Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler* 76; Öz, *XV XVI. yüzyılda* 141). Bu bağlamda, kervansarayların belirlediğimiz beş şehir içinde sadece bu yollar üzerinde bulunan şehirlerde var olmaları doğaldır.

Bir diğer kategorimiz olan kervansarayları taratırken kelimeyi “kervansaray” ve “kârbânsarây” olarak aldık. Kelime Kullanım Sıklığı ve Varlık Yokluk Belirlemesini incelediğimizde, kelimenin Evliya Çelebi II. ciltte 2, Tavernier'de 9, La Motraye'de ise 1 kere geçtiğini görürüz. Bu bağlamda, bu üç seyahatname dışında hiçbir seyahatnamede kervansaraylardan bahsedilmediğini söyleyerek bu kavramın Varlık

Yokluk Belirlemesi aşamasını geçmiş bulunuyoruz. Bu kelimenin özellikle Tavernier’de sık geçmesi hiç şaşırtıcı olmamıştır. Kendisi bir tüccar olduğu için kervansaraylardan bahsetmemesi olanaksızdır. Seyahatnameler içerisinde, Varlık Yokluk Belirlemesi oldukça zayıf olan bu kelimenin özellikle Evliya’nın seyahatnamesinde az geçmesi ilginçtir. Yalnızca üç seyahatnamede geçen kervansarayın Anahtar Kelime Bağlamını yine bu seyahatnameler üzerinden incelemek durumundayız.

Evliya Çelebi ve Tournefort Sinop’ta kervansaraya rastlamamışlardır. Ancak 1698 yılları civarında şehre gelen La Motraye “ben de dostlarımızla kaldığımız kervansarayda vedalaşıp bu tekneye bindim”(290) sözüyle bu şehirde bir kervansaray olduğunu bize düşündürmektedir. Zira, Ünal, 1530 icmal defterinde ilk izlerine rastladığı, daha sonra 1560 tahrir defterinde kayıtlarının bulunduğu en son 1582 tarihli defterde de gördüğü Hoca La’l Kervansarayından bahseder. Bu tarihli defterlerde [1530 icmal, 1560 tahrir, 1582 tahrir] Sinop şehrinin dışındaki köylerde yer alan kervansaraylardan da söz edilmektedir. 1530 tarihli defterde, Mâder-i İbrahim Bey ve Koyluş Köyünde bir kervansaray kayıtlıdır. Defter kayıtlarına göre, Koyluş kervansarayı harabedir. Bu anlamda seyyahların burayı görmemesi normaldir. Çünkü, gezginlerin şehirde bulunduğu yıllara gelene kadar, buranın yok olmuş olma ihtimali çoktur. 1560 ve 1582 tarihli defterlerde bu iki kervansaray haricinde Yumrutaş köyünde bir kervansaray kayıtlıdır (Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* 455-458). La Motraye, Sinop şehrinin merkezinde bulunduğundan, bahsettiği kervansaray büyük ihtimalle Hoca La’l Kervansarayı olmalıdır. La Motraye’den 58 yıl önce, Evliya’nın bu şehirde bulunduğu yıllarda bahsi geçen bu kervansarayın var olduğu defter kayıtlarına göre gerçektir. Ancak Evliya tarafından neden kayda alınmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, La Motraye ile yakın zamanlarda şehri gezen Tournefort’un da burayı farketmiş olması gerekmektedir. Büyük ihtimalle bu mekan, kendisinin ilgisini çekmemiştir. Zira, 52 yıl varlığını korumuş bu kervansarayın aşağı yukarı üç yıl içerisinde yıkılmış olma ihtimali azdır. Zaten, Ünal da, bu kervansarayın var olduğuna dair başka hiç bir yerde delil bulamadığının altını çizer (*Osmanlı Devrinde Sinop* 332). Bunların dışında, Mehmet Öz, Bafra’yı Sinop’a bağlayan yolda İnişdibi ve Dedealan adında iki tane kervansaray olduğunu belirtmektedir (*XV XVI. yüzyılda* 141). Bu iki kervansaray belki de Bafra yolunda olduğundan seyyahlar tarafından zikredilmemişlerdir.

Samsun'da kervansaraya hiçbir seyyah rastlamamış; Amasya'da Polonyalı Simeon notlarına kervansarayı kaydetmemiştir. Ancak 1632'de Tavernier, "Amasya'da iki köhne kervansaray bulunuyor" demiş; Aynabazar'ın yiyecek satın alınabilecek uzak bir kervansaray olduğunu, ayrıca buranın Turhal yolu boyunca rastlanabilecek en güzel kervansaraylardan biri olduğunu da belirtmiştir.⁹⁰ Trabzon'un ardından Amasya'ya ilk gezisini yapan Evliya, bu şehirdeki kervansarayların büyük misafirhaneler olduğunu söyler fakat sayılarını vermez.⁹¹ Ancak 1613'de hepsinden önce şehre gelen Simeon'un bu mekanı eserine eklememesi şaşırtıcıdır. Zira, kendisi hacca gitmektedir ve yolda konaklaması gereken yerler olacaktır. Çünkü, kervansaraylar her ne kadar *kervanların güvenliği ve konaklaması için anayol kenarında tesis edilen yapılar* (Akalin 299) olarak tanımlansa da, bu yapılar sadece tüccarlara değil, hacılar dahil bütün yolculara, din ve meslek ayrımı olmadan en az üç gün hizmet ederler.

1656'da Tokat'a gelen Evliya Çelebi ve 1613'te burada bulunan Simeon kervansaraya rastlamaz. 1632'de Tavernier, Simeon'un neden kervansaray görmediğini adete açıklar nitelikte, yolda çok güzel bir kervansaray gördüğünü ancak, buranın henüz tamamlanmamış olduğunu belirtir. Yine Tavernier, büyük ihtimalle Simeon'dan sonra inşa edilen Tokat kervansaraylarının bir özelliğinden de bahseder seyahatnamesinde. Buradaki kervansarayların çevresinde, tek başlarına konaklamak isteyen tüccarlar için özel odalar olduğunu anlatır.⁹² 1523 Tahrir Defterinde şehirde bir kervansaray kayıtlıdır (Akt. Gökbilgin 411). Belki de Tavernier'nin bahsettiği kervansaray burasıdır. Tournefort ise buradan geçen kervanların yollarından bahsetse de kervansaraylar hakkında gözlemlerini seyahatnamesine taşımaz.

Ne Evliya Çelebi ne Tavernier ne de Tournefort, Trabzon'da kervansaraylardan bahsetmezler.

⁹⁰ *Amasya'da iki köhne kervansaray bulunuyor; ayrıca Aynabazar yiyecek satın alınabilecek büyük bir köye dört mil uzaklıktaki bir kervansarayın adı; ayrıca Burada, yol boyu rastlanabilecek en güzel kervansaraylardan biri var.* Tavernier 51-52.

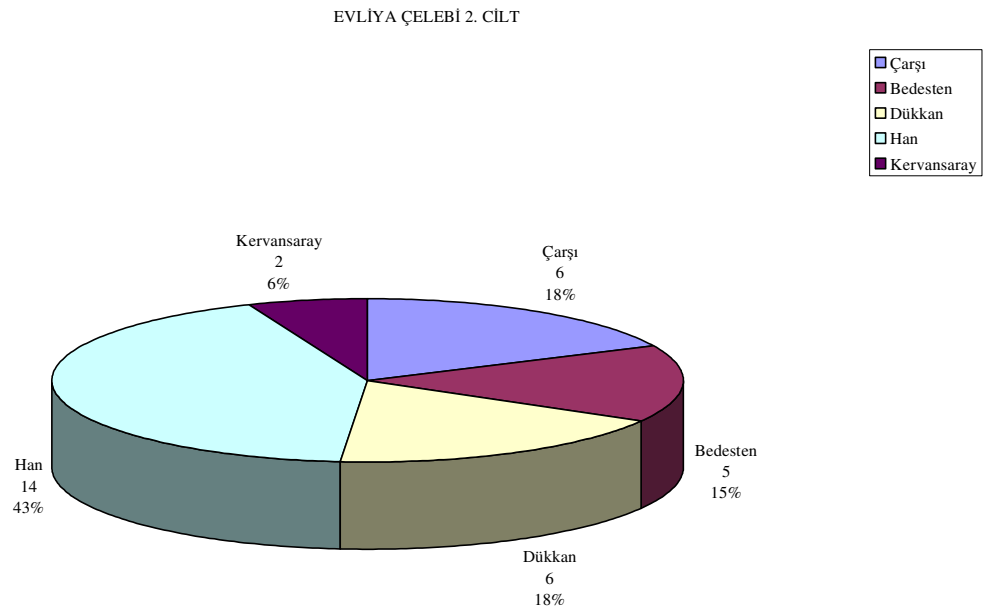
⁹¹ *Evsâf-ı kârbânsarây: Cümlesi (---) aded mihmânsarây-ı kebîrlerdir. Evvelâ tevâne-i Sultân Bâyezîd-i velî cümle rusâs-ı hâs ile mestûrdur. Bâyezîd Paşa, tevâne-i kurşunludur. Tâbhâne-i Bayrâm Paşa, Murâd Hân-ı Râbî' vezîridir, Cümle kurşunludur ve tâbhâne-i Çöplüce., kiremütlidir. Gök Medrese tâbhânesi, Yörgüç Paşa'nındır ve Doğruotur tâbhânesi, bunların ni'meti mebzûldur.* Evliya Çelebi 2:97.

⁹² *Kentin yakınında, son seyahatim sırasında henüz tamamlanmamış durumda olan çok güzel bir kervansaray görülüyor. Tokat'ta çok özel ve kullanışlı olan ve yol boyunca diğer hiçbir yerde de rastlanmayan bir özellik bulunuyor: Bu kervansarayın ve kentin diğer kervansaraylarının çevresinde, tek başlarına bir odada kalmak ve kervanlar Tokat'ta konaklarken kervansarayların gürültüsünden kurtulmak isteyen tüccarlara kiralanmış odalar var. Kervansaraylarda bu tür eğlenceler düzenlemek çok güç. ... İran'a yaptığım ilk seyahatte, kervan çok büyük olduğu için Tokat'ta geceleyemedik. Bağdat kuşatmasını kaldırma kararı alarak Tokat'a gelen sadrazam bütün kervansarayları, daha doğrusu bütün kenti doldurmuştu.* Tavernier 52.

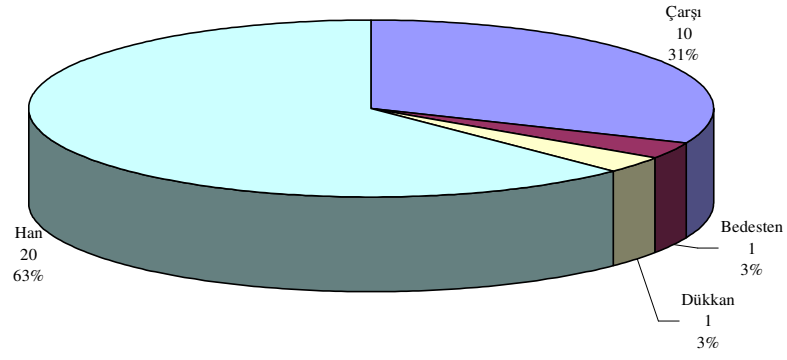
Han ve dükkanların Sinop ve Trabzon'da yoğunlukta olmalarından dolayı bu şehirlerde kervansarayın da bulunması gerektiği düşünülebilir, ancak bu iki şehirde bu yapının, dükkanlar kadar sık olmaması çok da şaşırtıcı değildir. Zira, bu şehirler kara ticareti değil, deniz ticaretinin durak noktalarıdır. Oysa kervansarayların çok bulunduğu Amasya ve Tokat kara ticaretinin en yoğun olduğu kentlerdir ve 1632'de buralarda bulunan tüccar Tavernier'nin, mesleği gereği kervansarayları diğer seyyahlardan daha çok gözlemlemesi de doğaldır. Her konudan neredeyse eksiksiz bahseden ve Tavernier'den 23 yıl sonra Tokat'a gelen Evliya Çelebi'nin bu konuya değinmemesi, ya Evliya'nın kervansarayları görmediğine ya da 23 yıl içinde bu kervansarayın yok olduğuna işaret olabilir. Avrupalı seyyahlar tarafından kervansaraylara ilginin daha fazla olduğu açıktır. Bunun sebebi ileride *İçten Bakış* ve *Dıştan Bakış* anlatılırken verilecektir.

Kavram Analizleri yapılan İş Hayatına ait kategorilerin, metinlerde daha önce sayılarla ifade edilmiş olan kullanım oranları, aşağıda Şekil 3'de bulunan grafiklerde de incelenebilir.

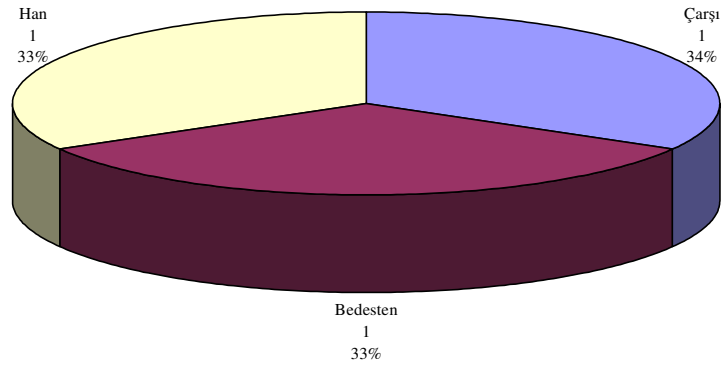
Şekil 3. İş Hayatına Dair Mekanların Metinlerde Kullanım Oranları

EVLİYA ÇELEBİ 5.CILT

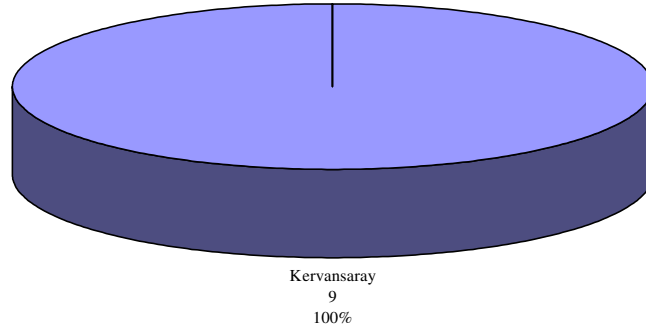
SIMEON

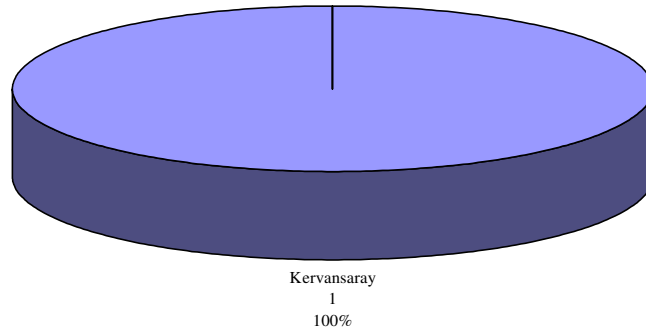
TAVERNIER

■ Kervansaray

LA MOTRAYE

■ Kervansaray

İncelememiz kapsamında olan şehirler, her ne kadar yakıp yıkılan yerler de olsalar buralarda yaşayan insanların ev ve iş hayatından artan zamanlarda hoşça güzel vakit geçirmek adına yaptıkları şeyler yani boş zamanlarını doldurma ve eğlence biçimleri vardır ki bu da günlük hayatın sosyal hayat yönünü oluşturmaktadır.

V. BÖLÜM

SOSYAL HAYAT

Günlük Hayatın bir başka yönü, bir insanın sosyal hayatıdır. Sosyal hayat, yaşamın, ev, iş ve dinî hayat dışında kalan kısmını kapsar. Bir anlamda vakit geçirme, boş vakit değerlendirme, eğlenme ve gün içinde gelen sıkıntıları atma zamanı olarak da nitelendirilebilir. Ekrem Işın, sosyal hayatı, ev, cami ve çarşı kapalı yaşamının dışarıya açılan penceresi olarak yorumlar (48). Kısacası sosyal hayat, bizim başlıklarımız altında, ev hayatı, dinî hayat ve iktisadi hayattan dışarı çıkma yoludur.

Bu *dışarıya çıkmayı* az önceki bölümlerle de tutarlı olması için mekanlar üzerinden değerlendirdik ve önceliği kadınlara vererek ilk mekan olarak hamamları tercih ettik.

5.1 OSMANLI KADINININ DIŞA AÇILAN KAPISI - HAMAMLAR

Günlük hayatın ve Osmanlı şehir yaşamının en önemli öğelerinden olan hamamların başlıca özelliği, kadınları kent yaşamına katması ve ev dışında onlara kapılarını açan tek mekan olmasıdır. Kadının günlük hayatının en çok geçtiği yer olan “ev”in haricinde oluşturduğu sosyal hayat, hamam kültürüdür. Bu anlamda, kadınlar yalnızca ev ve hamamlarda bir araya gelebilmektedirler (Alada 162). Busbecq, seyahatnamesinde, kadınlar için hamamın önemini “Kadınların çoğu umumi kadın hamamlarına gittikleri için buralarda halayıklar, hür kadınlar, dünyanın çeşitli yerlerinden kismetlerini aramaya getirilmiş çok genç ve güzel kızlar toplanırlar. Bazı erkekler karılarını umumi hamamlara yollamak istemezler. Ama onları zorlayamazlar, zira kanunlar kadınlara bu hakkı tanımıştır”(112) cümleleriyle anlatmıştır. Busbecq’in bu açıklaması o dönemde, hamamların kadın hayatındaki yerinin kanunlar tarafından korunduğunu da kanıtlar.

Hamamların içinde kadınların ne şekilde vakit geçirdiklerini seyyahlarımızdan maalesef öğrenemeyeceğiz, zira erkeklerin kadın hamamına girmesi, aynı evlerin içlerine girmeleri gibi, o dönemde söz konusu bile olamazdı. Seyyahlarımızdan

öğrenebileceklerimiz, şehirlerde bulunan hamamların isimleri ve özellikleriyle sınırlı kalacaktır.⁹³

İçlerinde neler olup bittiğini birinci derece gözlemden anlatamamak da diğer araştırmalarda tespit ettiğimiz üzere, bu mekanın bazı kısımları gayrimüslimlere ayrılmıştır. Bu ayrılan kısım dışında kalan yer, Müslüman erkekler ve kadınlara sırayla hizmet vermektedirler. Ekrem Işın, hamamların en önemli özelliğinin, toplumun değişik katmanlarından gelen insanların [örn. esnaf, ulema, sanatçılar vs.] bir buluşma yeri olması olduğunu söyler. Bu anlamda hamamlarda ayırım mesleki değil, dinîdir. Yani, azınlıklar ve Müslümanlar aynı hamama giremezler (Işın 267). Hamamlar, dostlar ve ahbablarla buluşulan yerlerdir ve temizliğin ardından buralarda çay veya kahve ve çubuk içerek halvet odasında sohbet edilir (Mantran 218). Görüldüğü gibi, hem erkekler hem de kadınlar için hamamlar, birer rahatlama ve eğlence mekanıdır ve Osmanlı sosyal hayatında oldukça büyük bir yer kaplamaktadır. Fakat daha çok kadınların evden çıkmalarına vesile oldukları için esas kadının günlük hayatında en önemli yere sahiptir.

“Hamam” kelimesini metinlerimizde tararken, kelimeyi Evliya Çelebi’nin notlarında geçen şekli olan “hammâm” ve “hammâmat” şekliyle aradık ve kavram analizini yaptık: Kelime, Evliya Çelebi’nin II. cildinde 46, V.cildinde 31 kere geçmektedir. Bu tespitle görülüyor ki hamam, belirlediğimiz kavramlar içinde “mahalle” ve “cami” ile birlikte Kelime Kullanım Sıklığı en çok olan bir sözcüktür. Hamam diğer seyahatnamelerde geçmemiş, demek ki Avrupalı seyyahların pek ilgisini çekmemiştir. Bu bağlamda, Varlık Yokluk Belirlemesi incelendiğinde kelimenin yalnızca tek bir seyahatnamede yer aldığı görülmektedir. Bu belirleme sonucunda, kavramın Anahtar Kelime Bağlamı’nı yine örneklerle bu seyahatnameden hareketle inceleyeceğiz.

Evliya Çelebi, Sinop’ta, isimleri Çifte hamam, Aşağı hamam ve Yalı hamamı olan üç tane hamamdan söz eder ve bunlardan başka bilinen hamam olmadığını belirtir.⁹⁴ Ünal şehirdeki hamamlar hakkında yaptığı çalışmasında, Evliya’nın bahsettiği Çifte Hamam’ın adını Yukarı Hamam olarak zikretmiştir. Ancak Evliya’nın tasvir ettiği

⁹³ Kadın hamamlarıyla ilgili en önemli ve ilk gözlem Lady Montagu tarafından yapılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Lady Montagu 36.

⁹⁴ *Evsâf-ı hammâmât: Evvelâ Yukarı Bâzâr’da Çifte hammâm [ve] Aşağı hammâm yektâdır. Yalı hammâmı dahi yektâdır. Bunlardan mâ’adâ bildiğimiz hammâmilar yokdur. Ve gayet âb u hevâsı ve binâsı latîf, hûb u merğûb hammâm-ı dil-küşâlardır.* Evliya Çelebi 2: 44.

Aşağı Hamam'dan bahsetmemiş, onun yerine Tayboğa Hamamının adını vermiştir (*Osmanlı Devrinde Sinop* 331). Evliya ile Ünal'ın hamam tespitlerinde sayılar tutmaktadır. Ancak her nedense isimler farklılık göstermektedir. Ünal'ın Tayboğa Hamamı tespiti, 1560 Tahrir Defterine göredir. Bu anlamda, 1640'a kadar ya buranın ismi değişmiştir, ya da Evliya, hamama kendisine göre bir isim vermiştir.

Seyyahımız Samsun'da hamamların varlığını bildirmiş ancak isim ve sayı vermemiştir.⁹⁵ Bunun yanında şehrin çevresindeki Vona Kalesi⁹⁶ ve Faça Kasabasında birer hamam olduğundan söz etmiştir.⁹⁷ Amasya'ya ilk gezisinde şehrin hamamlarını gözleyen Evliya, 10 tane hamam adı sayar. Bu 10 hamamdan başka, kale içinde de 4 ve şehrin yakınında bulunan İzek köyünde de 1 hamam vardır.⁹⁸ Seyyah, Tokat'ta bir çok konuda ayrıntıya girdiği gibi bu konuda da geri kalmamış, Bazarcık, Pervane, Ali Paşa, Tahta'l-kal'a, Sultan, Beğ, Çerçiler, Çay, Mevlevihane, Çaşnigiroğlu Mahmud Paşa ve Ağacık hamamları adında on bir tane hamam saymıştır. Burada Evliya'nın hamamlarla ilgili gözlemleri de oldukça ilginçtir. Saraylar içinde bulunan hamam ve ölü yıkama yerlerinden söz eder. Hatta bazı saraylarda iki üç tane hamam olduğunu da belirtir.⁹⁹ Eynebazarın'daki hamamı ise "Câmi'i ve hânları ve hammâmı ve çârsû-yı bâzârı vardır" (5: 43) diye anlatmakta, kale tasviri esnasında kaleyi tasvir ederken kale içinde hamam olmadığını "Gayrı hân ve hammâm ve çârsû-yı bâzârdan bir âsâr yokdur" (5: 34) cümlesiyle dile getirmektedir.

⁹⁵ *Ve yedi mekteb-i sibyanı var ve cümle (---) hammâmıdır.* Evliya Çelebi 2: 45.

⁹⁶ *Ve hammâmı ve hânları ve esvâk-ı muhtasarı vardır.* Evliya Çelebi 2: 46.

⁹⁷ *Leb-i deryâda üç yüz haneli bir câmi'i ve hân ve hammâmı ve esvâk-ı muhtasarı var.* Evliya Çelebi 2: 46.

⁹⁸ *Evsâf-ı hammâmât: Cümlesi (---) aded hammâmlardır. Evvelâ Sinânoğlu hammâmı ve Kumacak hammâmı, kurb-ı Bâyezîd Paşa ve Mustafâ Beğ hammâmı, muttasıl-ı câmi'-i Mehemed Paşa ve Sarây hammâmı, kurb-ı Hüncâr Sarâyı ve İlicahammâm, alçak cisr başında su kenârındadır ve Çardaklı hammâm, Hacızîde kurbunda ve Kadı hammâmı, kurb-ı câmi'-i Fethiyye ve Sultân Bâyezîd hammâmı ve Yörgüç Paşa hammâmı ve Kanlıbâzârı hammâmı {ve karşı kal'a içinde dörd hammâmıdır, ikisi sâde hammâmıdır, mâ'adâsı çifte hammâmlardır kim güzîde hammâmlardır ve meydân mahallesinde iki hammâmıdır, biri çiftedir}. Evliya Çelebi 2: 97, 256. satır. Ayrıca İzek köyü için Üç yüz haneli ve bâğlı ve bâğçeli ve câmi'li ve mesâcid, hân, hammâmlı ve esvâk-ı muhtasarlı bir imâristândır demektedir. Evliya Çelebi 2: 99.*

⁹⁹ *Evsâf-ı hammâmât-ı gasilân-ı rûşenâ. Cümle (---) aded hammâm-ı âb-ı rûy-ı şehri Tokat'dır. Evvelâ cümleden latîf hammâm-ı hoş havâ Bâzarcık hammâmı. Efvâh-ı nâsda bu hammâma Şâre Küsdü derler, ya'nî şehirden taşra kalmış hammâm derler, amma şehrin henüz güzîde yerinde bir müferrih hammâm-ı rûşendir. Andan Meydân ağzında Pervâne hammâmı. Her şeyi pâk u pâkîze âb [u] havası ve binâsı latîf hammâmıdır. Andan şehir içinde Ali Paşa hammâmı. Gayet büyüktür. Erli ve avratlı çifte hammâm-ı kebîrdir. Andan Tahtal-kal'a hammâmı. Gâyet izdihâmlı-hammâm-ı kadîmdir. Andan Düğmeciler kurbunda Sultân hammâmı Hakkâ ki hammâm-ı sultândır. Andan Miskinler kurbunda Beğ hammâmı. Müferrih dil-küşâ bir hammâm-ı rûşenâdır. Andan Çerçiler hammâmı. (---) Andan şehir etrâfında Çay hammâmı. Hammâmı fukarâdır. Andan Mevlevihâne hammâmı. Bu dahi pâk u pâkîze hammâm-ı müferrihdir, ammâ bânisi ma'lûmum değildir. Andan Çaşnigiroğlu Mahmûd Paşa hammâmı. (---) (---) (---) (---) (---) Andan Ağacık hammâmı. Gayet şîrîn binâ-yı latîf hammâmıdır, ammâ çifte değil yalnızdır. Cemî' i sarâylerde ve gayrı hânedânlarda cümle bin kırk beş aded sarây ve gayrı mâ'dûd büyütlü ra'nâlarda hammâm-ı mahsûs-ı a'yân (u) eşrâf gasilhânelerimiz vardır. Hakkâ kim ba'zı sarâyda ikişer üçer hammâm vardır. Evliya Çelebi 5: 38.*

Evliya'ya göre, Trabzon'da sekiz adet hamam vardır. Bunlardan ilki, Orta Hisar'dadır. Diğerleri ise, Kulle [bu hamamın kafirlerden kaldığını vurgular], İmaret, Aşağı Hisar, İskender Paşa, Kafir ve Tekfur Sarayı hamamlarıdır. Ayrıca Evliya, Trabzon şehrinde iki yüz kırk beş tane saray hamamı olduğunu söyler.¹⁰⁰ Tekindağ, Trabzon hakkındaki tespitlerinde, İskender Paşa hamamının bir başka isminin de Pazar hamamı olduğunu, bazı yerlerde de bu hamamın Gavur Paşa hamamı olarak geçtiğini belirtir (474).

Görüldüğü üzere, şehirde mutlaka en az bir hamam bulunduğunu ve kadınların sosyal hayatında önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Kelime Kullanım Sıklığı en yoğun olan üç kategorinin, mahalle, cami ve hamamın, seçilen beş Osmanlı şehrinde de varlıkları büyük yer kaplamaktadır. Bu anlamda, bu üç kategori günlük hayatı belirleyen olmazsa olmazlardır.

Hamamlar, Evliya'nın dışında diğer seyyahların ilgisini çekmemiştir. Kategorinin, Avrupalı seyyahların ilgisini çekmemesi hamamın belki de çok "Osmanlı" bir mekan olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebepten Evliya, gezdiği her şehirdeki hamamlardan mutlaka bahsetmiştir. Bunun yanında, hamam gözlemlerinin sadece bir Osmanlı seyyahı tarafından yapılmasının İslam diniyle de alakası olabilir. Temizlik, İslam dininin en önemli gerekliliklerinden birisidir ve hamam, sadece eğlence mekanı değil, aslında bilindiği üzere, insanların temizlenmek, yıkanmak için gittikleri bir mekandır. Bir başka sebep, kendilerinin erkek olmasından da kaynaklanıyor olabilir. İçlerine giremedikleri bir mekanı yazılarına aktarmaya gerek duymamış olabilirler. Zira, Lady Montagu hamamlara birebir girip, içerideki hayata katılmış ve mektuplarında, hamamların kadınlar hayatındaki yerine ayrıntılı yer vermiştir. Evliya'nın erkek olarak hamamları seyahatnamesine aktarma sebebi de "şehir betimlemeri" yapıyor olmasından kaynaklanıyor olabilir. Bir Osmanlı seyyahının, bir Osmanlı şehir betimlemesini yaparken hamamları es geçmesi imkansızdır.

¹⁰⁰ *Evsâf-ı hammâmât. Evvelâ Orta Hisâr'da iki hammâm-ı latîf vardır. Biri kal'a divânının Aşağı Hisâr'a açılan kapunun kurbunda (---) (---) hammâmıdır. Âb(u) hevâsı ve binâsı latîf hammâmıdır. Çifte hammâmıdır kim biri nisvân-ı sâhib-isyânlar için binâ olunmuşdur. Ve hammâm-ı (---) bir dilküşâ hammâm-ı rûşenâdır. İç Kulle ta'bîr etdikleri kal'anın şimâlî tarafındaki divâra karîb Kulle Hammâmı derler. Bunun dahi âb [u] hevâsı latîfdir ammâ yektâ hammâmıdır. Ve kâfirden kalmış hammâmıdır derler. Ve İmâret Hammâmı, Hâtûniyye binâsıdır ve Hâtûniyye Câmî'i kurbunda ve Aşağı Hisâr Hammâmı yektâ hammâm-ı latîfdir. Ve İskender Paşa Hammâmı çiftedir ve gâyet müferrahdır. Ve Kâfir hammâmı: Mahalle-i Yeni Cum'a ile Gavur meydânı mâbeyninde bir hammâm-ı hoş-hevâdır. Ve Tekfur Sarâyı Hammâmı: Bu dahi âb [u] hevâsı mutedil hammâm-ı pâkdir. Bu zîkr olunan yedi adet hâs u âm hammâmlardan mâ'adâ şehri-i Tarabefzûn içre ikiyüz kırk beş saray hammâm-ı hâs var kim Sicil'de mastûrdur. (---) (---). Evliya Çelebi 2: 51, 52.*

Anahtar Kelime Bağlamı örnekleri, bu kelimenin de metin içerisinde farklı anlamlarda kullanılmadığını göstermektedir. Burada bir konuyu vurgulamak gerekir. Seyahatnameyi bilgisayar ortamına aktarırken karşılaştığımız sorunlardan birinin, programın kelimeleri tanımakta zorlanması olduğunu söylemiştik. İşte programın en çok hata yaptığı kelimelerden biri “hamam” olmuştur. Değişik şekillerde yazımı olan bu kelimeyi program, bazı yerlerde değiştirmiş ve kelimeyi “güvercin” anlamına gelen (Devellioğlu 320) “hamâm” şekline büründürmüştür. Eğer biz düzeltmeleri yapmasaydık kelime, metindeki anlamını kaybedecek ve Anahtar Kelime Bağlamı analizini yaparken bizi hataya düşürecekti.

Daha çok kadınların sosyal hayatını belirleyen mekan olan hamamdan sonra erkeklerin sosyal hayatını oluşturan bir başka mekan olan “kahvehane”ye geçelim.

5.2 OSMANLI ERKEĞİNİN SOSYALLEŞME MEKANI - KAHVEHANELER

Osmanlı’da XVI. yüzyılda ortaya çıkmış olan kahvehane kültürü şehrin günlük yaşamında oldukça önemli ve geniş bir yer kaplar. Aslında tek başına bir tez konusu olabilecek bu başlığı biz, XVII. yüzyılda günlük hayat içindeki yerini belirleyerek seyyahlarımızın görüşleriyle anlatmaya çalışacağız.¹⁰¹

Kahvehaneler, aynı hamamlar gibi, (özellikle mahalle kahveleri) iş ve ev hayatı dışında kalan birer toplanma yeridir. Hatta, Osmanlı toplumunda sosyal görüşmeler, genellikle düğünler, bayramlar, mesire yerleri ve kahvehanelerde gerçekleşir (Aybet, “XVII.Yüzyıl Osmanlı” 360). Bu mekan, sıradan insanın yüzünü ev hayatından dış dünyaya çevirmiştir (Işın 296). Kadınların burada işi yoktur dolayısıyla burası erkeklerin bir araya gelme yeridir.¹⁰² Hatta, *erkeklerin sosyalleşmelerinin önemli bir kısmının kahvehanelerde gerçekleştiği* (Yıldız 53) yadsınamaz. Erkekler, camide, mescitte ya da kahvehanede bir araya gelirler. Zaten kahvehanelerde toplanma, dinî hayatla paralel gider. Yani, bu mekanlarda bulunma, namaz vakitleriyle doğru orantılıdır. Camiye gelenler, namazdan önce veya sonra ya da iki namaz arası bekleme ve sohbet mekanı olarak buraları kullanırlar (Işın 275; Alada 162). Kahvehanelerde

¹⁰¹ Kahvehaneler hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldız, Heise.

¹⁰² Kadınların tek eğlence ve zaman geçirme mekanı olan ve bir önceki bölümde anlatılan hamamlara “kadın kahvehanesi” de denilir. Bkz. Yıldız 54; Işın 271. Bu anlamda kadınların kahve içtikleri iki mekan ev ve hamamdır.

buluşmayı namaz saatleriyle bağdaştırsak da, burada hamamlarda olduğu gibi din ayırımı yoktur (Mantran, *XVI. ve XVII. yüzyılda* 219; Aybet, “XVII.Yüzyıl Osmanlı” 360). Namaz saatlerini bekleme salonu olarak kullanımın dışında kahvehaneler, aynı hamamlar gibi, bir hoşça vakit geçirme mekanıdır. Çünkü, buralarda sohbetin yanı sıra musiki dinlenir, şiir ve kitaplar kaleme alınır okunur ve bir takım eğlenceler düzenlenir (Yıldız 9). Bu eğlencelerin başında, saz şairleri tarafından halk masalları ve halk şiirleri söylenmesi ve temasını gündelik hayattan alan karagöz, ortaoyunu oynatılması ve meddah gösterileri yapılması gelir (Alada 162). Ulla Heise, kahvehanelerin bu yönü için “eğlence, oyun ve oyalanma olanakları sunan kamusal bir mekan doğmuştur”(21) tespitini yapmıştır. Kısacası, kahvehaneler gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuşlardır.

Osmanlı yaşamında bu kadar önemli bir yer kaplayan ve Heise’in “İslam dünyasının şarapsız meyhanesi”(21) diye adlandırdığı kahvehanelerden yabancı seyyahların seyahatnamelerinde söz edilmemiştir. Bunun sebebi büyük ihtimalle kahvenin onlara tamamen yabancı olmasıdır. Avrupalı seyyahlar, 1600 civarlarında tüm Osmanlı’da bilinen kahve ile, Doğu’nun değişik yerlerinde, birbirlerinden habersiz olarak tanışmışlardır (Heise 21). Evliya Çelebi bile her şehirde kahvehanelerden söz etmemiştir. Bu anlamda, bir diğer kategorimiz “kahvehaneler” yalnızca Evliya Çelebi’nin V.cildinde 3 kere geçmiş, Osmanlı kültürünün önemli bir parçası olduğu halde Kelime Kullanım Sıklığı bakımından diğer kategorilere göre oldukça zayıf kalmıştır. Tek seyahatname üstünden de olsa kelimenin Anahtar Kelime Bağlamı şu şekilde analiz edilebilir.

Evliya, yalnızca Tokat şehrindeki kahvehaneler hakkında notlar tutmuştur. Özellikle Tahta’l-kal’a Çarşısındaki kahvehaneleri gözlemlemiş, ancak sayılarını vermemiştir. Bu kahvehanelerin devlete ait olduğundan, çok süslü ve çok eğlenceli olduklarından bahseder. Bu mekanda saz ustaları, şarkıcılar, çalgıcılar ve şairler tarafından düzenlenen eğlencelerle ve fasıllarla dert ve tasaların giderileceğinden söz eder.¹⁰³

¹⁰³Ve Tahta’l-kal’a nâm çârsûsu gayet izdihâm ve inârdır. Cümle (---) aded miri kahvehâne-i ma’mûr u müzeyyenleri var. Bir mağmûm âdem kahvelerine varsa def’-i gam eder, zirâ her kahvehânedede gûnâgûn sâz u sûz ve Hüseyin Baykara fasılları olur kim hukemâ kavlince âdem def’-i gam eder ve her bir kahvehânedede kıssahân ve hânendegân ve mutribân ve şu’arâ-yı gazelhân ve sâ’ir erbâb-ı ma’ârifân mâl-â-mâldır ve sarrâchânesi ve gazzâzhânesi ve haffâfhanesi ve attâr çârsûsu gâyet pâk u müzeyyendir. (6 satır boş) Evliya Çelebi 5: 38.

Anahtar Kelime Bağlamı için verilen örnekte, kahvehanenin içinde devam eden eğlencelerden ayrıntısıyla söz edildiği görülür. Burada yaptığımız en önemli tespit, ilk defa bir mekan içinde süregelen yaşamın seyahatnamelerde ortaya konulmasıdır. Bunun sebebi belki de Evliya'nın bire bir bu mekanda bulunması ve eğlencelere katılmasıdır.

Sosyal hayat kavramı kapsamına, hamamları, kahvehaneleri ve az sonra görüleceği üzere mesire yerlerini almış olsak da, bu yüzyıl içerisinde Osmanlı sosyal hayatını gösteren çok önemli başka başlıklar da bulunmaktadır. Eğlence hayatı başlığı altına giren bu kategoriler, çoğunlukla İstanbul yaşamında kendini göstermekte olduğundan tezimiz kapsamına alamadık. Özellikle erkeklerin vakit geçirdikleri meyhanelerden ve bu mekanın en önemli eğlencesi olan meyhane köçeklerinden burada söz edemedik. Zira, taşrada herkes kendi dinine ait mahallerde yaşamaktadır ve bilindiği üzere meyhaneleri genelde Rumlar işletmektedir (Işın 45). Ancak meddah gösterileri [ki kahvehanelerde bulunduğunu Evliya belirtmiştir], helva sohbetleri, ramazan geceleri, bayram eğlenceleri, karagöz gösterileri¹⁰⁴, esnaf alayları, daha önemlisi saray eğlencesi olarak adlandırılan Sûr-i Humayunlar yani padişah düğünleri ve sünnetleri halkın eğlence yaşamında yer alan önemli vakit geçirme biçimleridir.¹⁰⁵ Ancak özellikle Celaliler tarafından yakıp yıkılmış yerler olan Karadeniz çevresinde bu eğlencelere rastlamak pek mümkün olmamıştır. Yani bu çevrede şarkıcı, çengi, meddah, şair ve tiyatrocular yalnızca kahvehanelerde boy göstermişlerdir.

Sosyal Hayat kapsamında kadınlar için önemli bir mekan olan hamamların ardından, erkeklerin sosyalleşmesine kapı açan kahvehanelerden bahsettik. Burada aklımıza her iki cinsiyetin de beraber vakit geçirdikleri olmuyor mu? sorusu geldi ve bu sorumuzun cevabını “mesire yerleri”nde bulduk.

¹⁰⁴ Osmanlı eğlence hayatında çok önemli bir yere sahip olan Karagöz gösterilerinden bahsetmeden bu konuyu geçmek istemezdik. Çünkü, karagöze ait ilk bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rastlamaktayız. Bkz. *Çağının Sıradışı* 20.

¹⁰⁵ Osmanlı ve İstanbul eğlence hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Koçu; And; Akbayar ve Sakaoglu; Sevensil; Abdülaziz Bey ve Evliya Çelebi 1.

5.3 KADIN VE ERKEĞİN NADİR BERABER OLDUKLARI MEKAN - MESİRELER, BAHÇELER, MEYVELİKLER

Mesireye gitmek ya da günümüzdeki adıyla piknik yapmak, Osmanlıların hayatına XVII. yüzyılda girmiştir (Faroqhi, *Osmanlı Kültürü* 122). Mesire yerleri, ev ve hamam haricinde kadınların bir araya geldiği, bunun yanında erkeklerle de (eşleriyle) birlikte vakit geçirebilecekleri tek mekan olarak karşımıza çıkar. Kadınlar, bu mekanlarda eşlerinin haricinde de aile çevresindeki erkekler ile birlikte serbestçe eğlenebilirler (Aybet, “XVII.Yüzyıl Osmanlı” 362). Bu anlamda mesireler, gündelik hayatın bir başka dışa dönük yönüdür. Az sonra seyahatnamelerde de göreceğimiz üzere, her kentin çevresinde, insanların şehir hayatından uzaklaşıp, boş vakitlerinde gidebilecekleri kırılık alanlar mutlaka bulunmaktadır.

Bu kategorimizi seyahatnamelerde araştırırken, mesire yerlerini “mesire” ve “mesiregâh”; bahçeleri ise hem “bahçe” hem de “bağ” şeklinde metinlerde aradık. Bununla birlikte, mesire ve bahçelerde yer alan meyvelikler hakkında bilgi sahibi olabilmemiz için “meyve” kelimesini de “meyvelik” ile beraber çalıştık.¹⁰⁶

Evliya Çelebi'nin II. cildinde mesire 7, bağ 5, bahçe 1, meyve ise 6 kere; V. cildinde mesire 15, bağ 11, meyve 3 kere geçmektedir. Tavernier'de sadece meyve 2 kere geçerken, Tournefort'da bahçe 2 kere, meyve 1 kere geçmektedir. Varlık Yokluk Belirlemesini tespit ettiğimiz bu kategorinin Kelime Kullanım Sıklığı düşüktür. Anahtar Kelime Bağlamının da en ince ayrıntısıyla yine Evliya Çelebi'de incelenebileceği görülmektedir.

Evliya Çelebi, La Motraye ve Tournefort Sinop'ta herhangi bir mesire yerinden söz etmemişlerdir. Tournefort bunun sebebini, İstanbul'dan Sinop'a kadar hayranlık uyandıran yeşillikler, Sinop'tan sonra ise her yerin fundalıklarla kaplı olduğunu anlatmıştır (116). Evliya her ne kadar Sinop halkının çiftçilikle uğraştığını söylese de, şehirdeki bağ ve bostanlardan bahsetme gereği duymamıştır. Seyyahlarımızdan bu şehirdeki bağ ve bahçeler hakkında bilgi alamasak da, Mehmet Ali Ünal, Sinop'un

¹⁰⁶ Hem “bağ” hem de “meyve” kelimelerini bu kategoriye katmamızın sebebi, “çarşı”ları anlatırken “pazar”ları için içine kattığımızla aynıdır. Burada yapılan şey, metodumuzda kullanılan *çoklu tasnifciler*dir. Bu çoklu tasnifciler olmadan kategorilerin geçerli olması mümkün değildir. Acun, “Muhteva Analizi” 39.

meyve yönünden çok zengin olduğunu belirtmiş, bağcılık ve bostancılığın da çok yaygın olduğunu söylemiştir (*Osmanlı Devrinde Sinop* 173).

Evliya Çelebi, Samsun evlerinin bağ ve bahçelerle çevrili olduğunu tespit etmiştir.¹⁰⁷ Şehirde yetişen meyveler hakkında az bilgi vermiş, dağlarında yetişen üzümlerden söz etmekle yetinmiştir (2:45). Samsun'un etrafını anlatırken ise Faça Kasabasındaki bağ ve bahçelere¹⁰⁸ dikkat çekmiştir. Darkot, Samsun araştırmalarında, şehirdeki evlerin bahçe içinde olduğunu söylemiş ve bu konuda Evliya'nın gözlemlerini makalesine yansıtmıştır ("Samsun" 175). Tournefort'un Samsun'da bu konuyla ilgili hiçbir tespiti yoktur.

Seyyahımız Evliya, Amasya'da 70 adet mesiregahtan bahseder. İçlerinden 4 tanesinin de isimlerini verir. Bunlar, Sovukpınar, Kurukavak, Ilıca ve Kanlıpınar'dır. Kanlıpınar'ın hikayesini de anlatmadan geçmemiştir.¹⁰⁹ Aynı şekilde saraylarının ve bahçelerinin güzelliğine de değinmiştir. Şehrin etrafını anlatırken de İzek köyünde bağlar ve bahçeler olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ Şehrin meyvelerinden ve bu meyvelerden elde edilen şerbetin tatlılığından da abartarak bahsetmiştir (Evliya Çelebi 2: 98). 1613'de Simeon doğrudan bağ ve bahçelerden söz etmese de, bu şehrin dağın üzerinde kurulduğunu söylemiş ve yanında iki nehir aktığını belirterek buradaki meyve bolluğunu anlatmıştır.¹¹¹ Bu nehirler sayesinde etrafının bağ veya bahçe ile donatılmış olduğunu düşünebiliriz. 1632'de Tavernier ise Amasya'nın bir bayır üzerine kurulduğunu söylemiş, güney yönünde ise kır manzaralarını görmüştür. Ayrıca topraklarının çok verimli olduğunu, Anadolu'nun en güzel meyvelerinin burada yetiştiğini ve en güzel şaraplarının yine burada üretildiğini belirtmiştir.¹¹² Bu anlamda, Simeon'dan Evliya'ya kadar geçen 27 yıl içinde Amasya'nın meyvelerinin ününü koruduğunu ve güzelliğinin yıllar içinde değişmediğini tespit edebiliriz. Bu şehir hakkındaki çalışmalarında Darkot'da meyveciliğin Amasya'da büyük bir yer tuttuğunu belirtir (Darkot, "Amasya" 393). Gürbüz, konu hakkındaki doktora çalışmasında 1576 yılında, şehirdeki bağ- bahçelerin yaygınlığından, tahrir defterlerinden destek alarak söz

¹⁰⁷ *Bu şehri cümle (---) mahalle ve cümle (---) kiremitli bâğ u bâğçeli ve besâtinli hanelerdir ve cümle (---) mihrâbdır.* Evliya Çelebi 2: 45.

¹⁰⁸ *Bâğ u bâğçesi ve gûnâ-gûn meyvesi var.* Evliya Çelebi 2: 46.

¹⁰⁹ *Der-beyân-ı teferrücgâh [u] mesîregâh: Cümle yetmiş aded mesîregâhları vardır. Evvelâ, Kanlıpınar, Ferhâda bu mahalde bir fertûte-i sâhire vü mekkâre avret, "Şîrîn öldü. Dahi ne çalışırsın" deyü Şîrîn lokmasını getirdiği sâ'at Ferhâd külingün hevâya atıp başına düşüp merhûm olduğuçün Kanlıbınar derler. Ve mesîregâh-ı Sovukpınar[r] ve Kurukavak ve mesîregâh-ı Ilıca.* Evliya Çelebi 2: 98.

¹¹⁰ *Üç yüz hâneli ve bâğlı ve bâğçeli ve câmi'li ve mesâcid, hân, hammâmlı ve esvâk-ı muhtasarlı bir imâristândır.* Evliya Çelebi 2: 99.

¹¹¹ *Meyve dolu ve her bakımdan bereketli bir yer olan Amasya'dan bol miktarda iyi cins ayva çıkar.* Simeon 107.

¹¹² *Kentin toprakları verimli ve Anadolu'nun en güzel şaraplarıyla meyveleri burada üretiliyor.* Tavernier 51.

etmiş ve bu bağlardan elde edilen vergileri tablosunu çıkarmıştır (180-181). Aynı tahrir defterinden aynı tespitler, Öz'ün çalışmasında da görülmektedir (XV XVI. yüzyılda 94). Evliya Çelebi Tokat'ın meyvelerinin bolluğu hakkında da ayrıntılı bilgi verir. Bu bolluk, şehirdeki bağ ve bahçelerin fazlalığının kanıtıdır. Seyyah, şehirdeki seyir ve gezinti yerlerinden de söz eder. Bu gezinti yerlerinde amaç sadece eğlence ve gezmektir. Yani boş boş gezmekten başka burada yapılacak bir şey yoktur. Bu mesire yerlerinden on tanesinin adını verir. Kereniç mesire yerinin suyunun şifalı olduğunu ve sevgililerin hep burada gezdiğini söyler, Eğer Kayası, Kirkoriş Dağı, Gıjgıj Dede Tekyesi, Erenler Dağı, Alp Gazi, Analı Bayırı, Yeni Ilıca, Haft [burada yedi tane gölcük bulunmaktadır, hatta tanıttığı üzere burası Tokat'ın en güzel mesire yeridir] ve Kömsek Sultan bu mesire yerlerindedir.¹¹³ Ayrıca Tokat'ın çıkışında her yerin bağ ve bahçe ile dolu olduğunu, özellikle de gül bahçelerinin çokluğunu ve güzelliğini anlatır.¹¹⁴ Tokat şehri bu konuda oldukça büyüleyici olacak ki Polonyalı Simeon'da şehrin suyunun bol ve bereketli olduğunu belirtmiştir (Simeon 107). Tavernier, meyve bolluğundan,¹¹⁵ Tournefort ise bu meyvelerin ve meyve bahçelerinin eşsizliğinden söz etmiştir.¹¹⁶ XX. yüzyılda yaşamasından dolayı bizim çalışmamızda yer almayan Agop Arslanyan da

¹¹³ *Der-sitâyiş-i mesîregâh-ı İremezât Cümle (---) aded teferrücgâh-ı ehl-i merâmdır. Evvelâ Müftî mescidi kurbunda Topçu bâğları. Andan, Mesîregâh-ı ziyâretgâh-ı Kereniç: Kuds-i Şerîfde âb-ı Selvân gibi nerdübân ile inilir bir âb-ı hayâtdır. Ve ba'zı zamân taşar taşra bâğlara dökülür. Ba'zı marizler bu aynda çimüüp bi-emrillâh şifâ bulur. Kereniç nâmıyla meşhûr-ı âfâk bir âb-ı nâbdır, amma hakka ki Ayn-ı Selvân ta'mundadır. Bu mahalde olan bâğlarda cümle yârân-ı bâ-safâlar cem' olup zevk u safâlar ederler. Andan, Mesîregâh-ı Eğer kayası: Şehrin {garbı} havâlesinde eğer-misâl bir çatal kayadır. Ba'zı şehir zurefâları Uc ibn Anûk bu kaya üzre binermiş, derler. Hakkâ ki eğer gibidir. Ol cebel bir minâre gibidir. Bi-emrillâh bir mâ-i zülâl var kim gûyâ buz pâresidir. Cümle ihvân-ı bâ-safâ anda gidüüp teferrüc ederler ve ziyâretgâhdır ammâ ismi ma'lûmum değildir. Andan şehre havâle, Kirkoriş dağı: Keferre ve müselmânlar mesîregâhdır. Andan şehrin şarkına hâ'il, Gıjgıj Dede tekyesi: Seyrângâhdır. Andan, Mesîregâh-ı Erenler dağı: Müstecâbü'd-da' ve bir yerdir. Cem'i huccâc-ı müslimînin âyende vü revendesin a'yân-ı vilâyet bu mahalde veda' ederler ve istikbâl ederler. Mesîregâh u çerâgâh du'â harmanı bir makâm-ı teferrücgâhdır. Andan, Seyrângâh-ı Alp Gâzî tekyesi: Şehre hâ'il ci-hân-nümâ bir mekân-ı âldir. Andan, Mesîregâh-ı Analı bayırı: Bu dahi şehre hâ'il bir seyrângâh yerdir. Andan, Mesîregâh-ı Yeni ılıca: Bâlâda zikri sebkât eden kal'aya havâle Aksu depesindedir. Andan Taşoluk tekyesinden aşağı şehir hâricinde şehre karîb Keksi köyünde, Mesîregâh-ı Haft: Lisân-ı Acem üzre heft, ya'nî yedi mesîre demekdir ammâ galat-ı meşhûr evlâ olmağın elsine-i nâsda Haft derler. Hakkâ ki vakt-i bahârda suların tuğyânları mahâlinde yedi gölcük olur. Câ-be-câ mâhîcikleri de bulunur. Ve çemenzâr ve murgzâr ve hayâbân olmuş draht-ı müntehâlar sâyesinde aşren-fe-âşr havuzları içinde cân kuzuları sine bülbülleri, gümüş balıkları gibi bu havuzlar içre şinâverlik edüüp havuzda bülbül-âsâ nevâhânlık ederler, bir mesîregâh-ı bî-minnetdir. Andan, Mesîregâh-ı Kömsek Sultân tekyesi: Cümle uşşâkân Hızırılık Hızırık ırmağı kenârında haymelerile ve külbeleriyle cân sohbetleri ederler.[24b] (1 satır boş) Evliya Çelebi 5: 40.*

¹¹⁴ *Evvelâ bu şehir-i hoş-havânın her tarafda cânib-i erba'asında olan hadîka-i bostânlar ve bağ-ı gülistânlar içre carî âb-ı revanları var kim her bir enhar-ı zulâlin sahilinde İremezâtü'l-îmâd misilli ravza-i Rıdvânlarda bülbüllerin nahş [ü] efgân-ı hoşnevâhânlığı âdeme rûh-efzâ safâ verir ve cem'i'i. fevakifâhatları eyle [25a] ter ü tâze ve âbdardır. Kim sa'ir büleydelere meyve-i günâ-günlarından hedâyâ götürürler. Evliya Çelebi 5: 39-41.*

¹¹⁵ *Tokat'ta hayat ucuz, buranın şarabı çok güzel, kentte her çeşit meyve bol. Tavernier 53.*

¹¹⁶ *Söz konusu gizli köşe çok iyi ekilmiş ve bağlarla, eşsiz meyveler veren bahçelerle kaplı. Tournefort 222. Tournefort ayrıca buradan Turhal'a geçerken bulunan bağlardan da bahseder: Turhal, Agara'ya on beş mil uzaklıkta, sarp bir tepenin eteklerinde ve yamaçlarında yer alan, tepesinde eski bir kale bulunan ve Tokat ırmağınca sulanan küçük bir kasabadır; kasabanın yamaçtaki evleriyle etekteki evleri birbirinden kopuktur. Bütün mahalleleri güzel bağlarla dolu. Tournefort 224.*

Tokat'ın bağları, bahçeleri ve meyvelerinden bahseder (Arslanyan 9). Görülen o ki, Simeon'dan Arslanyan'a (XVII. – XX. yy.) Tokat meyvelerinin ve bahçelerinin güzelliği hiç değişmemiş; özellikle meyvelerin şanı dillere destan olmuştur.

Evliya Çelebi, Trabzon'da şehir halkının eğlenceyi ve gezmeyi çok sevdiğini, halkın gamsız ve kedersiz olduğunu özellikle belirtmiştir (2:52). Bu şehrin bağ ve bahçeleri çok olacak ki Evliya, buraların meyvelerinin güzelliğini özellikle de armut, kiraz, elma, turunç, limon ve narı abartarak anlatmıştır. Meyvelerde başka, çeşit çeşit ve renk renk çiçeklerin varlığından, özellikle de karanfil bolluğundan söz etmiştir. Ayrıca, mesire yerlerinden bahsetmiş, Ayasofya Camiinin içindeki bağ ve bahçeleri dile getirmiştir. Rumların Sürmene Kalesini anlatmış, Kavak Meydanı adlı mesire yerinde paşaların tatil günlerinde askerleriyle cirit oynadıklarını özellikle belirtmiştir. Hoşoğlan Nehrinde bulunan bağ ve bostanları anlatmadan geçmemiştir.¹¹⁷ Tavernier bunların hiçbirinden bahsetmezken; Tournefort, bu şehirde, evden çok orman ve bahçenin görüldüğünü söylemiştir. Bu şehrin bitki açısından çok zengin olduğunu, özellikle şehrin kırsalının bu konuda büyüleyici olduğunu vurgulamıştır (119-120). Tekindağ'ın da şehrin meyvelerinin ünü hakkında tespitleri vardır (470).

Mesire, bağ, bahçe ve meyveliklerin kavram analizlerinin sonuna gelmiş bulunuyoruz. Mesiregâhların belirlenen beş şehirde de var olması, buraların ne denli yeşillikli yerler olduğunu göstermekle beraber, bu dinlence yerlerinin, Celalilerin saldırılarına da boyun eğmediğini gösterir. İsyanların en çok olduğu Amasya – Tokat yöresinde bile seyyahların meyveliklerden söz etmesi bu bölgenin ne denli yeşilliğini koruduğunun da bir kanıtıdır. Bu çerçevede hem genel anlamda Osmanlı insanı için, hem de Karadeniz halkı için, bu dinlence yerlerinde vakit geçirmek, günlük hayatın en önemli parçasıdır. En az işlerine ve dini hayatlarına önem verdikleri kadar, dinlenmeye, “başiboş” gezmeye de önem verirler.

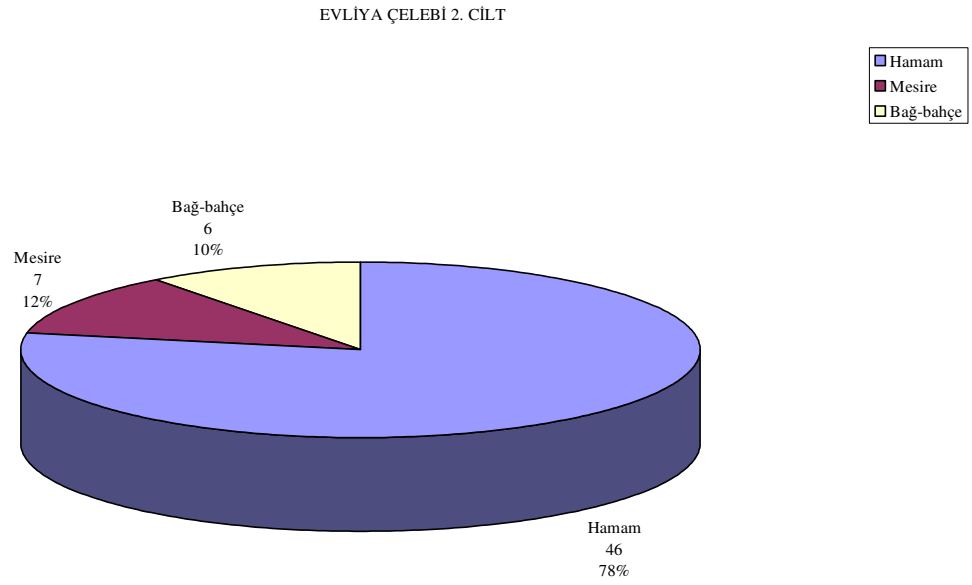
Anahtar Kelime Bağlamı örneklerinde görüldüğü üzere Osmanlı'da meyveciliğin ileri seviyede olduğu ve Osmanlı kültüründe meyveye ne kadar kıymet verildiği de ortadadır (*Çağının Sıra dışı* 191-192). İnceleme alanımızda olan şehirlerden Sinop'un,

¹¹⁷ *Evsâf-ı mesîregâh-ı Tarabefzûn* : Cümle (---) aded teferrucgâhdir. Evvelâ Zağanos kapusundan taşrada Kavak meydânı, cümle paşalar ta'til günleri askeriyle ol fezâda silâhşorluk edüp cirit oynarlar bir vâsi' meydân olmağıla tâ ortasında üç kat gemi direklerin birbirine bend edüp dikmişlerdir. Tâ zirve-i a'lâsında bir altun yıldızlı top vardır. Cümle lu'bedebâz cündîler at bırağup ol topa hadeng endaht edüp uran pehlivanlar [a] ihsânlar olur. Ve mesîregâh-ı (4.5 satır boş) Evliya Çelebi 2: 54.

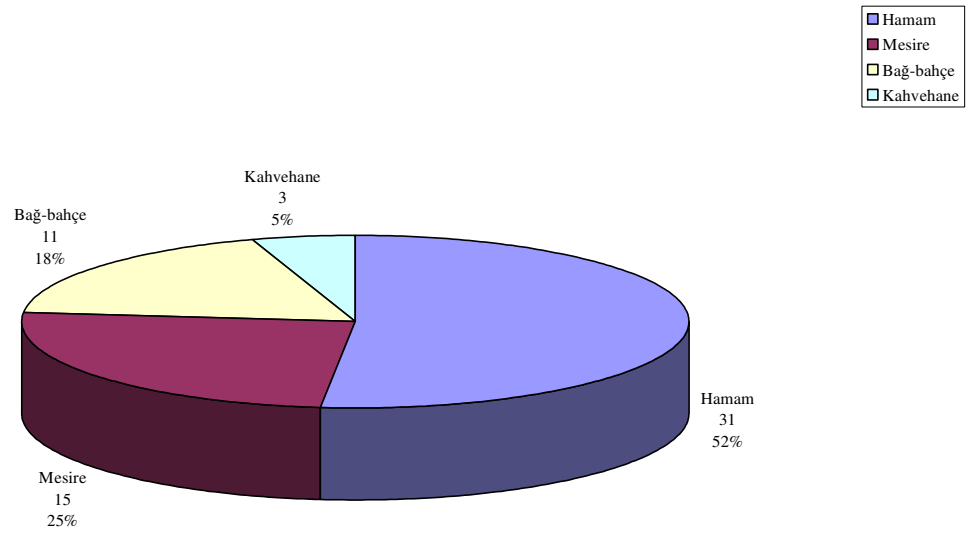
Amasya'nın, Tokat'ın ve Trabzon'un bahçeleri, her seyyahın diline dolanmış, meyvelerin ünü her dönem devam etmiştir.

Kavram Analizleri yapılan Sosyal Hayat başlığı altında incelenen mekanların da kullanım sıklıkları, aşağıdaki grafiklerde incelenebilir.

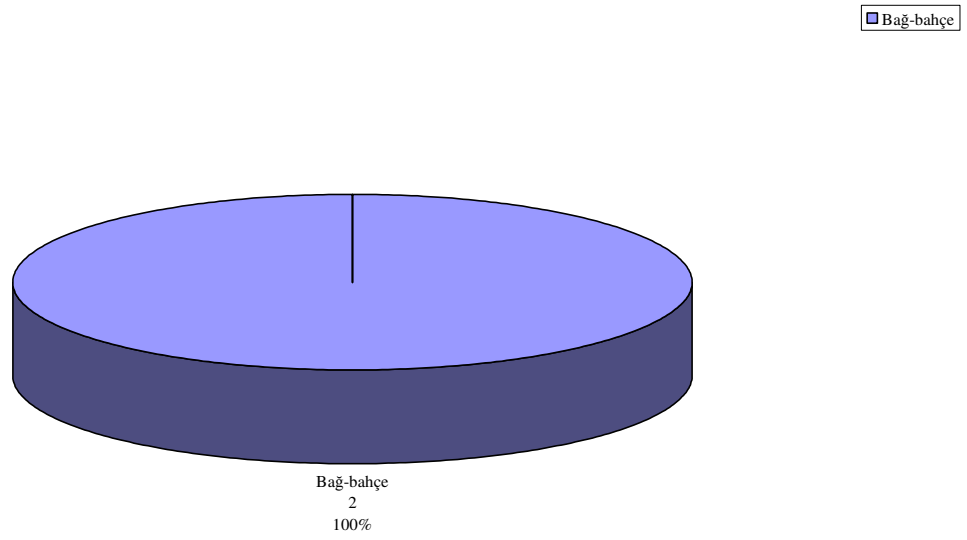
Şekil 4. Sosyal Hayata Dair Mekanların Metinlerde Kullanım Oranları

EVLİYA ÇELEBİ 5. CİLT

TOURNEFORT

VI. BÖLÜM

DİNİ HAYAT, İŞ HAYATI VE SOSYAL HAYATIN DOĞAL SONUCU: İMARET (HAYRAT) SİSTEMİ YA DA KÜLLİYELER

İmaret, kelime anlamı itibariyle “imar edilmiş, inşa edilmiş” (Ertuğ 219) anlamına gelmektedir. Bir sistem olarak ise, Osmanlı toplum hayatında yeri çok büyüktür. İmaret sistemi, Osmanlı Devleti’nde bir şehrin hem sosyal hem toplumsal öğelerinin oluşmasında, kısacası o şehirde yaşayan insanların günlük hayatlarının şekillenmesinde en önemli rolü oynamaktadır. Alada, Osmanlılar’da şehirlerin kurulması ve geliştirilmesinde İmaret Sisteminin temel alındığını özellikle vurgulamıştır (76).

Bu konu hakkında yapılan araştırmaları okuduğumuzda ise, “imaret”¹¹⁸, “külliye”, “vakıf” ve “hayrat” sözcüklerinin yaklaşık olarak aynı anlamlarda kullanıldığına şahit olduk (Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde” 19). Bu anlamda, bu başlık altındaki çalışmalarımızı bu üç kavram üzerinden yürüttük.

Sistem hakkında günümüze kadar oldukça fazla araştırma yapılmıştır. Bu sistem, genel anlamda, hayır sahibi insanların halka hizmet amacıyla kurdukları hayır kurumlarını (Çobanoğlu 542) temsil etmektedir ve *Allah rızası, insanlık, iyilik ve yardımlaşma* (Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde” 17) için kurulan bir tesisler bütünüdür. İşte bu sebeple, yani işin içinde hayır, dayanışma ve yardımlaşma olduğu için, belli bir zamana kadar sadece “imaret sistemi” olarak anılan bu sistemin adı, Yediyıldız’la beraber “hayrat sistemi”ne dönüşmüştür.

Bahsi geçen “imaret ya da hayrat sistemi”, zaman içerisinde imâret sitesi, manzûme, kompleks, külliye (Çobanoğlu 542) gibi değişik isimler altında anılsa da işlevi hep aynıdır ve adı üzerinde, imaret siteleri tarafından işletilen bir sistemdir. Ergin, İmaret sisteminin dört boyutu olduğundan bahseder. Bunların içinden bir şehrin kuruluşu bakımından imaret boyutu, bizim asıl meselemizdir (6). Bu “şehir kuruluşu” üç ana bölümden meydana gelmektedir¹¹⁹: Birinci bölüm, din, eğitim, sağlık, sosyal yardım v.b

¹¹⁸ İmaret Sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık 146-169.

¹¹⁹ İmaret sitelerinin bölümlendirilmesi için bkz. Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde” 27; Yediyıldız, “Oturulabilir Şehir”.

hizmetlerinin yerine getirildiği, doğrudan kendilerinden yararlanan mekanlardır. [Bu sistem içerisinde, halka doğrudan hizmet sunan kuruluşlara hayrât, bu kuruluşların gelir kaynaklarına ise akarât denilmektedir (Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde” 23). Baer de, vakıflarla ilgili araştırmasında, cami, mektep, çeşme, imaret gibi doğrudan kendilerinden yararlanan mekanlar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir (“The Waqf” 263-266).] Bu kısım, tezimizin III. bölümünde açıklamaya çalıştığımız, günlük hayatın dinî kısmını belirleyen camilerin ve mescitlerin çevresidir. Osman Ergin’in deyimiyle “cami, imaretin en hâkim noktasıdır ve imaretin öteki parçaları bunun etrafında dizilir” (19). Konu hakkında yapılan her çalışmada, camilerin imaret sisteminin merkezinde yer aldığı mutlaka belirtilmiştir. Buradan çıkarılacak sonuç, bu sistemin, günlük hayatın ana belirleyicisi olan camilerin, dolayısıyla bir eğitim kurumu olan medreselerin etrafında oluştuğu ve geliştiğidir. [İşte bizim camileri incelerken medreseleri de işin içine katmamızın ana sebebi budur.]

Kuruluşun ikinci bölümünü ise, tezimizin IV. bölümünü oluşturan iş hayatı olarak adlandırdığımız ve tezimizin V. bölümünü oluşturan günlük hayatın koşturması içinde insanların daha çok boş vakit geçirmek ve eğlenmek için yarattıkları sosyal hayatı kapsayan hamamlar, kahvehaneler, kiraathaneler ve bayram yerleri oluşturur.

Bu anlamda, İmaret Sistemi, dinî (cami ve mescitler) ve ticari etkinliğin yanı sıra [çarşılar, dükkanlar ve hanları bu kapsama alabiliriz. Bu mekanlar sadece alışveriş için değil, oturmak ve yatmak için de kullanılır. Ergin’in deyimiyle hanlar ve çarşılar, imaretleri yaşatmak için vardılar (39-40)] misafir ve yolcular için barınak ve aşevi (kervansaraylar) olarak da görev görür. Diğer bir deyişle, imaret, tezimizin üç ana başlığını da içine alır. [Bu noktada bir ayrıntı dikkatimizden kaçmadı. Kervansarayların, İmaret Sisteminin içinde yer aldığını ve *garip ve kimsesizleri üç gün misafir ederek* (Ergin 24) yiyecek ve içecek sunulan yerler olduğunu biliyoruz. Bu bağlamda, “imaret” ve “kervansaray”ın sözlük anlamı olarak aynı olduğunu söylememizde bir sakınca olmasa gerek. Zira, imaretin sözlük anlamı, kervansarayların görevlerinden biri olan “yoksullara yiyecek dağıtılmak üzere kurulmuş aşevi”dir. (Ertuğ 219; Devellioğlu 433).]

Üçüncü kısım ise bu başlıkların dışında kalan meskenler, yani bizim II. bölümde yer verdiğimiz “ev hayatı” ya da “dört duvar içi” dir.

Bu aşamaya geldiğimizde, bir konudan bahsetmemiz gerekecektir. Tezimiz boyunca ele aldığımız mekanların günlük hayatı oluşturduğunu ve bu mekanların imaret sisteminde yer aldığını anlattık. Ancak, imaret sistemi içinde, sadece bizim inceleme altına aldığımız camiler, mescitler, medreseler, türbeler, çarşılar, dükkanlar, hanlar, kervansaraylar, hamamlar ve mesireler bulunmamaktadır. Tüm bunların yanında, yine caminin etrafında oluşan aşevi olarak imâretler, bizim analize tâbi tutmadığımız tâbhaneler, dârüşşifalar ve kütüphaneler gibi günlük hayatın devam ettiği mekanlar da bulunmaktadır. Bu mekanların çözümlenmeye alınmamasının sebebi ise, seyahatnamelerde yer almamalarıdır. Ancak, seyyahlar bu mekanları eserlerine yansıtmadılar diye imaret sistemi içinde buralardan söz etmeden geçmek, Osmanlı şehri hakkında eksik bilgi vermek demek olacaktır. Bu anlamda, seyyahların gözlemlerinde yer almasalar da şehri oluşturan bu unsurların da var olduklarını mutlaka belirtmek gerekmektedir. Zira, konu hakkında okunan tüm çalışmalarda bu mekanların şehri oluşturan öğeler olduklarından söz edilmiştir (Ergin 19; Yedi yıldız, “Osmanlılar Döneminde” 19; Ertuğ 219 ve Çobanoğlu 542). Bu durumda, şehrin oluşumunda ve dolayısıyla imaret sisteminde yer alan çeşmelerden de kısaca bahsetmek gerekecektir. Çeşme ve su yollarını, günlük hayatın belirleyen bir mekan olmamalarından dolayı tezimizde herhangi bir başlık altına koymadık. Ancak, çeşmeler hayrat sisteminin vazgeçilmezidir ve Evliya'nın Tokat notlarında yer almaktadır. Seyyah, şehirde, Oğul Beğ, Sovuk Bınar, Çark Bınar, Bâzârcık Bınarı ve Mevlevihâne çeşmeleri adı altında 5 tane çeşme olduğunu söyler. Bu beş çeşmenin isimlerini sadece meşhur oldukları için zikretmektedir. Zira, seyyaha göre şehirde yüze yakın çeşme bulunmaktadır. Başlığımız altında bizim için önemli olan kısım ise, “sebilhâne” olarak adlandırdığı su hayratlarıdır. Bu hayratların sayısını vermez ancak, buraların çarşı ve pazarların kalabalık olan yerlerinde olduğunu belirtir (5:36-37). Çeşmelerin sistem içinde yer alan diğer unsurların yakınında yer alması, hayrat sisteminin bir bütünlük içinde devam ettiğinin bir kanıtıdır.

Görüldüğü gibi, imaret (hayrat) siteleri veya külliye, *toplumun bütün alanlarıyla, kültürün bütün boyutlarıyla alakalıdır*. Yani, sistem, *medeni günlük yaşamın her ihtiyacına cevap verebilecek toplumsal alt birimlerin birbirlerinden ayrı, fakat aynı zamanda birbirleriyle ilişkili olarak mekansal düzenlenmesinden oluşur* (Alada 79) ve

kendi iç bünyesinde bir sosyo-kültürel hayat meydana getirir (Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde” 18-20). Yediyıldız ve Alada’nın bu tanımları bize, imaret ya da hayrat sisteminin toplumun her ihtiyacına cevap verebilecek büyük bir kompleks olduğunu, sistemin içindeki her birimin kendine has görevleri olmakla beraber aynı zamanda birbirleriyle iletişimde olduklarını, bu etkileşim içerisinde tüm birimlerin bir şehirdeki günlük hayatın düzenli işlenmesinde rol oynadığını özetlemektedir. Kısacası, hayrat sistemi ya da külliye, *binalar ve hizmetler kompleksi ve sosyal teşkilatlar bütünü* (Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde” 29) olup bir şehrin kuruluşunda mutlaka olması gereken bir unsurdur. Ya da Yediyıldız’ın deyişiyle, *Osmanlı dönemi Türk şehrini çözümlmek ve anlamak, şehrin dokusunun hücrelerini oluşturan ve vakıf sistemine dayanan imaret sitesinin çözümlenmesine bağlı demektir* (“Osmanlılar Döneminde” 26). İşte bu sebeple, bu sistemi oluşturan her birim, başta seyyahımız Evliya Çelebi’nin, daha sonra da bu dönemde Osmanlı topraklarını gezen yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. La Motraye, bölge sınırlaması yapmadan, tüm Osmanlı şehirlerinde her zaman camilerin yanında, hastane, medrese ya da başka bir kurum bulunduğunu seyahatnamesinde özellikle belirtmiştir (99).

Çözümleyeceğimiz en son kategori olan imaret, hayrat veya külliye, diğer kategorilerde olduğu gibi seyahatnamelerde geçen şekilleriyle tarandı. İmaret kelimesi “imaret”, “imârât” ve “imâret”; hayrat kelimesi “hayrat” ve “hayrât”, külliye kelimesi ise “külliye” ve “külliât” şeklinde metinlerde arandı. Kelime Kullanım Sıklıklarının analizi sonucunda, Evliya Çelebi’nin II. cildinde imaretin 17, V. cildinde ise 8 kere; külliye’nin V. ciltte 1 kere; hayratın ise II. ciltte 3, V. ciltte 5 kere geçtiği tespit edilerek, kategorinin Varlık Yokluk Belirlemesi de yapılmış oldu. Sadece bir Osmanlı seyyahının gözlemlerinde yer alan bu kategorinin Anahtar Kelime Bağlamını, yine bu seyahatname aracılığıyla incelemeye tâbi tutacağız.

Evliya Çelebi Sinop’ta bir imareten söz etmektedir. Bu imaretin vakıf gibi işlediğini, yakınında ise eğitim veren kurumlar, bin seksen tane dükkan, kıymetli eşya, yiyecek ve içecek satan dükkanlar olduğunu da belirtmiştir.¹²⁰ Örnekte kelimenin aşevi anlamında

¹²⁰*Ve bir imâreti ve bir dârü'l- hadîsi ve üç dârü'l-kurrâsi var. Ve cümle bin seksen dükkân-ı âbâdândır. Cemi’i zî-kıymet eşyalar mevcûddur. Me’kûlât ü meşrûbatının memdûhâtından has ve beyâz ekmeği* (---)(---)(---)(---)(---)(---)(---)(---) Evliya Çelebi 2: 45.

kullanıldığı ve günlük hayatın belirleyicisi diğer unsurların da birbirleriyle yakın yerlerde olduğu görülmektedir. Bu da, şehirdeki imaret sistemini bize göstermektedir. Evliya'nın sistem olarak imareten söz etmemesinin bizi yanıltmaması gerekir. Çünkü şehirde imaret sisteminin olmaması neredeyse imkansızdır. Örnekte bulunan dükkanlar ve eğitim kurumlarının yanı sıra, sistemin ana damarları olan, camiler, hanlar, dükkanlar ve hamamların şehirdeki varlığı daha önceki kategori incelemelerinde verilmiştir. Bu anlamda şehirde var olan bir imaret sisteminin devamlılığı açıktır.

Seyyah, Sinop'un ardından gezdiği Samsun'da, imaret olmadığını “ve medrese ve imâret ve darü'l-hadis yoktur”(2: 45) diyerek açıkça belirtmiştir. Burada geçen imaret yine aşevi anlamındadır. Bu şehirde de imaret sisteminden söz edilmemektedir. Ancak, bu tespit bize, bir eksiklik olduğunu hissettirmektedir. Zira, şehirde çarşı içinde caminin varlığını, bunun yanında hamamlar ve hanların bulunduğunu seyyah gözlemlemiş ve kaleme almıştır. Belki de bu mekanların bir sistem içinde yer aldığını söylemeye gerek duymamıştır.

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre, Amasya'da 10 tane imaret bulunmaktadır. Ancak sadece dokuzunun adını zikretmiştir. Bunlar Bâyezid- i Vali, Mevlevihane, Pir İlyas Dede, Mehmed Paşa, Bâyezid Paşa, Yorgoç Paşa, Gök, Hatuniyye ve Çöplüce imaretleridir.¹²¹ Burada sözü edilenin yine aşevi olduğu, yemek ikram edilen ev anlamına gelen “dârü'l-it'âm” kelimesinden bellidir. Darkot, şehir hakkındaki çalışmalarında, 1511 yılında buradaki bir imaretin harap olduğunu belirtmiştir (“Amasya” 395). Evliya'nın, belki de ismini vermediği tek imaret harap olduğu için artık işlevini yerine getiremeyen bu mekandır. Kelime, aşevi olarak kullanılsa da bu şehirde sistem olarak imaretin devam ettiği çok açıktır. Çünkü, Evliya, bir imaret sisteminde bulunabilecek her kuruluşa, şehir gözlemlerinde yer vermiştir. Şehrin dükkanlarının, mesire yerlerinin, hanlarının ve özellikle camilerinin sayısının oldukça fazla olduğunu daha önce tespit etmiştik. Zira, Çobanoğlu'da şehirde 1495 yılında Ayas Ağa külliyesi olduğunu söylemektedir (543). Belki de şehirde var olan tek külliye burasıdır diye düşünürken, Gürbüz'ün doktora tezinde XVI. yüzyılda şehirde üç tane külliye saydığına rastladık. Bunlar, Gökmedrese mahallesinde bulunan Yörgüç Paşa, kendi adıyla anılan mahallede bulunan Mehmed Paşa ve 1486'ta tamamlanan Sultan 2.

¹²¹ *Evsâf-ı imâret-i dârü'z-ziyâfe: Cümlesi on aded dârü'l-it'âmdır. Cümleden mükellef Sultân Bâyezîd-i Velî imâretinin rûz-merre merreteyn cümle fukaraya ni'met-i bî-kusuru mebzûldur. Ve imâret-i Mevlevîhâne: Dervîşânlarından mâ'adâ fukarâlara ni'meti mebzûldur. Ve İmâret-i Pîr İlyâs Dede ve İmâret-i Mehmed Paşa ve Bâyezîd Paşa ve Yorgoç Paşa ve Gök (imâret ve Hâtûniyye İmâreti ve imâret-i Çöplüce) Evliya Çelebi 2: 97.*

Bayezid külliyesidir (202-208). Bu anlamda, Evliya'nın söz ettiği imaretlerden üçünün külliye olduğu anlaşılmaktadır. Öz ise şehirde sadece 2. Bayezid ve Yörgüç Paşa imaretlerinden söz eder (XV XVI. 140). Bu durumda, Çobanoğlu'nun 1495 yılında tespitini yaptığı Ayas Ağa külliyesinden eser kalmadığı görülmektedir. Evliya'nın şehre ikinci gezisi esnasında da imaret kelimesi geçmektedir. Bu durumda anlaşılıyor ki seyyah, Amasya'da imaret sisteminin var olduğuna dair ipuçlarını şehre ikinci gezisi sırasında vermiştir.¹²² Gezgin Tokat'a varınca, imaret, hayrat ve külliyyat kelimelerini bir çok anlamda ve bir arada kullanmıştır.¹²³ Örnekte görüleceği üzere, hem sistemden hem de aşevlerinden söz edilmektedir. Zaten, seyyah, başlığını "külliyyât" olarak vermiştir. Bu anlamda sistemden söz ettiği açıktır. Seyyahın özellikle Koca Ali Paşa Camii etrafını tasvir ederken bahsettiği *hayrât-ı hasene* tamlamasında sistem söz konusudur. Taş Han'da sözü geçen hayrat, bir kimsenin iyilik için yaptığı eserler anlamına gelmektedir. Seyyah, örneklerde de görüldüğü gibi, kelimeyi hem aşevi, hem de bizim burada bahsettiğimiz sistem anlamında kullanmaktadır. Bu anlamda, zaten kendisi söz etmese bile şehrin günlük hayatı hakkında ince ayrıntılara girerek, şehirdeki bir hayrat sisteminden söz etmektedir. Faroqi, 1550-1600 yılları arasında şehirde bulunan ve 1407'de kurulan Hacı İvaz Külliyesi'nin tespitini, defter kayıtlarına göre yapmıştır (*Osmanlı'da Kentler* 383). Ancak, seyyahımızın bu külliyenin ismini neden vermediği bilinmemektedir. Geçen 249 yıl içinde bu külliyenin ortadan kalkmış olabileceği şaşırtıcı değildir.

Evliya Trabzon'da yine imaretlere yer vermiştir. Sayılarını söylemese de, İmaret-i Ebü'l-feth Sultan Mehmed Han ve Hatuniyye İmarethanesi olmak üzere iki tane mekandan söz eder. Buraların aşevi oldukları açıktır. Zira, burada ekmek dağıtıldığını ve cuma akşamları pilav ve yahni verildiğini ve bu yemekhanenin yine bir vakıf sistemi içinde çalıştığını belirtir. Cuma geceleri pilav ve yahni verilmesinin vakfedenin şartı

¹²² *Bu şehir-i sevâd-ı mu'azzamın bânîsi ve fâtihi ve âb [u] havâsı ve arz-ı belediyle ve cümle âsâr-ı imâret-i selâtin-i selefiyle cümle sene 1056 tarihinde mufassal tahrir olunmuşdur.* Şehrin çevre kasabaları hakkında aldığı notlarda imaretin geçtiği bir başka yer *Bu dahi bâlâda ma'mûr rabta olup hâs olup voyvodalık olduğu cümle imâretiyle tahrîr olunmuşdur.* şeklindedir. Evliya Çelebi 5: 43.

¹²³ *Der-fasl-ı tetimme-i şehrengîz-i külliyyât-ı şehir-i Tokat. Ve hayrât u hasenât ve imârât binâ etmeğe mâyillerdir. Her câmi' ve sarây ve imâretleri ol kadar metîn ve müstahsen etdirirler kim hâne-i bi-minnetlerine ve cavâmi-'i lâtiflerine âdem girse hayran olur.* Bu cümlemin haricinde *zîrâ bu şehir ahâlîleri gâyetü'l-gâye ankâ kimesneler olmağile hayrâta sâ'î olup var makdûrların hasbeten lillâh imâret ederler.* cümlesini de incelemeye almak gerekir. Evliya Çelebi 5: 41. Hayrat kavramı için ayrıca Koca Ali Paşa Camiinin tasviri esnasında *bu hayrât-ı hasenenin cümle âsâr-ı binâları rasâs-ı hâs-ı nûlgûn ile mestûrdur* cümlesini not almıştır. Evliya Çelebi 5: 34. Şehirdeki Taş Han'ı anlatırken ise *Her gece tabl çalınır.(---)(---)hayrâtdır* cümlesi geçmekte ancak metinde ara kısım boş olduğu için ne demek istediği anlaşılmamaktadır. Evliya Çelebi 5: 37.

olduğunu da belirtir.¹²⁴ Tekindağ da Evliya ile aynı imaret isimlerini vermektedir (474). Bu anlamda seyyahın gözlemlerinin doğru olduğunu, şehirde sadece iki aşevi bulunduğunu söyleyebiliriz. Hayrat kelimesi de bir paragrafta geçmekte ancak bizim aradığımız anlamı içermemektedir.¹²⁵

Anahtar Kelime Bağlamı incelemesi sonucunda, örnekler ışığında, bu kategoride diğer kategorilere nazaran bazı farklılıklar tespit ettik:

İncelememiz kapsamında olan bu kategorinin Osmanlı şehir hayatının vazgeçilmezi olmasına rağmen, Kelime Kullanım Sıklığının gerekenden az olması ve bu sistemden sadece Osmanlı seyyahımız Evliya Çelebi'nin söz etmesi bizi çok düşündürdü. Bu konuyu sorguladığımızda ise şu sonuca vardık:

Avrupalı seyyahların bu sistemden neden söz etmediğini araştırırken, günlük hayatı oluşturan tüm öğelerin imaret sistemi adı altında toplandığını ve yabancı seyyahların da bir şehrin günlük hayatını anlatırken aslında imaret sitelerinden söz ettiğini tespit ettik. Tek fark, Osmanlı seyyahımızın bu sistemin adının “imaret” ya da “külliye” olduğunu bilmesi ve bu başlık altında yazması, yabancı seyyahların ise “imaret” kelimesini bilmeden sadece sistemi oluşturan kategorilerden en az biri hakkında gözlemleri olmasıdır. Bu anlamda, günlük hayatı oluşturan tüm öğeler aslında imaret sisteminin içinde bulunan birimlerden oluşur. Hatta Evliya, Amasya'yı tasvir ederken, şehrin etrafında yer alan İzek köyünün hane, bağ, bahçe, cami, mescid, han ve hamamlardan oluşan bir imaristan olduğundan söz etmekte (2:99); kategorilerimizin hepsinin bir imaristan oluşturduğunu da kanıtlamaktadır. Bu durumda, Avrupalı seyyahlar günlük hayat verileriyle ilgili tespitlerini kaleme alırken, aslında, farkında olmadan o şehirdeki imaret sitelerinden söz etmektedirler. Muhteva Analizi yönteminde, Kelime Kullanım Sıklıklarının belirlenmesi esnasında, bu kategoriye yabancıların notlarında rastlanmamasının en temel ve belki de tek nedeni budur. Sistemin içindeki her öğeden

¹²⁴ *Evsâf-ı imâret-i it'âm. Cümle (---) imâretidir. Evvelâ Orta Hisarda İmâret-i Ebü'l-feth Sultân Mehmed Hân: Cemî'î bây u gedâya mâh u sâl ni'meti mebzûldür. Ve imâret-i it'âm-ı Hâtüniyye: Câmî'ine muttasıl bir dârü'z-ziyâfedir kim Tarabefsûn'da nazîri vokdur ve câmi'in kible tarafında matbah ve me'keli var. Âyende vü revendeye ve keştibânlarla ve pîr [ü] civânlarla nimeti mebzûldür. Ve bir ekmek furunu var, imâret için hâs ve beyâz ekmeği tabh edüp camî'i mürtelikasına bezl ederler. Ve matbah zahiresi hıfz için bir kilâr-ı azîmi var, cemî'î ni'met anda mevcûddur. Ve matbahına muttasıl cemî'î fukarâ ve suhtevâta me'kel-i it'âmı var kim tâlib-i ilme mahsus dârü'z-ziyâfedir. Rûz-merre, merreteyn ale's-sabâh ve ba'de'z-zuhr cümle ulemâya birer tas çobra ve birer nanpare verirler. Ve her cum'a gicesi pilav, zerde ve yahni tevzî' ederler. İlâ mâşâallâh şart-ı vâkıf böyle ta'yin etmişdir. Evliya Çelebi 2: 52.*

Ayrıca İmaret sitelerinin vakıflarla olan ilişkisi için bkz. Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde”.

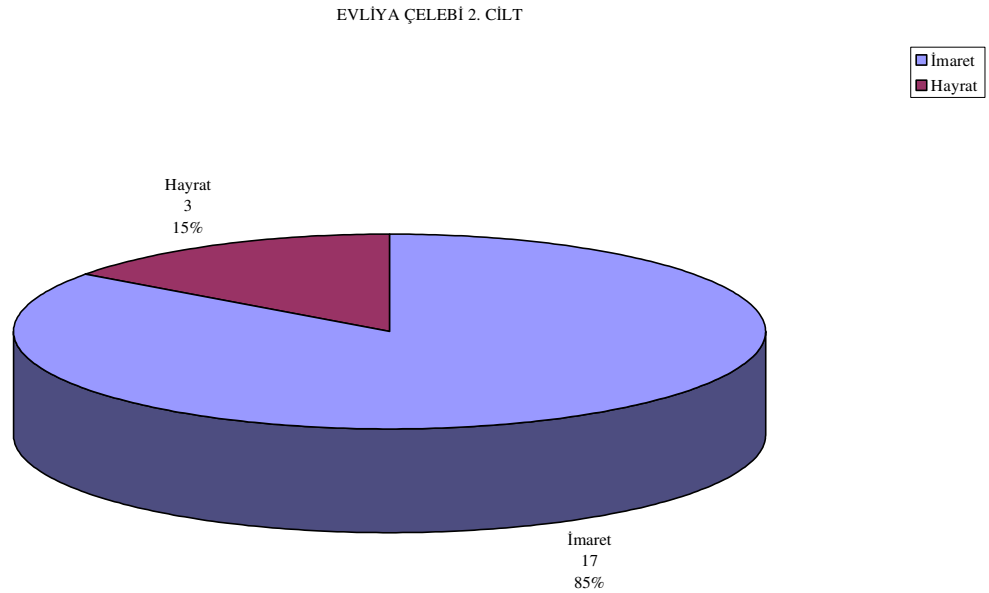
¹²⁵ *Tarabefsûn'un eşkâli ve hudûdu ve âsâr [u] binâları ve cümle hayrât [u] hasenâtların ayân u beyân eder. Evliya Çelebi 2: 49, 116. satır.*

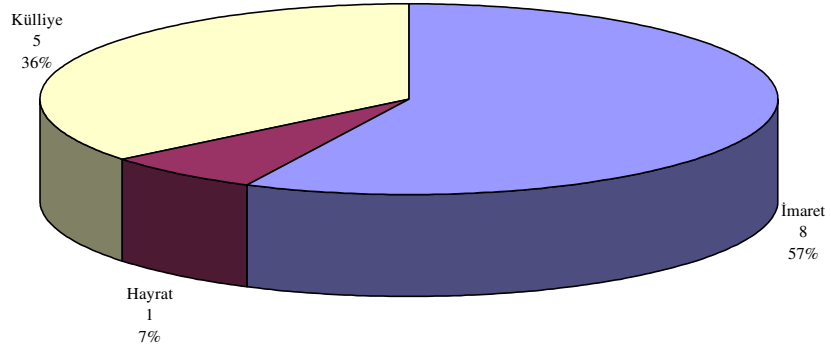
en az biri hakkında yorumları olması sebebiyle, bu seyyahların külliye hakkında notlar almadıklarını söylemek ise haksızlık olur.

Bu başlık altında çözümlediğimiz kavramların Anahtar Kelime Bağlıklarını incelemeye aldığımızda, diğer kategorilerden ayrılan bir yönlerini tespit ettik. Bu ana kadar, analize tâbi tuttuğumuz her kavramın sözlükte bulunan temel anlamında kullanıldığını her başlık altında belirtmiştik. Sadece “mahalle”nin birkaç örnekte farklılık gösterdiğini ve zaman zaman “mahâll” anlamında kullanıldığı tespit etmiştik. Son başlığımız altında ise belirlenen üç kategorinin sadece “imaret sitesi” anlamında kullanılmadığı görülmüş ve örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Ertuğ’da Evliya’nın imaret kelimesini her iki anlamda kullandığının altını çizmiştir (219).

İmaret, Hayrat ve Külliye kelimelerinin kullanım oranları aşağıdaki grafiklerde incelenebilir.

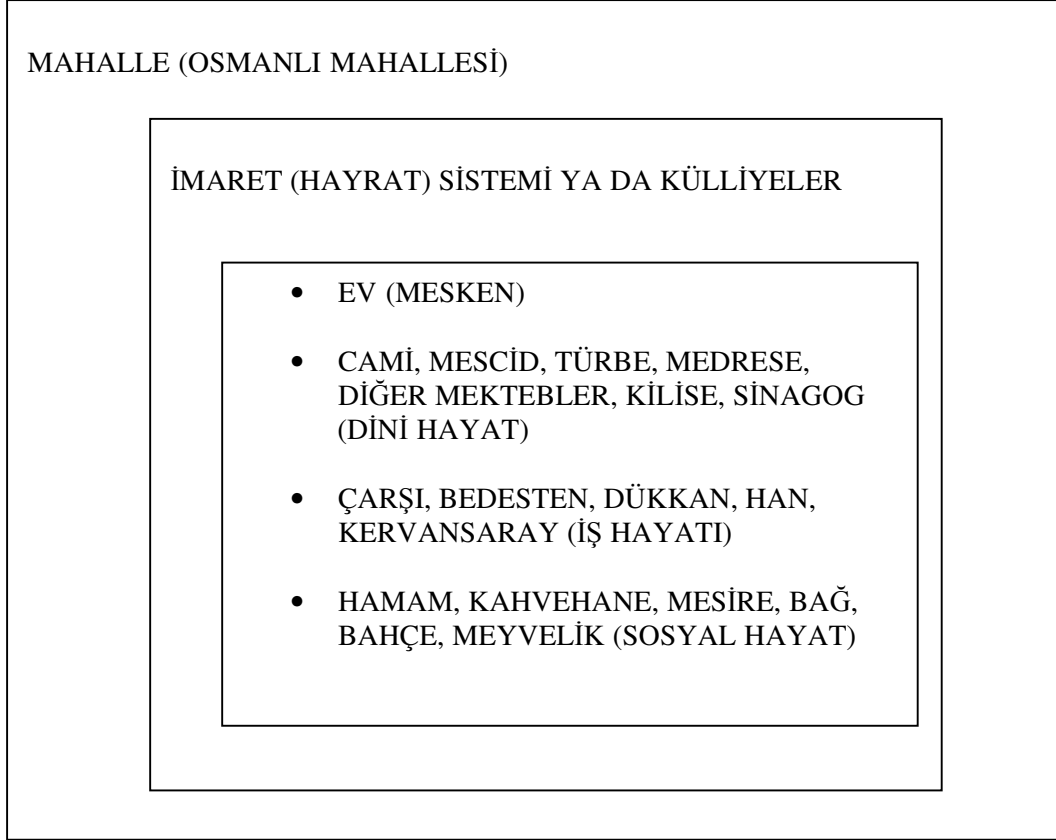
Şekil 5. İmaret, Hayrat ve Külliye Metinlerde Kullanım Oranları

Özellikle Evliya'nın bu kavramları kullanma şekline yani bu kelimenin Anahtar Kelime Bağlamı örneklerine baktığımızda, çalıştığımız kategorilerin hepsinin imaretin içine girdiği, imaret sistemiyle var oldukları ve çalışma alanına aldığımız her kategoriye kapsayan bu imaret sisteminin ise, birebir mahallelerin içinde yer aldığı Şekil 6'da görülmektedir.

Şekil 6. Osmanlı Mahallesi ve İçerdikleri

Bir Osmanlı şehrinin kuruluş şemasından sonra, her seferinde yüzdelik oranlarla tespit edilen Kelime Kullanım Sıklıklarına da, bir tablo ile göz atmak, kelimelerin kavram analizlerine hakim olma açısından faydalı olacaktır. Yukarıdaki Şekil 6 ve az sonra inceleme imkanı bulacağınız Tablo 3, şu ana kadar yapılmış olan çalışmanın da bir özeti niteliğinde olacaktır. Tablo 3, aynı zamanda üst bölümlerde verilmiş grafiklerin, bir tablo ile incelenmesini de sağlamaktadır.

Tablo 3. Kelime Kullanım Sıklığı Tablosu

	Mahalle	Dini Hayat	İş Hayatı	Sosyal Hayat	İmaret/Hayrat/Küllüye
EVLIYA ÇELEBİ 2. CİLT	34	Cami:93 Mescit: 47 Medrese:24 Kilise: 3 Deyr:2	Çarşı: 6 Bedesten:5 Dükkan: 6 Han: 14 Kervansaray: 2	Hamam: 46 Mesire:7 Bağ-bahçe:6	imaret:17 hayrat:3
EVLIYA ÇELEBİ 5. CİLT	46	Cami:33 Mescit:15 Medrese:6 Kilise: 2 Deyr:8	Çarşı: 10 Bedesten:1 Dükkan: 1 Han: 20	Hamam: 31 Mesire:15 Bağ-bahçe:11 Kahvehane:3	imaret: 8 külliye:1 hayrat:5
POLONYALI SIMEON		Kilise: 4	Çarşı: 1 Bedesten:1 Han: 1		
TAVERNIER		Cami:1 Kilise: 1	Kervansaray: 9		
LA MOTRAYE			Kervansaray: 1		
TOURNEFORT	3	Cami:2 Mescit:1 Kilise: 4		Bağ-bahçe:2	

Bu tablo ile, kategorilerimizin Kelime Kullanım Sıklıklarının yanında, bir nevi Varlık Yokluk Belirlemeleri tablosunu da çizmiş oluyoruz.

İşte günlük hayatı oluşturan bu kategorileri kavram analiziyle incelememizin sonucunda, her kategorinin kendilerine ait işlevleri olmasının yanı sıra, aslında iç içe olduğunu, birbirlerinden ayrılmadan bir imaret içinde yer aldığını ve bu sitenin de bir mahalleyi, o mahallenin de şehirleri oluşturduğunu belirliyoruz.

Bu ana kadar yaptığımız çalışmamızda, Anahtar Kelime Bağlamı incelemesi esnasında hem örnekleri tek tek verdik, hem de kelimelerin hangi anlamlarda kullandığını açıklamaya çalıştık. Çünkü, Muhteva Analizi yöntemi, anlamlar üzerine odaklanır (Gökçe, *İçerik Analizi* 63). Yöntemimizin, anlamlar ve betimlemeler üzerinden gitmesi, eşanlamlı ve sesdeş kelimelere dikkat etmemiz gerektiği konusunda bizi uyarmıştır. Eşanlamlı kullanımlara, özellikle kilise deyr, çarşı pazar, imaret ve hayrat kelimelerinin analizlerinde dikkatli olmaya çalıştık. Sesdeş kelimler hakkında ise yaptığımız en önemli tespit, “Han” kategorisini analiz ederken oldu. Bu konu hakkındaki tespitlerimiz aynı başlık altında daha önce verildi.

Bunların haricinde özetle söyleyebileceğimiz şey, tüm kategorilerimizin kendi içlerinde tutarlı oldukları ve bir bütünü oluşturduklarıdır.

VII. BÖLÜM

İÇTEN BAKIŞ – DIŞTAN BAKIŞ

Ana amacı muhteva analizi yöntemiyle günlük hayat verilerini belirleyerek, bir Osmanlı seyyahı ile yabancı seyyahların aynı konuya bakışlarını karşılaştırmak olan, yani aynı anda hem içeriden hem de bir yabancının gözünden o ülkenin insanı ve toplum yaşantısı hakkında bilgi üretmek olan (Sezer 394) tezimizin son kısmında artık veriler belirlenmiş, seyyahların hangi konulara yaklaştığı kavram analizi ile incelenmiş, yine bu analiz ile kelimelerin hangi bağlamlarda kullanıldığı görülmüş ve bunun yanında kullanım sıklıkları Tablo 3’de özetlenmiş oldu. Şimdi sıra, Muhteva Analizinin bir diğer tekniği olan ve belirlenen kelimeler ve kavramlar arası ilişkileri keşfetmeyi amaçlayan (Acun, “Muhteva Analizi” 35) *İlişkili Analiz* tekniği ile sonuca varmaya geldi.

Araştırmanın Yöntemi bölümünde ayrıntısını vermeye çalıştığımız *İlişkili Analiz* tekniğinin iki adımı, aslında bize seyyahların neden aynı konular üzerine eğilmediklerinin ya da aynı kavrama neden farklı açılardan baktıklarının cevabını verecek olan adımlardır. Yani bu adımlar, seyyahların bakış açılarını bize gösterecek, “iç bakış” ın neden “dış bakış”tan farklı olduğunu ya da Ortaylı’nın deyişiyle *Garp’lının Şark’a nasıl baktığını* (Ortaylı, *Osmanlı’yı* 87) anlatacaktır. Bu konuda bize yardımcı olacak bahsi geçen adımlar, *Hissiyatın Belirlenmesi* ve *Bilişsel Gösterimdir*.

Hissiyatın Belirlenmesi aşaması, çalışmamız boyunca, yazarların belli konulara karşı duyarlı olduklarını keşfetmemizi sağlamıştır. Yani seyyahların, psikolojik, dinî ve mesleki durumları ile doğru orantılı olarak, onların bakış açılarını belirlememizi sağlamıştır. Bir anlamda bize, belli bir konu hakkında yazılanların, insandan insana değiştiğini tespit ettirmiştir. Bu aşama, karşılaştırma yaparak kavramların geçirdiği süreçleri temsil eden *Bilişsel Gösterim* ile bir araya geldiğinde ise, yazılanların yalnızca insandan insana değil, zamandan zamana da değiştiğini tespit etmemizi sağlamıştır. Bu aşamanın diğer analiz adımlarından farkı, metnin genel anlamını ortaya çıkarmaya çalışmasıdır (Acun, “Muhteva Analizi” 37).

O halde, Kavramsal Analiz ile günlük hayat verilerini belirlediğimiz ve kendi aralarında tutarlı olan kategoriler ve bunların kullanım alanlarından yola çıkarak, bu ilk iki adımı ve seyyahların görüş açılarının farklılıklarının sebeplerini açıklamaya çalışalım:

Seyyahlarımızın *Araştırmanın Kaynakları* bölümünde verdiğimiz yola çıkış ve gezme amaçları, bizim bu analiz tekniği ile çalışmaya başlama noktamızdır. Bu aşamadan itibaren onların bakış açılarını, analize tabî tuttuğumuz kavramlar üzerinden açıklamaya çalışarak “içten bakış ve dıştan bakış”ın hedefine ulaşmaya çalışacağız.

Amacı sadece gezmek olan Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi’nin Osmanlı mahallelerini en ince ayrıntılarıyla kaleme alması şaşırtıcı değildir. Kendisinin sadece gezip görme amacı olması bu duruma göre gözlemler yapmasını gerektirmiş, bunun yanında ise bir Osmanlı olması ve meraklı kişiliği, onu yine kendi dinine ait mahalleleri ve insanlarını ayrıntılı gözlemlemeye itmiştir. Bu anlamda, *mahallenin* en çok onun seyahatnamesinde kullanılmış olduğuna şaşırmamak gerekir. Bir Osmanlı mahallesinin başat önemli ögesi olan camiler ile mescidlerin ve bunların çevresinde bulunan eğitim merkezi medreselerin de aynı sebeplerle Evliya’nın seyahatnamesinde detaylarıyla kaleme alınması çok doğaldır. Diğer seyyahlarımızın hiçbiri Osmanlı şehirlerini inceleyip “şehir betimlemesi” yapma amacı gütmediklerinden bu kadar ayrıntıya eğilmemişler, içlerinden yalnızca Tournefort cami ve mescidlerin sayısını vermekle yetinmiş, Osmanlı mahallelerinden bahsetmemiştir. Tavernier ise bulunduğu sadece bir şehirde (Tokat) camiler hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Bu anlamda analiz edilen ilk iki kavram olan *mahalle* ve *cami*, daha çok Osmanlı kültürüne ait olduklarından, bir Osmanlı’nın dikkatini çekmiş, Avrupalı seyyahlar bu konuya ilgi göstermemişlerdir.

Mahalle oluşumunun (Müslüman mahallesi harici mahalleler) bir başka önemli nüvesi kiliselerdir. Kelime Kullanım Sıklığı tablosuna baktığımız zaman her seyyahın en az bir kere kiliselerden söz ettiği görülmektedir. Yani günlük hayatın en önemli noktası olan dinî inanç için içine girdiğinde Avrupalı seyyahların camilere değil de kendi dinlerine göre kiliselere önem verdikleri aşikardır. Bu da, bir çeşit, yazarın “hissiyatını belirtme” durumudur. Bu anlamda, yabancı seyyahların kendi dinlerine mensup insanların yaşadığı mahallelerle ilgilendikleri açıktır. Gezilerinde mahalle ve camiler hakkında notlar tutmamalarının bir başka sebebi de budur. Ancak Evliya Çelebi yine farklılığını

göstermiş, mesleksiz gezgin kimliği ile camiler kadar olmasa da kiliselerden bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Zaten Busbecq, “Türkler, kendi dinî düşüncelerine aykırı olsa da diğer milletlerin örf ve adetlerine büyük saygı gösterirler”(126) diyerek Türklerin bu konudaki mütevaziliğinin altını çizmiştir. Kilise incelemesinin en ayrıntılı biçimini Polonyalı Simeon’da görüyoruz. Bulunduğu yerlerde Ermeniler hakkında inceleme yapan bu seyyahın neredeyse kiliselerden başka günlük hayatı kapsayan hiçbir konuya temas etmediğini tespit edebilmekteyiz. Yani, dinî yönden duyarlı davranmış, dolayısıyla sadece kendi dinine ait özellikler hakkında gözlemler yapmıştır. Simeon’un kilise gözlemlerine *Bilişsel Gösterimi* de işin içine katarak, kendisinin kiliseler hakkında değişik dönemlere ait bilgiler verdiğini, bu bilgiler doğrultusunda da mekanın sayılarının zaman içinde farklılıklar gösterdiğini anlıyoruz. Anahtar Kelime Bağlamı örneklerinde gördük ki Simeon, bölgeyi saran Celalilerden hem önce hem de sonra, kilise sayılarından ve pek tabî ki Ermeni halkının nüfusunun düşüşünden söz etmiştir. Olaylara dinî açıdan yaklaşma konusunda Fransız Tournefort, Simeon’dan daha objektif davranmış ve hem camilerden hem de kiliselerden söz etmiştir. Aslına bakılırsa Tournefort günlük hayatı belirleyen ana konular üzerinde fazla durmamış, asıl mesleği olan bitkilerle ilgilenmeyi tercih etmiştir. Yani kendisinin “hissiyatı”, bakış açısı ve gezme amacı bu yönde tezâhür etmiş, başka şeyler onun ilgi odağı olamamıştır. Ancak bitkilerle ilgilenirken - özellikle Trabzon şehrinde en güzel bitkilerin Sümela manastırının etrafında bulunduğunu söyler - manastır ve kiliseleri görmüş ve bunların sayılarını vermekle yetinmiştir. Tavernier ise notlarında, ne cami ne de kiliselere fazla yer ayırmamıştır. Bu da mesleği ile ilgili bir durumdur ki kendisi tüccar olup sadece kervan yollarından geçmiştir. Zaten gezdiği şehirlerde de, buraların kervan yollarında olmasından dolayı bulunmuştur. Bunun en önemli kanıtı da “kervansaray” kelimesinin en çok onun seyahatnamesinde yer almasıdır. Burada bir soru kafamızı kurcalamıştır. Kendisi eğer olaylara sadece “tüccar kafasıyla” yaklaşıyorsa kervansaraydan söz ettiği halde neden çarşılar ve hanlar hakkında bilgi vermemiştir? Bunun sebebi, Yerasimos’a göre, ülkenin o dönemde iç ticaretinin İranlıların ve Yahudilerin aracılığıyla gerçekleşmesi ve dış ticaretin ise Ermenilerin elinde olması; dolayısıyla Tavernier’nin Ermenilerle ilgilenmesi, bundan dolayı da İranlı ve Yahudilerin elinde bulunan çarşıları es geçmesidir (ed. Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi* Önsöz 30).

Neredeyse günlük hayatla ilgili hiçbir noktaya değinmeyen La Motraye ise sadece bulunduğu noktada bir kervansaray olduğunu söylemekle yetinmiştir.

Günlük Hayatın iktisadi yönünü belirleyen çarşı ve bedesetlerin ise yine en fazla Evliya'nın eserinde geçtiğini görüyoruz. Bunun yanında Simeon da buraların varlığından üstü kapalı söz edip geçmektedir. Bunların haricinde Osmanlı mahallesi oluşumunun önemli öğeleri olan han, hamam, kahvehane ve mesire yerlerinden yalnızca Evliya bahsetmekte, Osmanlı kültürünü gözlemlediğini ortaya koymaktadır. Mesire yerlerinde bitki ve çiçek olacağından, tabii ki ve mesleği gereği işin içine Tournefort da girecektir. Kendisinin, mesleği ile alakalı olduğu için bağ ve bahçelerden söz etmemesi mümkün değildir. Aynı mesire yerlerinden Osmanlı insanının neredeyse tek dinlenme yeri olmasından dolayı pek tabii ki Evliya da söz etmiştir.

Ve tüm bu unsurların oluşturduğu imaret (hayrat) siteleri yalnızca Evliya Çelebi'nin notlarında kendilerini göstermektedir. Osmanlı imarethaneleri diğer seyyahların ilgisini çekmemiş olabileceği gibi, belki de böyle bir sistemin olduğunun farkına bile varmamışlardır. Az önce de altını çizdiğimiz üzere, yabancılar, buldukları şehirlerde Osmanlı mahallelerinde devam eden hayat hakkında pek de gözlemde bulunmamışlardır.

Bu bağlamda Kelime Kullanım Sıklığı tablosunun yardımıyla işin *Hissiyatın Belirlenmesi* aşaması tamamlanmış oluyor. Görüldüğü üzere, seyyahlar yalnızca kendi meslekleri, gezme amaçları ve en önemlisi dinî inançları doğrultusunda gözlem yapmışlar, geri kalan hususlara dikkat çekmemişlerdir. Bu anlamda bir şehrin veya bir bölgenin günlük hayatını anlatmak için tek bir seyahatnameye bağlı kalmak eksik bilgi almamıza sebep olacaktır. Çünkü, görüldüğü üzere seyyahlar, günlük hayatı oluşturan her öğeden tek tek söz etmemektedirler. Yani elimizdeki *belleğe dayalı tasarım ve kurgulanmış olan (Çağının Sıra dışı 57)* seyahatnameler aslında günlük hayatın eksiksiz bir tablosunu çizmek için yeterli değildir. Her konuyu ayrıntıları ile kaleme alan Evliya Çelebi ve diğerlerinin yazdıklarının gerçeğe uygun olup olmadığı ise tartışma konusudur. Ancak ve ancak tahrir ve avarız defterleri ya da başka kaynaklar ile karşılaştırma yapılırsa bu bilgilerin geçerliliği tespit edilebilir. Bizim de zaman zaman bu defterlere başvurma sebebimiz budur. Daha ayrıntılı bilgi için arşivlerde bulunan diğer belgelere de başvurulabilir.

Hissiyatın Belirlenmesi kısmının açıklığa kavuşturulması, bir nevi Bilişsel Gösterimin de açıklığa kavuşturulması demektir. Çünkü Kelime Kullanım Sıklığı tablosu ve Hissiyatın Belirlenmesi adımı, karşılaştırma yöntemiyle, durumların ve kavramların insandan insana ve zamandan zamana değiştiğinin de kanıtı niteliğindedir. Üst bölümlerde kavramların Anahtar Kelime Bağlıklarını işlerken bunların zaman içinde uğradığı değişiklikleri de vermeye çalıştık ve bir anlamda bilişsel gösterim aşamasını geçmiş olduk. Hamiyet Sezer bu konuda “yaşamış kişilerin seyahatnameleri incelendiğinde değişik izlenimlere rastlanmaktadır. Onların gözlemleri ve bakış açıları zamanla değişiklik göstermektedir” (394) demiş ve hissiyatı belirleme ve bilişsel gösterimin bir arada incelenebileceğinin altını çizmiştir.

Özetle, bu çalışmamızın sonucunda her seyyahın ilgilendiği konuların farklı olduğunu gördük. Bunun da seyahat amaçlarıyla doğru orantılı olduğunu tespit ettik. Yerasimos, seyahat tutkusunun bir nesneye odaklanma ihtiyacı olduğunu ve örneğin Tavernier'nin nesnesinin ticaret ve alım-satım olduğunu belirlemiştir (*Tavernier Seyahatnamesi*, Önsöz 27-28). Bu bağlamda Tavernier'nin anılarını tüccar olarak ve bir Ermeni ailesine mensup biri olarak yazmış olmasının, en çok Tokat'ta bulunmasının ve kilise ve kervansaraylardan bahsetmesinin de sebebi budur. Ermeni olmalarının ortak nokta olduğu Tavernier ve Simeon'un bu halk üzerine gözlem yapmaları da yine bu sebepten şaşırtıcı değildir. Yerasimos benzer bir şeyi Tournefort Seyahatnamesinin önsözünü hazırlarken de söyler. Yazara yön veren bazı öğeler olduğunu, bu öğelerin de yazarın amacı ve tercihleriyle doğru orantılı olduğunun altını çizer (ed. Yerasimos, *Tournefort Seyahatnamesi*, Önsöz 7). İşte Avrupalı seyyahların Anadolu'yla ilgili gözlemlerinin kısıtlı olmasının sebepleri bunlardır. Ya da Dilaver Cebeci'nin deyişiyle “belli bir cemiyet içinde yetişmiş ve o cemiyetin değer yargıları ile donanmış olan seyyahın ifadelerinden, yorum ve üslubundan kendi cemiyetinin hem sosyal yapısını hem de zihni yapısını çıkarmak mümkündür” (13). Bu anlamda yazarlar, gördüklerini yorumlarken sahip oldukları değer yargılarının tesiri altında kalırlar. İşte bu yüzden de Evliya Çelebi Seyahatnamesi XVII. yüzyıl Osmanlı cemiyet yapısını ve bu cemiyetin şekillendirdiği insan zihniyetini yansıtır (Cebeci 14). İşte tam bu esnada işin içine tarihte öznellik ve nesnellik kavramı giriyor. Bu ana kadar okuduklarımızdan ve tespit ettiklerimizden yola çıkarak söyleyebiliriz ki, seyyahlar ağırlıklı olarak öznel

çalışmışlar, kaleme aldıklarını kendi bakış açılarına ve kendi değer yargılarına göre değerlendirmişlerdir. Bu, bizim, muhteva analizinin “hissiyatı belirleme” kısmı ile yaptığımız en önemli saptamadır. Yani, tekniğin bu aşaması bize, seyyahların öznel bakış açısıyla, yani gördüklerini kendi değer yargıları süzgecinden geçirerek kaleme aldıklarını kanıtlar. Bizim, Evliya Çelebi ve yabancı seyyahları karşılaştırma yoluna gitmemiz, tezimizi yazarken, tarih yazımında çok dikkat edilmesi gereken bir konu olan öznellikten uzak durmak için tercih ettiğimiz bir yol oldu.¹²⁶

Az da olsa ortak noktaları olan seyyahlarımızı karşılaştırma yoluna gittiğimizde yani muhteva analizinin bilişsel gösterim aşamasında olayların ve en önemlisi günlük hayatın yaşanış şeklinin zamandan zamana değiştiğini de görmüş olduk. Aybet de bu konu hakkında “günlük ve sosyal yaşama ilişkin toplumsal adetler tarihin her devrinde devamlı olarak ve hızla değişime uğrar. Bu değişimi hazırlayan etkenler çoğu zaman siyasi ve ekonomik ortam ve şartlardır” (*Avrupalı Seyyahların Gözünden* 8) demiştir. Bütün bu tespitlerin ardından, çalışmamıza bir de İlişkili Analiz’in bir başka aşaması olan *Yakınlık Analizi* eklenirse metinlerin tam anlamları belirlenmiş olacaktır.

---

¹²⁶ Bu konunun ayrıntıları için bkz. E.H Carr ve J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*. çev. Özer Ozankaya, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.

SONUÇ

Yakınlık Analizi çalışmasıyla birlikte, neredeyse Muhteva Analizi tekniğini tamamen kullanmış olacaktık ve işin bu aşaması oldukça önemliydi. Çünkü, tüm aşamaları geçtikten sonra sırada, belirlenen kavramlar arasında anlamlı ilişkiler kurarak bir bütünü oluşturmak olmalıydı. Aslında tezimiz boyunca belirlediğimiz kavramların hep birbirleriyle bağlantılı olduğunu anlatmaya çalışmıştık, şimdi ise bu aşamada bir nevi anlattıklarımızı kanıtlamış olacaktık. Ancak bu kanıtlamayı yapmaya çalışırken çok büyük bir sorunla karşılaştık.

Concordance programının da yardımıyla kavramlar arasındaki ilişkileri sayılarla ifade etmeye çalışırken programımızda bulunan *proximity* adımını kullanmalıydık. Bu şekilde metinler içinde, kelimeler arası mesafelerin sayısal değerlerini bulmaya çalışarak aralarındaki anlam bütünlüklerini ortaya çıkaracaktık. Bunu yaparken, ana çalışma alanımızı oluşturan Evliya Çelebi Seyahatnamesinde de kelimelerin değişik şekilleriyle geçmekte olduğunu da unutmamak. [Örneğin; hamamla mahalle arası ilişkiyi çözmeye çalışırken hem “hammam” hem “hammâmat”; hem “mahalle” hem “mahallât” yazarak kelimeleri taramaya başladık.] Evliya'nın, bulunduğu her şehrin kendine has lehçesini kullandığını, üslubunun ve imlasının bulunduğu yere göre değiştiğini ve dilbilgisi bozukluklarıyla dolu yazı şekli olduğunu da unutmamak. Elimizden geldiği kadar dikkatli ve titizce bu aşamayı gerçekleştirmeye çalıştık, ancak kelimelerin kullanım farklılıkları, imlâ hataları ve transkripsiyon bu aşamada bizim işimizi zorlaştırdı.¹²⁷ Amacımız ise cami, mescit, kilise, çarşı, bedesten, dükkan, han, kervansaray, hamam, kahvehane ve mesire kavramlarıyla mahalle kavramı arası ilişkiyi; ardından da tüm bunların imaretle olan bağlantısını incelemeye çalışmaktı. Kelimelerin seyahatnamede farklı şekillerde kullanılmasından dolayı bir kategoriye aynı şekilde kodlayamayacaktık ve bu yanlış veya eksik kelime kullanımı, bu adımın vereceği sonuçların güvenilirliğini ortadan kaldıracaktı. Yani bir anlamda bu adımın geçerliliği ortadan kalkacaktı. Bu engelin yanı sıra, program bize sözcüklerin aralıklarını en fazla 20 kelime olarak belirlemeye izin verdi. Oysa, özellikle Evliya'nın seyahatnamesine göz attığımızda yalnızca camilerin bile neredeyse bir ya da iki sayfada anlatıldığını gördük. Yani kavramlarımızın ana kavram olan mahalle ile yakınlık analizini bu şekilde saptamak

¹²⁷ Evliya'nın yazım kuralları, üslubu ve transkripsiyon özellikleri için bkz. *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* 117-139.

maalesef ki mümkün olamadı. Zaten saptamaya çalıştığımızda, sözcükler sadece 20 kelime aralığı taratılabildiği için, kavramlar ve mahalle arasında hiçbir sayısal yakınlık çıkmadı. Bu kadar genele gitmeden bile birbirleriyle hep ard arda anlatılmış olan cami ve mescid kavramları arasında bile 20 kelimedenden fazla sözcük bulunduğu için yine bu kavramlar arası ilişki yokmuş gibi gözüktü. Özetle, bu aşamada hem programın yetersizliği hem de dilin Osmanlıca oluşu, bir çok metin analizi çalışmasında yararlı olabilecek bu çözümlemeyi yapmamızı engelledi.

Oysa eğer bu adımı istediğimiz şekilde kullanabilseydik Anahtar Kelime Bağlamı ile kullanım yerlerini, Kelime Kullanım Sıklığı ile kullanım sıklıklarını saptadığımız ve Varlık Yokluk Belirlemesi ile kavramların hangi metinlerde geçtiğini belirlediğimiz kategorilerin, en geniş kavram olan mahalle ile olan yakınlıklarını tespit edecek ve sonuca daha sağlıklı varmış olacaktık.

En genel anlamıyla bunu yapamamış olsak da Yakınlık Analizini hiç işlememiş olmayı tercih etmeyeceğimiz için en azından kavramlarımızın birbirlerinden ayrılmadıklarını, hatta birbirlerinin ardı ardına devam ettiklerini göstermek istedik. Bu analiz adımından örnek vermeden geçmenin doğru olmadığını düşünerek her bir kavramdan en azından bir örnek bulmaya çalıştık ve bu birkaç örnek üzerinden Yakınlık Analizi hakkında birkaç şey söylemek istedik.

Evliya Çelebi'nin II. cildinde kavramların yakınlıklarını en genel kullanımlarıyla [örneğin hammamât, câmi ve çârsû gibi] tarattık. Elimizde net ve doğru bir sonuç olmadığını kelimelerin her seferinde farklı şekilde kullanılmasına bağladığımızı bir kez daha hatırlattıktan sonra şu örneklere rastladık:

Bu şehir cümle (---) mahalle ve cümle (---) kiremitli bâg u bâğçeli ve besâtinli hânelerdir ve cümle (---) mihrâbdır. Çârsû içinde (---) câmi'i (1.5 satır boş) mâ'adâ mesâcidlerdir. Ve cümle (---) hândır. Ve medrese ve imâret ve dâri'l-hadîs yoktur. Ve mekteb-i sıbyânı var ve cümle (---) hammâmıdır. (---) ve cümle (---) dükkândır. (2: 45)

Örnekte görüldüğü üzere Evliya, Samsun şehrinden bahsederken mahalle, bağ, bahçe, çarşı, cami, mescid, han, medrese, hamam, dükkan ve imareti bir cümle içinde ard arda kullanmaktadır. Bu örnekte çârsu olarak geçen çarşı ve mahalleyi 20 kelime aralığı ile arattığımızda karşımıza bu cümle çıkmaktadır. Bu analiz sisteminde bilinmesi gereken en önemli şey, kelimeler arası ilişkileri belirlerken, mesafe 5 kelimedenden azsa

aralarındaki ilişkilerin güçlü olduğu; 5 kelimedenden fazla ise ilişkilerin zayıf olduğudur (Acun, “Muhteva Analizi” 48). Ancak belirttiğimiz üzere her kelimeyi tek tek arattırarak, kelimelerin farklı kullanımları ve dilin Osmanlıca olması sebebiyle sağlıklı bir sonuç elde etmek mümkün değildir. O yüzden belirli örnekler gösterip bu aşamayı genelleme yapmadan sonlandırmaya karar verdik; elimizdeki Samsun örneğinde olduğu gibi...Örneği incelemeye devam edersek, mahalle ve çarşı arasında 14 kelime mesafe aralığı olduğunu görürüz. Bu, görünüşe göre ilişkilerinin zayıf olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bunun imkansız olduğunu yukarıdaki bölümlerde de belirtmiştik, zira o dönemde çarşısız bir mahalle varlığı düşünülemezdi. Örnekte, mahalle ile sadece bağ’ın ilişkileri kuvvetli çıkmaktadır. Oysa devamında olan ve analiz ettiğimiz tüm kavramlar mahalle içinde var olan mekanlar olduğu önceden saptanmıştı. Aynı şekilde mahalle ile bağçeyi tarattığımızda aralarında 6 kelime aralığı olduğunu görüyoruz ki bu bize bahçenin, çarşıdan daha çok mahalle ile ilişkisi olduğunu göstermektedir. Mahalle ile Cami taratıldığında 17 kelime aralığına rastlamaktayız. Yine ilişkisi zayıf gibi görünmekle birlikte aslında ilişkinin en kuvvetli olması gereken yerler olduğunu da bilmekteyiz. Mahalle ile mescid 20 kelime aralığında taratılmamaktadır; ancak cami ve mescidi tarattığımızda 3 kelime aralığına rastlıyoruz. Cami ve han arasında 6, cami ve medrese arasında 8, cami ve imaret arasında 10 kelime aralığı bulunmaktadır. Cami ile hamam ve dükkân arasında 20 kelime aralığında sonuç çıkmamaktadır. Ancak han ve hamam arasında 14 kelime aralığı bulunmaktadır.

Açıkçası, tespit edilen kavramlar arası ilişkiyi kelime aralıklarıyla tespit etmektense, ilk kullandığımız teknik olan Kavram Analizi ile çalışmak bizi daha sağlıklı bir sonuca vardırması gibi görünüyor.

II. ciltten bulabildiğimiz bu örnekten sonra bir de V. cilde göz atalım ve bir örnek verelim:

*Ve Yıldırım Hân câmi’i var. Gayrı hân ve hammâm ve çârşû-yı bâzârdan bir âsâr
yokdur. (5: 34)*

Bu örnekte de görüldüğü üzere han, hamam, çarşı ve pazar yine aynı cümlede bulunmakta ve ilişkileri yakın gibi durmaktadır. Oysa bu kelimeleri mahalle ile tarattığımızda elimizde hiçbir yakınlık bulunmamaktadır. Cami ile han arasında 2, cami ile hamam arasında 4, cami ile çarşı arasında 6, cami ile pazar arasında da 7 kelime

aralığı bulunmaktadır. Bu anlamda aralıkların 5'ten fazla olduğu kelimeler arası sayısal anlamda yakınlık yoktur yani aralarındaki ilişki yine sayısal anlamda zayıftır diyebilmekteyiz.

Bu aşamada, diğer seyyahlardan örnek vermek hiç mümkün olmadı; zira Anahtar Kelime Bağlamı örneklerinde de görüldüğü üzere, yabancı seyyahlar her kelimeyi aynı anda kullanmamışlar, yalnızca kendilerini ilgilendiren konular üzerine eğilmişlerdir.

Buradan çıkarılabilecek sonuç, seyahatnamelerden sayısal anlamda yakınlık analizinden sağlıklı bir sonuç çıkarmak zaten mümkün olmamasıdır. Ancak bu aşama için bizim yorumumuz şu şekilde olacaktır. Kelimelerin birbirlerine yakınlık derecesi, ilişkilerinin kuvvetli olduğunu göstermekte olduğu doğrudur ancak 20 kelime aralığından fazla taratılmaması bu kelimelerin ilişkilerinin zayıf olduğunu aslında göstermemelidir. V. ciltte bu sebepten dolayı kavramların hiçbiri kavram ile “mahalle” kelimesini taratamadık. Bu olumsuz sonuç, mahalle ve bu kavramların arasında ilişkinin ancak ve ancak sayısal değerler açısından zayıf olduğunu göstermelidir; kavramsal anlamda ise ilişkilerin zayıf olmadığını zaten Anahtar Kelime Bağlamı aşamasında örneklerle görmüş ve kanıtlamış olduk.

İlişkilerin, sayısal yani rakamsal değerleri hakkında bilgi vermek muhteva analizinin gerekliliklerindedir. Yani, analiz tekniğimiz içerisinde niceliksellik mutlaka olmalıdır. İşte, Kavram Analizi esnasında verdiğimiz Kelime Kullanım Sıklığı ve Varlık Yokluk Belirmelerinde bulunan rakamlar bu yüzden önemlidir. Yine Kavram Analizi ile İlişkili Analizi aynı anda kullanma sebebimiz budur. Zira, Muhteva Analizi, açıklayıcı ve nicel bir yaklaşımdır. Temel amaç olan “betimleme”nin (Kavram Analizi) ardından sayılar yani “istatistiksel analiz” (İlişkili Analiz) devreye girmelidir. Bir anlamda, Muhteva Analizi, nitelikten niceliğe doğru gidiştir (Gökçe, *İçerik Analizi* 37-45). Özetle, yakınlık analizi ile yapılan şey aslında ilişkilerin gücünü sayısal anlamda tartmaktadır, kavramsal olarak tartan zaten bu yöntemin Kavram Analizi aşamasıdır.

Bu bağlamda, muhteva analizi yönteminde bizim seçtiğimiz metinler içinde sadece Yakınlık Analizi adımının bize yeteri kadar yardımcı olmadığını saptamış oluyoruz. Eğer metinlerimizin dili tam Türkçe olsaydı ve Concordance programı daha fazla kelime aralıklarında aratmaya müsaade etseydi, planımızı tamamlayacak yani tüm

kavramları mahalle kavramında ve imaret sitesinde incelemeyi yaparak, kavramsal anlam olarak aldığımız tatminkar ve olumlu sonucu sayısal anlamda da elde edecektik. Hemen hemen tüm adımları kullanmaya gayret ettiğimiz Muhteva Analizi yönteminin bize sundukları ve bunun yanında yapılan araştırmaların da bizi yönlendirmesiyle tezimizin amacını gerçekleştirmiş olduk.

İki yıldır sürdürdüğümüz çalışmamızın sonucunda XVII. yüzyıl seyahatnameleri üzerinden Karadeniz çevresindeki halkın günlük hayatını, muhteva analizinin getirdiği kolaylıklarla belirli kavramlar üzerinden tespit ettik. Bir anlamda “gerçekte ne oldu?” sorusunun cevabını bulmak için, birinci el kaynaklara başvurduk. “Geçmişin gerçek öyküsü”nü ortaya çıkarmaya çalışırken, yani tarih bilimini incelerken, işin içine coğrafyayı da katarak bilimlararası bilgi alışverişi yapmaya çalıştık. Bir bağlamda, tarihin zaman boyutu ile mekan boyutunu birleştirip “tarihin mekansal boyutu”nu (*Çağının Sıra dışı* 155) ortaya çıkardık. Coğrafyanın yani mekanın, olayların meydana geldiği yer ve olayları etkileyen ortam olduğunu da bilerek [*ne zaman sorusunu nerede sorusuyla birleştirerek (Çağının Sıra dışı* 156)] günlük hayat verilerini, o coğrafyanın sınırlarında tespit etmeye çalıştık. *Bölgenin kendi içinde kültür, tarih ve çoğu zaman dil yönünden belirli bir bütünlük arz ettiği düşünülen geniş bir coğrafya* olduğunu göz önünde bulundurarak,¹²⁸ coğrafi bölge olarak belirlediğimiz Karadeniz’den, mekan olarak beş şehre indik. Özetle, bir bölge içinde geçmişte varolmuş günlük hayatı tespit ederken bir anlamda disiplinlerarası çalışma¹²⁹ yapmış olduk ve araştırmamız bir sosyal tarih araştırmasına dönüştü.

Sosyal tarih araştırmamızın sonucunda, devletin en geniş sınırlara [Adriya Denizi, Avusturya, doğuda Gürcistan, İran, güneyde Kızıl Deniz, Aden Körfezi, Afrika, Habeşistan, Sudan, Fas ve kuzeyde Buğ ve Dnieper nehirleri ve Kırım’a kadar (Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden* 110)] sahip olduğu bu devirde, günlük hayat ile ilgili daha fazla veri toplamak isterdik. Ancak, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Baharat ticaretinin okyanuslara kaymaya başlamasının tesirlerinin yavaş yavaş hissedilmeye başlanması ve buna paralel olarak Karadeniz’e ulaşan ticaret yolu üzerindeki şehirlerde de sanayi ve ticaret hayatının gerilemeye başlamasıyla, bölge içindeki günlük hayatın

¹²⁸ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, 6. Basım, İstanbul: Metis Yay., 2008: 18-44.

¹²⁹ Tarihin diğer bilimlerle ilişkisi için bkz. Léon Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*. 2. Baskı, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK Yay., 2000: 31-39.

eski yoğunluğunu kaybettiğini (Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda” 475), devletin içinde bulunduğu durumdan daha çok Anadolu’nun etkilendiğini, bunların yanı sıra çıkan isyanların buraları neredeyse yok etme durumuna getirdiğini tespit ettik. Daha önce de belirttiğimiz gibi, eğer bu devirde İstanbul’daki günlük hayatı işlemiş olsaydık hem kaynak olarak daha çok seyahatname kullanacaktık hem de kavramsal analiz esnasında kullandığımız kelimelerin sayısı daha fazla olacaktı. Zaten, XVII. yüzyıla ait tüm seyahatçıları araştırdıktan sonra içlerinden Karadeniz’de bulunanları belirleme esnasında da gördük ki, tüm seyahatçılar, İstanbul’a en az bir kere uğramışlar ve bu şehrin güzelliğini anlatmışlardır. Nabi, İstanbul’da olan şeylerin taşrada olmadığını söyleyerek (67) tüm seyahatçıların bu şehri mutlaka gezme sebebini anlatırken, taşraya uğrayanların sayısının da neden az olduğunu açıklamıştır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bizim seçtiğimiz bölgedeki karışıklıklar, elimizdeki verilerin, dolayısıyla kategorilerimizin az olmasına sebebiyet vermiştir; ancak bu, her seyahatçının bu yüzyıldaki sosyal ve günlük hayat ile ilgili az bilgi verdiği anlamına gelmemektedir. XVII. yüzyılın önemli seyahatçılarından olup coğrafi olarak Karadeniz’de bulunmadıkları için bizim tezimizde yer almayan Thévenot, Sandys, Wheler, Jean du Mont ve de Bruyn gibi seyahatçılar, buldukları yerlerin günlük ve sosyal yaşamlarıyla ilgili oldukça fazla notlar almışlardır. Özellikle Thévenot bizim sınırlı kaldığımız ev yaşantısı konusunda ayrıntılara girebilmiştir. Jean du Mont ise sosyal ilişkiler ve mesire gezileri konusunda gözlemlerini yazmıştır. Yine bizim çok fazla yer ayıramadığımız kahvehaneler hakkında Thévenot oldukça faydalı bilgiler vermiş, Sandys ise yalnızca İstanbul günlük hayatında var olan meyhanelerden bahsetmiştir.¹³⁰

Görüldüğü üzere, XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti için karışık bir dönemdir ve bu karışıklıklardan, topraklardaki her bölge, özellikle Karadeniz çevresi nasibini almıştır. Karışıklıkların ve isyanların getirdiği kültürel durgunluk da günlük hayata yansımış ve bölgedeki yaşamı sınırlamıştır. Seyahatçıların notlarına bakıp ortak noktalar bulmaya çalıştığımızda ise her birinin buldukları şehirlerde sadece kendi işine yarayan olaylara yaklaştığı görülmektedir. Bu anlamda karşılaştırma yapılacak ortak bakış açıları

¹³⁰ Tüm 17. yüzyıl seyahatçıları için bkz. Aybet, *Avrupalı Seyahatçıların Gözünden* 59-97. Ayrıca bu seyahatçıların eserleri için bkz. Ekli Bibliyografya Seyahatnameler.

bulunmamaktadır. Yani, Avrupalı seyyahlardan ziyade, Osmanlı şehirlerindeki günlük hayat verilerini belirlemede bize, Evliya Çelebi Seyahatnamesi öncü olmuştur.

Sonuç olarak, seyyahlar, *kişilikleri, işlevleri, aidiyetleri ve dahası yaşadığı dönem aracılığıyla tanıklık ettiği topluma, günümüzün okurları arasında yansıtıcı görev yapar* (ed.Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi*, Önsöz 10).

İşte bu seyyahların, ister öznel olarak ister nesnel olarak kaleme alınan seyahatnameleri olmasaydı, genel anlamda iktisadi ve toplumsal yaşantı hakkında çok az ayrıntı elde ederdik (Lowry, *Seyyahların* 29), ve özellikle eğer Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi olmasaydı XVII. yüzyıldaki Osmanlı yaşayışını bugünkü kadar yakından tanıyamazdık (*Evliya Çelebi Seyahatnamesinden* 66).

BİBLİYOGRAFYA

1- KAYNAKLAR

1.1 Seyahatnameler

ARVIEUX, Chevalier de. *Mémoires du Chevalier D'Arvieux*. 1735. 07 Aralık 2008

http://books.google.com/books?id=yeZaZBPnZgAC&printsec=frontcover&dq=chevalier+d%27arvieux&lr=&as_brr=1&ei=m0CpScWFJoSUzASWkcCDCg&hl=tr

BLUNT, Henry. *A Voyage into the Levant*. 1636. 07 Aralık 2008

<http://books.google.com/books?id=f1ZzqBTjDVcC&printsec=frontcover&dq=henry+blount&ei=djqpScKfNoW6yQTbieihBw&hl=tr>

BRUYN, Cornelis de. *Voyage au Levant*. 1725. 07 Aralık 2008

http://books.google.com/books?id=jNUWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=de+bruyne&as_brr=1&ei=PDupSdT0CoiUzASxytjkBA&hl=tr

CHARDIN, Chevalier de. *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de l'Orient*. Le Normant, Imprimerur-Libraire, 1811. 07 Aralık 2008

http://books.google.com/books?id=AgkPAAAAQAAJ&pg=PA151&dq=de+chardin&as_brr=1&ei=aDupSdCqBKSayASf0MSADA&hl=tr

DE BUSBECG, Ogier Ghiselin. *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. Tercüman 1001 Temel Eser, no.31, t.y.

EVLIYA ÇELEBİ. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 10 cilt, İstanbul: YKY, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, 1999-2006.

LA MOTRAYE, Aubry de. *La Motraye Seyahatnamesi*. çev. Nedim Demirtaş, İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.

LADY MONTAGU, *Türkiye Mektupları*. çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yay., t.y.

SIMEON, *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi*. çev. Hrand Andreyan, İstanbul: Kesit Yay., 2007.

TAVERNIER, Jean Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

- THEVENOT, *Thévenot Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kitap Yay., 2009.
- TOURNEFORT, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. 2. Basım, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan ve Ali Berktaş, 2. cilt, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008. 2 cilt.
- VILOTTE, Jacques. *Voyages d'un Missionnaire de la Compagnie de Jesus, en Turquie, en Perse, en Armenie, en Arabie et en Barbarie*. 1730. 07 Aralık 2008 http://books.google.com/books?id=MQsPAAAAQAAJ&pg=PA1&dq=voyages+d%27un+missionnaire+de+la+compagnie+de+jesus&lr=&as_brr=1&ei=M0GpScHeGZO2ygT1iejQBg&hl=tr
- WHEELER, George. *Voyage de Dalmatie, de Grèce, et du Levant*. 1723. 13 Aralık 2008 http://books.google.com/books?id=qgQPAAAAQAAJ&pg=RA8-PA330&dq=george+wheler&lr=&as_brr=1&ei=XUGpScqAA4PmzASOyNnPDg&hl=tr

1.2 Diğer Kaynaklar

- ARSLANYAN, Agop. *Adım Agop Memleketim Tokat*. 4. Baskı, İstanbul: Aras Yay., 2008.
- Bir Zamanlar İstanbul'da*. der. Serdar Soydan, İstanbul: Kapı Yay., 2008.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. 24. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi, 2007.
- DANKOFF, Robert. *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*. Boston, 2004.
- . *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. çev. Semih Tezcan, İstanbul: YKY, 2008.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesinden En Güzel Seçmeler*. der. Mehmed Aksoy ve Server İskit, İstanbul: İskit Yay., 1962.
- Evliya Çelebi*. haz. Nedret İkiz, Ankara: Ministre du Tourisme et de l'Information/Turquie, t.y.
- Katip Çelebi, *Mizanü'lHakk Fi İhtiyari'l-Ahakk*. İstanbul: Tercüman Yay., 1980.
- KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., sad. Zuhuri Danışman, t.y.

NABİ, *Hayriyye*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989.

NAİMA, Mustafa Efendi. *Naima Tarihi*. çev. Zuhuri Danışman, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.

2 - ARAŞTIRMALAR

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

ACUN, Fatma. "Tarih Boyunca Pontus". *Milli Mücadele Döneminde Giresun Sempozyumu*, (1999): 19-34.

- - - .“Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”. *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., (2001): 143-149.

- - - .“Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 22.1 (2005): 27-50.

AÇIKEL, Ali. “Tokat Örneğinde XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran”. *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., 10 (2002): 348-357.

AFYONCU, Erhan. “On Soruda 17. Yüzyıl Buhranı”. *Popüler Tarih Dergisi*, 35 (2003): 14-19.

AK, Mahmut. *Osmanlı'nın Gezgimleri*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2006.

AKALIN, Şebnem., “Kervansaray”. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., 25 (2002): s.299-302.

AKBAYAR, Nuri ve Necdet Sakaoğlu. *Binbir Gün Binbir Gece Osmanlı'dan Günümüze Eğlence Yaşamı*. İstanbul: Denizbank Yay., 2008.

AKDAĞ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyancıları*. Ankara: Barış Yay., 1999.

ALADA, Adalet B. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Kitabevi, 2008.

Ali Sadi Bey. *Teşrifat ve Teşkilatımız*. Tercüman Yayınları, 17, 1001 Temel Eser, t.y.

AND, Metin. *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982.

AND, Metin. *16. yy.da İstanbul, Kent, Saray ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Akbank Yay., 1993.

- ARSLAN, Mehmet. *Türk Edebiyatında Manzum Sûnameler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999.
- ARSLANTÜRK, Zeki. *Naima'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1997.
- AYBET, Gülgün Ü. "XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyal İlişkiler". *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., 10 (2002): 359-364.
- - -. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yay., 2003.
- BAER, Gabriel. "The Waqf As a Prop for the Social System". *Islamic Law and Society*, 4.3 (1997): 264-297.
- BAYSUN, Cavid. "Evliya Çelebi". *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., 4 (1945): 400-412.
- BİLGİN, Mehmet. *Doğu Karadeniz: Tarih, Kültür, İnsan*. 3. Basım, İstanbul: Ötüken Yay., 2007.
- BİLGİN, Nuri. *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*. 2. Basım, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.
- BİLKAN, Ali Fuat. *XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*. Ankara: Akçağ Yay., 2002.
- BOSTAN, Hanefi. *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: TTK Yay., 2002.
- BRENTJES, Sonja. "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezinler ve Bilimsel Çalışmalar". *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., 11 (2002): 251-259.
- BURIAN, Orhan. "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi". *Belleten*, 15.58 (1951): 223-245.
- CEBECİ, Dilaver. *Evliya Çelebi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Bilgeoğuz Yay., 2009.
- CHISHULL, Edmund. *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*. çev. Bahattin Orhon, İstanbul: Bağlam Yay., 1993.
- CRANE, Howard. "Evliya Celebi's Journey Through the Pamphylian Plain 1671-1672". *Muqarnas*, Essays in Honor of Oleg Grabar, 10, n.d: 157-168.
- Çağının Sıra dışı Yazarı Evliya Çelebi*. haz. Nuran Tezcan, İstanbul: YKY, 2009.

- ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa. “Küllüye”. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., 26 (2002): 542-544.
- DANKOFF, Robert. “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı”. çev. Nasuh Uslu, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., 10 (2002): 268-291.
- DARKOT, Besim. “Amasya”. *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, 1 (1950): 393-396.
- - - . “Samsun”. *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, 10 (1966): 172-178.
- - - . “Sinop”. *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, 10 (1966): 683-688.
- DIEZ, E., “Kubbe”. *İslam Ansiklopedisi*, Maarif Basımevi, 6 (1955): 930-944.
- D’OHSSON, Ignatius Mouradga. 18. yy. *Türkiye’inde Örf ve Adetler*. çev. Zerhan Yüksel, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1001 Temel Eser, no.3, t.y.
- DUDA, H.W ve J.H. Mordtmann, “Ewliya Celebi”. *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, Ch. Pellat ve J. Schacht, 2 (1965): 717-720.
- ERDER Leila ve Suraiya Faroqhi. “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”. *Middle Eastern Studies*, 15. 3 (1979): 322-345.
- ERGENÇ, Özer. “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları*, 4 (1984): 69-78.
- ERGİN, Osman. *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- ERTUĞ, Zeynep T. “İmaret”. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., 22 (2000): 219-220.
- Evliya Çelebi Hayatı, Sanatı, Eseri*. haz. Cafer Erkilic, İstanbul: Varlık Yay., 1954.
- Evliya Çelebi Diyarbakir’de*. der. Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yay., 2003.
- EVREN, Burçak. *Osmanlı Esnafları*. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.
- FARMER, Henry George. “Corrigenda to the ‘Siyahat Nama’ of Evliya Chelebi”. *Oriens*, 21 (1968): 233-234.
- FAROQHI, Suraiya. “Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 33. 2 (1990): 125-156.
- - - . *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*. çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- - - . *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. çev. Elif Kılıç, 5. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2005.

- . *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara: Doğu Batı Yay., 2006.
- FREELY, John. *Evliya Çelebi'nin İstanbul'u*. çev. Müfit Günay, 4. Basım, İstanbul: YKY, 2007.
- GENÇ, Mehmet. "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara: Gelişim Matbaası, (1987)145-169.
- GÖKBİLGİN, Tayyib. "Tokat". *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, 12 (1979): 400-412.
- GÖKÇE, Orhan. "İçerik Çözümlemesinin Sosyal Bilimlerdeki Yeri ve Önemi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7.1-2 (1990): 87-99.
- . *İçerik Analizi Kuramsal ve Pratik Bilgiler*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.
- GRISWOLD, William. *Anadolu'da Büyük İsyân*. çev. Ülkün Tansel, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- GÜRBÜZ, Adnan. *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara: 1993.
- GÜRCAN, Süleyman. *Memleketim Trabzon*. Ankara: Kebikeç Yay., 1997.
- HEISE, Ulla. *Kahve ve Kahvehane*. Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2001.
- HUART, C.I. "İmaret". *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 5 (1950): s.985.
- İŞİN, Ekrem. *İstanbul'da Gündelik Hayat*. 4. Baskı, İstanbul: YKY, 2006.
- İKİZ, Nedret. *Evliya Çelebi*. Ministre de Tourisme et de l'Information, t.y.
- İLGÜREL, Mücteba. "Evliya Çelebi". *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., 11 (1995): 529-533.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. çev. Ruşen Sezer, 10. Baskı, İstanbul: YKY, 2008.
- İSEN, Mustafa. "Tokat'ın Osmanlı Kültür Coğrafyasındaki Yeri ve Tokatlı Şairler". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara: Gelişim Matbaası, (1987): 507-514.
- İŞBİRLİ, Mehmet. "17. Asır Ortalarında Tokat Şehri". *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara: Gelişim Matbaası, 1987: 57-70.
- KARAGÖZ, İlyas. *Tarihsel Süreçte Trabzon Halkı*. ed. Ömer Şen, Trabzon,: Kitabevi Yay., 1998.

- . *Mitoloji'de Doğu Karadeniz*. Trabzon: Derya Kitabevi, 2007.
- KARAKOÇ, İrfan. “Yabancıların Hatıralarında Osmanlı İmparatorluğu ve Yabancı Yazarların Osmanlılarla İlgili Olarak Türkçe Yayınlanmış Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., 9 (1999): 94-99.
- KARAMUK, Gümeç. “Evliya Çelebi'nin Kültür Tarihindeki Yeri”, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel bir Bakış*. Ankara, Simurg Yay., (1997): 133-145.
- KAYRA, Cahit. *Osmanlı'da Fetvalar ve Gündelik Yaşam*. İstanbul: Boyut Yay., 2008.
- KOÇU, Reşad Ekrem. *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*. 2. Basım, İstanbul: Doğan Kitap, 2002.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar. “Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Tokat Şehri”. *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara: Gelişim Matbaası, (1987): 38 – 56.
- . “Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Samsun”. *1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., (1988): 63-68.
- KRIPPENDORF, Klaus. *Content Analysis, An Introduction to its Methodology*. 2nd ed., London, 2004.
- Kültür Varlıklarıyla Trabzon*. yay. haz. Reşat Sümerkan ve İbrahim Okman, Trabzon: Trabzon Valiliği Kültür Müdürlüğü Yay., t.y.
- LOWRY, Heath. *Seyyahların Gözüyle Bursa*. çev. Serdar Alper, İstanbul: Eren Yay., 2004.
- . *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*. çev. Demet ve Heath Lowry, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2005.
- LYBYER, Albert Howe. “The Travels of Evliya Effendi”. *Journal of the American Oriental Society*, 37 (1917): 224-239.
- MACAULAY, Rose. *Trabzon Kuleleri: İngiliz Misyonerler Karadeniz'de*. çev. Billur Tiğrek, İstanbul: Tüm Zamanlar Yay., 1995.
- MACLEAN, Gerald. *Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konuları (1580-1720)*. çev. Dilek Şendil, İstanbul: YKY, 2006.
- MANTRAN, Robert. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara: TTK Yayınları, 1990.

- - - . XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yay., 1991.
- MARTIN, M.E. "Some Miscellaneous Notes on the Town and Antiquities of Sinop, Mainly from Travellers' Accounts". *Anatolian Studies*, 48 (1998): 175-180.
- MAVOR, William Fordyce., *An Historical Account of the Most Celebrated Voyages, Travels, and Discoveries From the Time of Columbus to the Present Period*. Bradford, 1803. 07 Aralık 2008
<http://books.google.com/books?id=vIkBAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=a+n+historical+account+of+the+most+celebrated+voyages>
- ORTAYLI, İlber. "Türkler Hakkında Yazılmış Seyahatnameler". *I. Uluslar arası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Eskişehir Üniversitesi Yay., (1987): 115-132.
- - - . *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*. 27. Baskı, İstanbul: Timaş Yay., 2008.
- - - . *Osmanlı Toplumunda Aile*. 11. Baskı, İstanbul: Timaş Yay., 2009.
- ÖZ, Mehmet. *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları (XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl başlarına)*. İstanbul: Dergah Yay., 1997.
- - - . *XV- XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: TTK Yay., 1999.
- - - . *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları (Canik Sancağı Avarız Defterleri)*. Ankara: TTK Yay., 2008.
- - - . "Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings for the districts of Canik and Bozok". 04 Haziran 2010
<http://scholar.google.com.tr/scholar?q=%E2%80%9CPopulation+Fall+in+Seventeenth+Century+Anatolia%3A+Some+Findings+for+the&hl=tr&btnG=Ara&lr=>
- ÖZEL, Oktay. "Population Changes In Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered". *International Journal of Middle East Studies*, 36. 2 (2004): 183–205.
- ÖZGEN, Mutlu. "Osmanlı Çarşıları". *Popüler Tarih Dergisi*, 78 (2007): 56-60.
- ÖZKAYA, Yücel. "XVIII.Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu". *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*. Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., (1988): 133-145.
- SARISAKAL, Baki. *Bir Kentin Tarihi*. Samsun: 2002.

- SEVENGİL, Refik Ahmet. *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1985.
- SEZER, Hamiyet. “Batılıların Gözüyle Türkler”. *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., 10 (2002): 394-397.
- ŞEVKET, Şakir. *Trabzon Tarihi*. haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yay., 2001.
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit. *Trabzon’un Yakın Tarihi*., Trabzon: Karadeniz Üniversitesi Basımevi, 1986.
- TEKİNDAĞ, Şehabettin. “Trabzon”. *İslam Ansiklopedisi*, MEB, 12 (1979): 455-477.
- Tokat İl Yıllığı*. Tokat: 1967.
- Tokat İl Yıllığı*. Tokat: 1998.
- Trabzon’dan Abhaza’ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*. der. Hayri Hayrioğlu, İstanbul: Sorun Yay., 1998.
- TUNÇ, Gökhan. “Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nin ‘Menzil-i Kenâr-ı Raba’ Bölümünün Üslup ve Kurgusal Özellikleri”. *Karadeniz Araştırmaları*, 5.17 (2008): 67-74.
- USTA, Veysel. *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon*. Trabzon: Serander Yay., 1999.
- UYSAL, A. Osman. “Tokat’taki Osmanlı Camileri”. *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara: Gelişim Matbaası, (1987): 313-364.
- ÜNAL, Mehmet Ali. “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti”. *1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., (1988): 471 – 476.
- - - . *Osmanlı Devrinde Sinop*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2008.
- VATIN, Nicolas. “Bir Osmanlı Türk’ü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatırdı?”. *Cogito*, Osmanlılar Özel Sayısı, YKY, 19 (1999): 161-178.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin. *Instituton du Vaqf au XVIIIe siècle en Turquie- Etude Socio-historique*. Paris: 1985.
- - - . “1485 – 1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”. *1. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., (1988): 297 – 302.

- - - . “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”. *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, 5 (2002): 17-33.
- - - . “Ordu Tarihinden İzler”. *Tarih Türkiye Dizisi*, İstanbul: Fast Yay., t.y.
- - - . “Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi”. 03 Haziran 2010
<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~yyildiz/oturulabilirsehir.htm>
- YEL, Ali Murat ve M. Sabri Küçükaşçı, “Mahalle”. *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., 27 (2003): 323-326.
- YILDIZ, Cengiz. *Kahvehane Kültürü*. İstanbul: Beyan Yay., 2007.
- YÜKSEL, Ayhan. *Doğu Karadeniz Araştırmaları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.
- ZEHİROĞLU, Ahmet Mican. *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*. İstanbul: Çivi Yazıları Yay., 2000.

EKLER

EK 1: XVII. Yüzyıl Seyyahları ve Seyahatnameleri

EK 1: XVII. Yüzyıl Seyyahları ve Seyahatnameleri¹³¹

Aaron Hill, *Full Account of the Present State of the Otoman Empire*. London: 1709.

Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*. çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara: TTK Basımevi, 1949.

Chevalier D'Arvieux, *Mémoires de Chevalier D'Arvieux*. Paris: 1735. 07 Aralık 2008

http://www.google.com/books?hl=tr&lr=&id=HvFaAAAAQAAJ&oi=fnd&pg=P10&dq=chevalier+d%27arvieux&ots=UgjAWG6Ee9&sig=1YgWb0bokEURwljzJ_SvoqydEXo#v=onepage&q=&f=false

Cornelius de Bruyn, *Voyage au Levant*. Paris: 1714. 07 Aralık 2008

http://books.google.com/books?id=jNUWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=de+bruyn&as_brr=1&ei=PDupSdT0CoiUzASxytjkBA&hl=tr

George Sandys, *Relation of Journey*. 1615.

George Wheler, *A Journey into Greece*. London: 1682. 13 Aralık 2008

http://books.google.com/books?id=qgQPAAAAQAAJ&pg=RA8-PA330&dq=george+wheler&lr=&as_brr=1&ei=XUGpScqAA4PmzASOyNnPDg&hl=tr

Guillaume J. Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*. Paris: 1680.

Henry Blunt, *A Voyage into the Levant*. London, 1638. 07 Aralık 2008

<http://books.google.com/books?id=f1ZzqBTjDVcC&printsec=frontcover&dq=henry+blount&ei=djqpScKfNoW6yQTbieihBw&hl=tr>

Jean Baptise Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*. Paris: 1682. *Tavernier Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Jean du Mont, *A New Voyage into Levant*. London: 1696.

Louis Gedoyn, *Journal Correspondance de Gédoyne "Le Turc"*. ed. A.Boppe, Paris: 1909.

Monsieur des Hayes, *Les Voyages de Constantinople*. Paris: 1664.

Monsieur de Thévenot, *Relation d'un Voyage fait au Levant*. Paris: 1665.

Thévenot Seyahatnamesi. ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kitap Yay., 2009. 04 Kasım 2008

¹³¹ Seyahatnamelerin ayrıntısı için bkz. Aybet, *Avrupalı* 59-97; Lowry, *Seyyahların* 133-136.

<http://www.google.com/books?hl=tr&lr=&id=tpYUAAAAQAAJ&oi=fnd&pg=PA9&dq=suite+du+voyage+de+thevenot+au+levant&ots=y5Jxh-HWCV&sig=ckrsf03aWrgTfdzuEATXSFqQN48#v=onepage&q=&f=false>

Pietro Della Valle, *Pietros Pilgrimag.* ed. Wilfrid Blunt, London: 1953.

Sir Anthony Sherley, *The Three Brothers or the Travels and Adventures of Sir Anthony, Sir Robert, Sir Thomas Sherley in Persia, Russia, Turkey, Spain.* ed. A. Constable, Edinburgh: 1825.

Vincent Stochove, *Voyage du Levant du Sr. De Stochove.* Bruxelles: 1650.

William Lithgow, *The Total Discourse of the rare Adventures and Painful Peregrinations of Long Years Travailles from Scotland, to the most famous Kingdoms in Europe, Asia and Africa.* London: 1640.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Elif Evrim Şencan
Doğum Yeri ve Tarihi : Ankara / 16.09.1980

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi, Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü (1998-2003)
Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi, Tarih ABD
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Fransızca
Bilimsel Faaliyetleri

İş Deneyimi

Projeler
Çalıştığı Kurumlar : Marmaris Sigorta Ekspertiz Hizmetleri Ltd. Şti. (2007-devam ediyor)
: Unit International S.A (2005 - 2006)
: Ray Sigorta A.Ş (2004)
: THY Yolcu Hizmetleri (2000)

İletişim

E-Posta Adresi : evrimsencan80@gmail.com

Tarih : 04.06.2010

